BIR KONARGÖÇER İMPARATORLUK

Reşat Kasaba

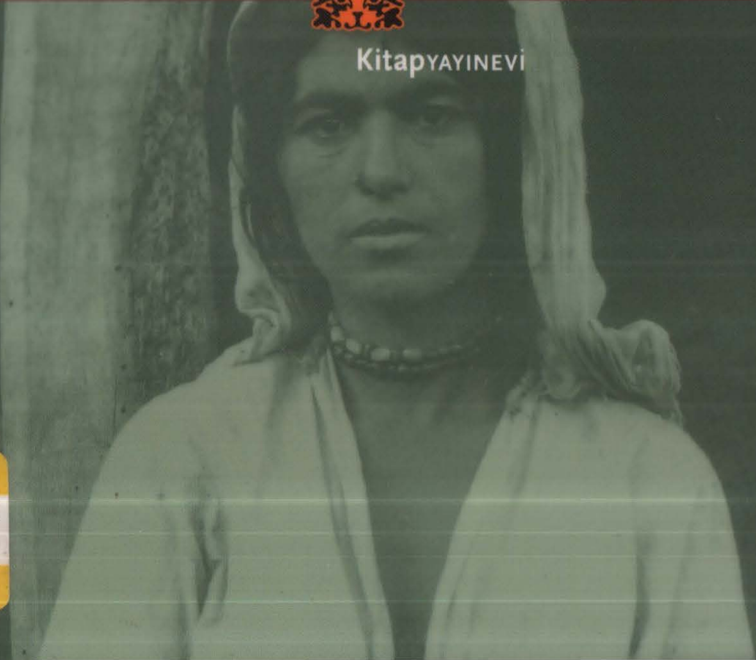
ÇEVİRİ Ayla Ortaç

Bir Konargöçer İmparatorluk

Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar

Kitap YAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 263
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 78

BİR KONARGÖÇER İMPARATORLUK; OSMANLIDA GÖÇEBELER, GÖÇMENLER VE SIĞINMACILAR / REŞAT KASABA

ÖZGÜN ADI
A MOVABLE EMPIRE, OTTOMAN NOMADS, MIGRANTS, AND REFUGEES

ÇEVİRİ
AYLA ORTAÇ

YAYINA HAZIRLAYAN
FÜSUN KİPER

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

KAPAK FOTOĞRAFI
BİR KÜRT KIZI, H.F.B. LYNCH, 1893; © THE BRITISH LIBRARY BOARD

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KAĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KAĞITHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EYLÜL 2012, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-096-6

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KAĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Bir Konargöçer İmparatorluk

Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar

REŞAT KASABA

ÇEVİRİ
AYLA ORTAÇ

Kitap YAYINEVİ

Melis için

İçindekiler

Yeni İmparatorluk askerleri yeni başlangıçlara, yeni açılımlara, temiz sayfalara inanan kişilerdir; ben eskisiyle çabalamayı sürdürüyorum ve sonuna gelmeden önce neden bu zahmete değeceğini düşündüğümü bana göstereceğini umuyorum.

J. M. COETZEE

Teşekkür

Bu kitap üzerinde çalışırken pek çok kişiden ve kurumdan gördüğüm desteğe gerektiği gibi teşekkür etmem olanaksızdır, ama gene de denemek zorundayım. Bu kitabın başlangıcı, hepsini yıllar önce, Türkiye'de öğrenciyken tanıdığım bir avuç insanla düzenli sohbetlerimize dayanır. İçlerinde özellikle anmak istediğim Çağlar Keyder, Şevket Pamuk ve Faruk Tabak kendilerini tanıdığım uzun yıllar boyunca düşüncelerimin sivrilmesinde çok önemli rol oynadılar. Maalesef Faruk Tabak bu projenin tamamlandığını görecek kadar yaşamadı. Bu kitabı yazdığım sırada bazı başka projelerde birlikte çalıştığım Sibel Bozdoğan, o projeler kapsamında birçok olayı farklı görmemde etkili oldu. Hepsinden önemlisi, bana modernliğin değerini bilmenin yolunu öğretti. Arkadaşım olduğu için şanslıyım.

Seattle'da Joel Migdal ve Daniel Chirot gibi iyi dostlar ve meslektaşlar bulmam benim ufkumu açtı, çok daha iyi bir araştırmacı ve hoca olmamı sağladı. Selim Kuru'ya da ilk taslaklar üzerine yorumları ve bazı arşiv belgelerinin çözülmesine yardımları nedeniyle teşekkür borçluyum. Son yirmi yıl içinde, çoğu Washington Üniversitesi'ndeki "Turkish Circle" adlı grubumuzdan olan pırıl pırıl lisansüstü öğrencilerle çalışma şansına eriştim. Umarım bir gün onlar da böyle çalışkan ve coşkulu bir grup genç araştırmacıya yakınlığın ne kadar esinlendirici olabileceğini keşfetme fırsatını bulurlar.

Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi (Social Science Research Council), Washington Üniversitesi Lisansüstü Okulu ve Washington Üniversitesi'nde Simpson Beşeri Bilimler Merkezi bu projenin kritik aşamalarında fon sağladı. Burada anmaktan mutluluk duyduğum destekleri olmasaydı bu kitap, içeriğinin büyük bölümünden yoksun kalırdı.

Yıllar geçtikçe bu kitabı yazmak öyle yoğun bir etkinliğe dönüştü ki, neredeyse ailemizin bir parçası haline geldi. Kathie ile ben bir bakıma bu projeyi birlikte yetiştirdik. Onun bu kitabı çok daha iyileştirmek için neler yaptığını sayıp dökemem, ama bütün kalbimle teşekkür ettiğimi belirtmek isterim. Son olarak da baba olduğum zaman kitabı bitirecek zamanı bulamayacağımdan endişe etmiştim. Melis öyle bir neşe kaynağı oldu ki, aslında varlığıyla işleri hızlandırdı. Bu kitabı ona armağan ediyorum.

İMPARATORLUK, DEVLET VE HALK

Bu kitabı yazmaya başlamadan yıllar önce bir başka projeyle ilgili olarak okuduğum kaynaklarda Osmanlı İmparatorluğu'nun uçsuz bucaksız topraklarında dolaşan çok sayıda göçebe aşiretten ve yerleşik olmayan başka halklardan tekrar tekrar söz edildiğini fark ettim. Bu kaynaklara ve o dönemde yaşayan seyyahlarla başka gözlemcilerin anlattıklarına göre, bu gruplar yalnızca sınır boylarında ve taşra vilayetlerinde değil, imparatorluğun her tarafında, hatta kentsel alanlarda da yaşamaktaydı. Üstelik göçebe ve göçmen topluluklar yalnızca muhalefeti taşıyan unsurlar olarak kalmıyor, pek çok durumda merkezi iradeyle uzlaşılmasını ve onun uygulanmasını da sağlıyordu. İmparatorluğun uzun tarihi boyunca –yaklaşık 1300'den 1922'ye kadar– geçirdiği ekonomik, siyasal ve toplumsal değişikliklerin ve Osmanlı devletinin aşiretleri yerleştirmeye yönelik bütün girişimlerinin ise göründüğü kadarıyla aşiretlerin ve diğer göçmen toplulukların konumunu ve önemini etkilememiş olması özellikle merak uyandırıcıydı. Bazısı binlerce insan ve hayvan nüfusundan oluşan on binlerce aşiret, uzun göç yollarında imparatorluğun bir dönemde batıda Cezayir'den doğuda İran sınırına, kuzeyde Kırım'dan güneyde Hint Okyanusu'na kadar yayılan topraklarını kat etmişlerdi. Bu göçlerin yanı sıra pek çok bölgenin içinde ve bölgeler arasında sürekli tarımsal ve kentsel işçi göçünün de görülmesi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan nüfusun önemli bir bölümünün her an hareket halinde olması gibi bir durum yaratıyordu. Hareket halindeki bu topluluklar ve bireyler geçmiş bir dönemin kalıntıları olmak şöyle dursun, imparatorluğun ayrılmaz parçaları haline gelmişlerdi.

Bir düzeyde bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda göçebe aşiretlerin ve göçmen işçilerin büyük bir nüfus oluşturması hiç de şaşırtıcı değildir. İmparatorluğun 600 yıl boyunca denetim altında tuttuğu Balkanlar'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan topraklar, dünyadaki belli

başlı beş göçebe yaylacılık alanlarından birini kapsıyordu.[1] Osmanlı devletinin ve Yakındoğu'da başka siyasal oluşumların ortaya çıkmasında kilit rol oynayan Orta Asyalı aşiretler bu bölgelerden geçerek göç ettiler ve ortaçağda Anadolu'ya göçebe olarak vardılar.[2] Arazinin dağlık ve genel olarak nüfusun seyrek olması da bu topraklarda büyük ölçekli yerleşik tarımın gelişmesini sınırladı. Onun yerine Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünde küçük ya da orta ölçekli köylü tarımı yaygınlaştı ve çiftçiler hep göçmen işçi bulunmasına bağımlı kaldılar.[3]

Dolayısıyla, dünyanın bu bölgesinde neden bu kadar büyük bir hareketliliğin bulunduğu sorusunun bazı cevapları vardır. Ama soru Osmanlı İmparatorluğu kadar güçlü ve bürokratik bir imparatorluk içinde göçebe aşiretlerin ve gezici işçilerin nasıl varlıklarını koruyabildiği biçiminde sorulduğunda cevap aynı ölçüde açık değildir. Bu soruna 1930'larda ve 1940'larda eğilen tarihçiler, yerleşik ve göçebe toplulukların uzun süreli olarak bir arada yaşamış olmalarından çok, Osmanlı İmparatorluğu'nun on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllardaki yükselişinde göçebe aşiretlerin oynadığı rolü araştırmakla ilgilenmişlerdi.[4] Araştırmalarının bir bölümü son derece ideolojikti; bunlar ilk aşiretlerin Türklüğünü "kanıtlamaya" ve bu özün nasıl koruna-

1 Diğer dört göçebe yaylacılık bölgesi Afrika'da Sahra'nın güneyi, Arabistan çölleri, Avrasya stepleri ve Tibet platosudur. Bu beş bölge beslenen hayvanların türlerine ve göçebe toplulukların yerleşik nüfuslarla ve dış dünyayla ilişkilerine göre farklılaşır. Thomas Barfield, *The Nomadic Alternative* (Eaglewoods Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1993), 7-8.

2 Bu ilk göçlerin ve bunların Anadolu'yla bütünleşmesinin yetkin bir anlatımı için bkz. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey* (New York: Taplinger, 1968)

3 1950 kadar geç bir tarihte, Türkiye tarımına büyük makineleşmenin girmesinden önce, Türkiye'de yaklaşık 315.000 sürekli tarım işçisi ve 550.000'den çok göçebe işçi vardı. Eva Hirsch, *Poverty and Plenty on the Turkish Farm* (New York: Middle East Institute of Columbia University, 1970), 246. Claude Cahen'nin ortaya koyduğu gibi, bu örüntüler çok uzun bir dönem boyunca çarpıcı bir tutarlılık gösterdi. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 175-87. Ayrıca bkz. Çağlar Keyder, "Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies* 10, no. 2-3 (1983): 131-45.

4 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra; Royal Asiatic Society, 1938); Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (İstanbul: Ötüken, 1981). Bu konudaki daha yakın tarihli çalışmalar: Rudi Lindner, *Nomads in Medieval Ottoman Anatolia* (Bloomington: Indiana University Press, 1983); Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," *Turcica* 19 (1987): 7-27; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995) ve Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany: State University of New York Press, 2003).

rak çağdaş döneme taşındığını göstermeye yönelikti.[5] Bu araştırmacıların ilgilendiği üçüncü bir konu da bu tarihsel süreçte İslamiyetin herhangi bir rolü olmuşsa bunu belirlemek ve bunun ne tür bir İslam olduğunu ortaya koymaktı.[6] Bu çalışmalarda özellikle uç boylarında örgütlenmiş olan tasavvuf tarikatları ve bu tarikatların nasıl Türklere özgü bir İslamiyetin taşıyıcısı haline geldiği vurgulanıyordu. Bu yazarlar aşiret oluşumlarını idealize etme eğiliminde olmakla birlikte, evrimci bir tarih anlayışını paylaşıyor ve aşiretlerin sivrildiği dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi kurumların yerleşmesinden önceye rastlayan daha ilkel bir aşama olarak görüyorlardı.[7]

Benim burada cevap aradığım soru Osmanlı İmparatorluğu'nun kökenleri, "Türklüğünün" niteliği ya da İslamiyetin imparatorluğun ilk genişleme dönemindeki rolü değildir. Benim ilgilendiğim konu, Osmanlı devletinin ve onun ardından Türkiye devletinin düzenli çabalarına karşın aşiretlerin ve diğer göçebe toplulukların bu kadar uzun bir tarih boyunca nasıl varlıklarını koruyabildiklerini açıklamaktır. Bu soruya odaklanmış önemli bir literatür vardır, ama bunlar soruya çoğunlukla etnik ya da dinsel açıdan farklı toplulukların, örneğin aşiretler halinde örgütlenmiş Kürt ya da Kızılbaş grupların direnişi açısından yaklaşır. Bu incelemelerin yazarları çatışmaların daha çok etnik ya da dinsel yönleriyle ilgilenme ve aşiret örgütlenmesine ikincil düzeyde önem verme eğilimindedir.[8]

5 Örneğin Faruk Sümer, Oğuz ile Türkmen sözcüklerini eşanlamlı kullanır ve çağdaş Anadolu Türklerinin zihinsel yapısının ataları olan Oğuzlarla aynı olduğunu belirtir. Türkiye'yi Oğuz boyuna bağlayan bin yıllık tarih içinde Türk olmayan unsurların hiçbir katkısının bulunmadığını iddia eder. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) *Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1980), xvi, xviii. Bu literatürün bir özeti ve Avrupa'daki tartışmalardan nasıl etkilendiği konusunda bkz. Colin Heywood, "Boundless Dreams of the Levant: Paul Wittek, George-Kreis, and the Writing of Ottoman History," *Journal of the Royal Asiatic Society* 1 (1988): 7-25 ve Halil Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü* (İstanbul: Kaynak, 1983).

6 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I. İstila devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi* 2 (1942): 279-386.

7 Rudi Lindner, on dördüncü yüzyılın sonuna gelindiğinde aşiret oluşumunun Osmanlılar açısından artık geçerlilik taşımadığını yazar. Rudi Lindner, "What was the Nomadic Tribe?" *Comparative Studies in Society and History*, 25 (1982): 709. Ayrıca bkz. Lindner, *Nomads in Medieval Ottoman Anatolia*.

8 Bu konuda bkz. Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries* (Albany: State University of New York Press, 2004). Ayrıca bkz. Baki Öz, *Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları* (İstanbul: Ant, 1992) ve Fariba Zarinebaf-Shahr, "Qızılbash 'Heresy' and Rebellion in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century," *Anatolia Moderna* 7 (1997): 1-15.

Aşiretler ile imparatorluklar arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için Osmanlı bağlamının ötesine geçmek ve on dördüncü yüzyılda yaşamış Kuzey Afrikalı filozof ve devlet adamı İbn Haldun'un etkili çalışmalarına bakmak gerekir. İbn Haldun aşiretleri soy temeline dayalı güçlü dayanışma duygularıyla bağlı oluşumlar biçiminde tanımlamıştı.[9] Ona göre aşiret birliğini yaratan yakınlık bağları, aşiretin aynı zamanda tutarlı ve güçlü olmasını da sağlıyordu. Bu özellikleriyle aşiretler yerleşik imparatorluklara göre savaşta ve nüfuzlarını yaymakta daha etkiliydiler. Tarihsel olarak ise aşiretler kentsel uygarlıkları yendikten ve yerinden ettikten sonra hemen her zaman dağılır ve yerleşik kentsel kültürlerin kozmopolit tarzlarına teslim olur. İbn Haldun'un şemasında bu çevrim –aşiretlerin kentleşmesi, zayıflaması ve başka aşiretlerin hedefi haline gelmesiyle yeni bir fetih ve uzaklaştırma çevrimine girilmesi– dört kuşakta tamamlanır.

İbn Haldun'un metinleri on sekizinci yüzyılda Türkçeye çevrildi ve imparatorluğun karşılaştığı sorunların temelindeki nedenleri bulmaya çalışan Osmanlı tarihçileri tarafından okundu. Osmanlılar İbn Haldun'un hanedan merkezlerinin yıkılışına ilişkin açıklamasını –bunun aile dayanışmasının ve ideolojik saflığın yitirilmesine bağlanabileceğini– çekici buldular. Bazı Osmanlı tarihçilerinin çeşitli biçimlerini geliştirmiş olduğu İbn Haldun tarzı bir çerçeveyi imparatorluğun gerileyişini açıklamakta kullandılar; gene aynı çerçevede imparatorluğu yeniden iyi yönetime ve eski gücüne kavuşturmanın en iyi yolları konusunda padişaha tavsiyelerde bulundular.[10]

İbn Haldun'un yazılarında aşiret kültürüne idealize, hatta neredeyse nostaljik bir bakışla yaklaşılırken, çağdaş bakış açısını benimsemiş araştırmacılar bu varoluş biçimini kuşkuyla karşılamaya başlamışlardır. Çağdaş yazarlar yerleşik yaşam ve yönetim biçimlerini başıbozuk ve belirsiz olanlara üstün tutmuşlardır. Tıpkı Roma ve Çin gibi imparatorlukların hasımları olan göçebe ve aşiret topluluklarına "barbar" adını yakıştırmaları gibi erken modern dönem devletleri de bunları toplumsal barışa tehdit olarak görü-

9 Ibn Khaldun, *The Muqaddimah* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1958). İbn Haldun'dan Kuzey Afrika Müslüman toplumları üzerine incelemelerinde yararlanan çağdaş araştırmacılar içinde en ünlüsü Ernest Geller'dir: Geller, *Muslim Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
10 Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and 'Ibn Khaldûnism' in Sixteenth-Century Letters," *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, ed. Bruce Lawrence (Leiden: E.J. Brill, 1984) içinde, 46-68.

yordu. Simon Schama'ya göre, on yedinci yüzyıl Felemenk cumhuriyetinde "sabit bir ikametgâhı olmamak sapkın bir davranıştı." Bu kişiler "yurttaş olarak sindirilemez" sayılır, başıboş ve serseri olmaları nedeniyle ağır cezalara çarptırılırlardı.[11] Sürekli gezgin Çingene topluluklarını hedef alan "kâfir avları" büyük ödüller kazandırırdı. Avrupa'da bu avlar on dokuzuncu yüzyıla girildikten sonra bile sürdü.[12]

Böyle açık bir düşmanlık olmasa bile Aydınlanma çağı düşünürleri, kabileleri ilkel varlıklar olarak görmeyi sürdürdüler. Amerika'dan ve Pasifik'ten gelen yeni bilgileri kabilelere ilişkin bu düşünce biçimiyle yorumladılar. Bu toprakların tuhaf "vahşilerini" insanlık tarihinin erken aşamalarından birine ait olarak kabul ettiler. Onlarınki daha basit ve mutlu bir çağdı, ama insanlar bu masum durumda yaşamaya terk edilemezlerdi. İnsanlığın daha olgun, daha geç bir dönemini temsil eden Avrupa uygarlığı, bu toplulukları içinde bulundukları çocuksu aşamadan kurtarma sorumluluğunu taşıyordu.[13] Karl Marx'ın Hindistan konusundaki yazıları bu bakış açısının iyi bir örneğini oluşturur: "Art arda Hindistan'ı istila eden Araplar, Türkler, Tartanlar [*aynen* - "Tatar" anlamındaki "*Tartar*" yerine], Moğollar çok geçmeden Hintleştiler [*aynen*]; barbar fatihler, tarihin ölümsüz yasası gereği, uyruklarının üstün uygarlığı tarafından fethedildiler." Marx'a göre, "İngilizler ilk üstün ve dolayısıyla da Hint uygarlığının erişemediği fatihlerdi."[14]

Ortaçağdan modern sanayi çağına kadar aşiretler ve hareketlilik konusunda, olumsuz bir yorum katarak ya da katmayarak yazan bilim insanlarının çoğu, bu toplulukları insan gelişiminin daha ilkel bir aşamasına ait olarak gördüler. Emile Durkheim gibi bazı bilim insanları, çağdaş yaşamın gelişmesinin kaçınılmaz sonuçlarını kederle karşıladılar, ama gene de istikrarlı kurumları uygar toplumun temel bileşenleri olarak gördüler. Durkheim "sürü" adını verdiği kabileleri toplumsal örgütlenmenin en basit türü olarak niteledi. Bu birimlerin bütün toplum biçimlerinin geliştiği "protoplazma"

11 Simon Schama, *The Embarrassment of Riches* (New York: Knopf, 1987), 581-82.
12 Isabel Fonseca, *Bury Me Standing: The Gypsies and Their Journey* (New York: Knopf, 1995), 229.
13 Örneğin, Denis Diderot, *Supplément au voyage de Bougainville* (Paris, 1796), alıntılayan Dorinda Outram, *The Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991),67.
14 Karl Marx, "The Future Results of the British Rule in India," Karl Marx, *Surveys from Exile* (Londra: Penguin, 1973) içinde,320.

gibi işlev gördüğünü ileri sürdü. Sürüler bir araya gelerek ve birlikler kurarak klanlar oluşturuyordu. Bu birimleri bir arada tutan ilke "mekanik işbölümü" olarak niteleniyor, bu tür işbölümünün özelliğini aynılık ve tekrar oluşturuyordu. Daha üst bir toplum biçimine geçişin anahtarı ahlaki bireyciliğin gelişmesi ve onun yol açtığı işlevsel farklılaşmaya dayalı işbölümüydü. Durkheim buna "organik işbölümü" adını verdi. Durkheim'a göre, dayanışma biçimdeki bu değişiklik toplumun yapısında da bir değişikliği gerektiriyordu.[15] Daha yakın tarihlerde Ortadoğu aşiretleri üzerine yapılan araştırmalar Ernest Gellner'in çalışmalarından etkilendi; Batılı bilim insanlarının İbn Haldun'un metinlerini keşfetmelerinde ve bunları "Müslüman toplumların" yalnızca tarihini değil, çağdaş dinamiklerini de incelemekte bir çerçeve olarak kullanmalarında Gellner'in katkısı olduğu kabul edildi.[16]

Birbirinden çok farklı düşünce okullarını temsil etmekle birlikte, yakın zamana kadar aşiretler konusunu ele alan yazarların çoğu evrimci bir yaklaşımı benimsediler. Genel olarak göçebe ve göçmen topluluklar ile güçlü siyasal oluşumların insan gelişiminin farklı aşamalarını temsil ettiği, dolayısıyla da doğası gereği birbiriyle uyuşmadığı görüşünde birleştiler. İbn Haldun'un çevrimsel çerçevesi bir istisna oluşturur gibi görünse de daha yakından incelendiğinde onun da aşiret dayanışmaları ile kentsel uygarlıklar arasındaki ilişkileri temelde çelişik olarak gördüğü ortaya çıkar. Bu tür ikiliklerin eleştirisiz olarak kabul edilmesi, James Scott gibi bilim insanlarının "devletlerin neden gezici insanların düşmanı olduğunu" ve "uygarlıkların neden dağlara tırmanamadığını" sormasına yol açtı.[17]

Avrupalı çağdaşlarının etkisi altında ve modern bir devlet yönetiminin gereklerini yerine getirme zorunluluğu içindeki Osmanlı ve Türk aydınları ile Osmanlı devlet adamları on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında göçebe aşiretlere ve göçmen gruplara karşı gittikçe daha tedbirli ve haşin davranmaya başladılar. Jön Türkler döneminde ve

15 Emile Durkheim, *Selected Writings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972),140-46.
16 Gellner, *Muslim Society*; Çağlar Keyder, "A Brief History of Modern Istanbul," *Cambridge History of Modern World*, cilt 4, ed., Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) içinde, 504-23.
17 James C. Scott, "La montagne et la liberté, ou Pourquoi les civilisations ne savant pas grimper," *Critique Internationale* 3 (2001): 85-104. Ayrıca bkz. aynı yazarın *Seeing Like a State* (New Haven: Conn.: Yale University Press, 1998).

Kemalizmin başlangıç yıllarında kilit konumda bir aydın olan Ziya Gökalp, Durkheim'ın izleyicilerinden biriydi. Gökalp aşiretçiliği tedavi edilmesi gereken bir "hastalık" gibi gördü. Türkiye'deki Kürt aşiretlerini incelediği çalışmasında bu toplulukların evriminde beş aşama bulunduğunu belirtti: Tümüyle göçebe aşiretler, yarı göçebe aşiretler, yerleşik aşiretler, ağaların egemenliğindeki aşiretler ve yerleşik köyler. Gökalp'a göre yeni Türk devleti aşiretçiliğin gelişmesine yol açan etkenleri anlamak ve evrimin birinci aşamasından sonuncu aşamasına geçişi hızlandırmak için gerekleri adımları atmak zorundaydı.[18]

Aşiretler konusundaki evrimci yaklaşım son yıllarda, özellikle de aşiretleri insan tarihinde erken, ilkel bir dönemin temsilcisi olarak değil, çağdaş dünyanın sürekli değişen, ayrılmaz bir parçası olarak ele alan bazı antropologlar tarafından sorgulandı. Ayrıca devletler ile aşiretleri toplumsal evrimin farklı aşamalarına ait, birbirini dışlayan birimler olarak görmek yerine, araştırmacılar İran ve Türkiye gibi ülkelerde devletlerin iktidarlarını sürdürmek için aşiretleri koruduğunu, hatta yeni aşiretler oluşturduğunu ortaya koydular.[19] Elinizdeki kitapta uygarlığın göstergesi olarak durağanlık ve barbarlığın göstergesi olarak hareketlilik arasında keskin bir ayrım olduğu varsayımını sorguluyorum. Osmanlı tarihine bakarak, aşiret çıkarlarının nasıl önce Osmanlı kurumlarıyla, ardından reform kurumlarıyla ve sonunda cumhuriyetin erken dönem yapılarıyla birleştirildiğini gösteriyorum. Bu durum göç alışkanlıklarının modern Türkiye'nin oluşumunda temel bileşenlerden biri haline gelmesine ve Türkiye nüfusunun üçte ikisinden çoğunun yalnızca yerleşik değil, aynı zamanda kentsel olarak sınıflandırıldığı yirmi birinci yüzyılda bile önemini korumasına yol açmıştır.[20]

Bu sonucun doğmasında aşiretlerin gücü ve merkezileştirici, reformcu Osmanlı yönetimiyle pazarlık yeteneği kilit bir rol oynadı. Dolayısıyla

18 Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (İstanbul: Sosyal, 1992 [1924]).

19 Daniel Bates, "The Role of the State in Peasant-Nomad Mutualism," *Anthropological Quarterly* 44, no. 3 (1971): 109-32; Richard Tapper, *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of Shahsevan* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). Ayrıca bkz. Philip Khoury ve Joseph Kostiner, ed., *Tribes and State Formation in the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1990) içindeki makaleler.

20 Demirtaş Ceyhun, *Ah Şu Biz Kara Bıyıklı Türkler* (İstanbul: E Yayınları, 1992) adlı kitabında Türk toplumunun yerinde duramama özelliğini mizahlı bir bakışla yansıtır.

araştırmacıların, Osmanlı-Türk devletinin kurumsallaşmasını gerek toplumun diğer grupları ve unsurlarıyla, gerek bunların çevre bölgelerdeki karşılıklarıyla aralıksız ilişki içinde gelişen bir süreç olarak görmeleri gerektiğini savunuyorum. Bu durumun bir sonucu, Osmanlı devletini aşiret niteliğindeki toplumsal yapılardan ayıran iç sınırların hiçbir zaman kavramsal ya da gerçek anlamda belirgin olmamasıydı. Benzer biçimde, Osmanlı İmparatorluğu'nu komşularından ayıran dış sınırlar da tarih atlaslarında varsayıldığı kesinlikte saptanabilir değildi.[21] Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölümlenmeleri gibi dış sınırlarını da aşan insanların, malların ve düşüncelerin, hatta silahlı grupların hareketleri her zaman var oldu. Dolayısıyla hem imparatorluğun merkezi, hem de ondan doğan modern devlet yerel uygulamalarla iç içe geçmiş durumdaydı; o nedenle de merkezileşmenin tam olarak nerede başlayıp nerede bittiğinden söz etmek olanaksızdır. Benzer biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini Klasik, Geçiş, Reform ve Çöküş gibi farklı dönemlere ayırmak ya da aşiretten imparatorluğa ve oradan ulusa doğru düz bir gelişme çizgisi hayal etmek de karmaşık bir tarihi aşırı dar bir çerçeveye sıkıştırır. Bu tarihsel dönüşümün aşamaları kesin çizgilerle ayrılmış olmaktansa sayısız biçimde iç içe geçmiş, üst üste gelmiş, birbirine eklenmiştir. Bunlar evrensel uygarlık merdivenin farklı basamakları değildir.

Bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin konumu ve siyasal iktidarla ilişkileri beş bölümde incelenmektedir. İkinci bölüm Osmanlı tarihinin erken dönemine, imparatorlukta, özellikle de uç bölgelerde göçebelerin varlığının önemli bir güç kaynağı oluşturduğu yıllara odaklanmıştır. İmparatorluğun merkezi, bu toplulukları komşu topraklara uzanan dokunaçlar gibi kullandı. Bazen bu topluluklar kendiliğinden hareket ederek yeni topraklara yerleşiyor, ardından da kurumları ve uygulamalarıyla imparatorluk yönetimi geliyordu. Bu topluluklar sınır bölgelerinde İslam inancını yayarak ve Osmanlı güçlerinin daha sonraki istilasına zemin hazırlayarak da imparatorluğun nüfuzunun genişlemesine hizmet ettiler.

21 Reşat Kasaba, "Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire," *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices*, ed., Joel Migdal (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) içinde, 27-48.

Yaylacı aşiretler imparatorluğun iç örgütlenmesi açısından da önem taşıyordu. Askeri ve sivil amaçlı hayvan tedarikinin başlıca kaynağı bu aşiretlerdi. Hareketli olmaları ve yarı zamanlı olarak tarımla uğraşmaları sayesinde, Osmanlı topraklarının başka koşullarda ekilip biçilebilecek olandan daha büyük bir bölümünün işlenmesine katkıda bulundular. Ülke içinde ticaret ve vergilendirme amaçlı mal hareketini kolaylaştırdılar; haber, ileti taşıyarak ve bir ulaşım ağını ayakta tutarak imparatorluğun merkezi ile taşra vilayetleri arasında başlıca iletişim kanallarını oluşturdular. Osmanlı İmparatorluğu'nun örgütlenmesine, işleyişine ve genişlemesine bağımsız yaşamaya alışkın pek çok topluluk katıldı. Göçebe faaliyetlerin ağırlığı ve önemi, merkezi iktidarın gücünün aşiret reislerinin prizmasından geçmesi anlamına geliyor, böylece aşiret reisleri bir yandan kendi otoritelerini sürdürürken, bir yandan da merkezi yönetime imparatorluğun uzak bölgelerine etkili bir biçimde erişme olanağını sağlıyorlardı.

Aşiretlerin imparatorluk ve daha sonra devlet yetkilileriyle işbirliği yapması aşiretlerin yalnızca bir örgütlenme biçimi olarak değil, Osmanlı İmparatorluğu içinde farklı kültürlerin ve kimliklerin taşıyıcıları olarak da varlıklarını korumalarını güvence altına alan önemli bir etkendi. Bu kültürel özellikler ne yalıtılmış, ne de durağandı. Tam tersine, bu toplulukları tanımlayan hareketlilik çok akışkan ve dinamik nitelikte eklektik yaşamlara ve uygulamalara yol açtı. Örneğin Osmanlı ülkesinde çoğu insanın bağlı olduğu İslamiyet, diğer dinlerin bazı yönlerini ve bazısı İslamiyet öncesi geleneklerin etkisinde olan çok çeşitli yerli uygulamaları içine aldı. Diğer dinlerde de yerel gelenekler gelişti ve bölünmeler ortaya çıktı; böylece onlar da basit bir sınıflandırmaya elvermez duruma geldi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün dinlere öğreti dışı inanışların girmesi ve nüfusun önemli bir bölümünün yaşamının büyük bir hareketlilik göstermesi karşısında Osmanlı kültürü akışkan olmayıp da ne olabilirdi?

Osmanlı toplumunun akışkanlığı ve belirsizliği, tarihinin ilk zamanlarında Balkanlar'da ortaçağ feodalizminin kalıntılarıyla, güneyde de ciddi zaaf içindeki Arap hanedanları ve aşiretleriyle karşılaştığı sırada imparatorluğa üstünlük sağladı. Üçüncü bölümde Osmanlıların lehine olan bu koşulların on yedinci yüzyıldan başlayarak nasıl önemli ölçüde değiştiği ve

Osmanlıların bu değişikliklere nasıl karşılık verdiği incelenmektedir. İlk önemli gelişme, güçlü merkezi yapılar ve uluslararası egemenlik ilkesi üzerine kurulu yeni bir devletler sisteminin ortaya çıkması oldu.

Osmanlıların başlıca iki komşusu ve düşmanı olan Habsburg ve Rus imparatorlukları bu sistemin parçası haline geldi ve Osmanlı İmparatorluğu'nu sıkıştırmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu'yla sınırlarını güçlendirmek üzere sınır boylarında yeni yerleşimler kurmaya, var olan yerleşimlerin dinsel ve etnik bileşimine müdahale etmeye ve Osmanlı topraklarına uzanıp oralardaki soydaşlarını ve dindaşlarını kışkırtmaya yöneldiler. Aynı zamanda Osmanlı yönetimi altında gelişmiş olan –aşiret ve farklı türden– yerli topluluklar da Osmanlı merkezi yönetiminden bağımsız olarak yerel, bölgesel ve hatta küresel fırsatların peşine düşmeye, böylece ekonomik ve siyasal güçlerini genişletmenin yeni olanaklarını görmeye başladılar. Bazı örneklerde bu yeni durum milliyetçi hareketlerin çekirdeklerini yarattı; bazı örneklerde ise aşiret ayaklanmalarının ve kırsal yağmalamaların temelini oluşturdu. Osmanlı yönetiminin merkezi ile göçebe topluluklar arasındaki gevşek ve esnek ilişki, bu değişen koşullar altında bir yük haline geldi ve Osmanlı devleti aşiretleri iskân ederek yerleşik yaşama geçirmeye ve göçü denetlemeye yönelik ilk adımlarını attı. Ama merkezi yönetimin bu planlarını uygulama olanakları sınırlıydı ve uygulayabilmesi için hedef aldığı topluluklardan bazılarının buna rıza göstermesi gerekiyordu. Sonuç olarak, bu ilk merkezileştirme politikaları büyük aşiret konfederasyonlarının daha da güçlendirilmesine yol açtı; artık bunlar nüfuzlarını merkezi hükümet adına yaygınlaştırdıklarını iddia edebiliyordu.

Dördüncü bölümde yerleşik bir toplum yaratmaya yönelik Osmanlı politikasının on dokuzuncu yüzyıl ile yirmi yüzyılın başları boyunca gittikçe daha hırslı hale gelişi anlatılmaktadır. Bu politika zorlayıcı ve rızaya bağlı uygulamaları birleştiriyor, arazi bağışı, vergi bağışıklığı ve suya erişim garantisi gibi yöntemlerin yanı sıra askeri müdahaleyle aşiretlerin dağıtılmasını, hayvanlarına el koyulmasını ve insanlarının zorla uzak yerlere yerleştirilmesini de içeriyordu. On dokuzuncu yüzyılda ve yirmi yüzyıl başlarında bir yandan kurumsal reformlar yapılırken bir yandan da imparatorluğun göçebe nüfusu hakkında olabildiğince çok bilgi toplamak için gittikçe

daha ayrıntılı tahrirler yapıldı. Bu sayımların odak noktasında aşiret kimliklerine, reislerinin kimliklerine, aşiretlerin tarihine, vergi yükümlülüklerine ve göç yollarına ilişkin sorular yer alıyordu. Artık önde gelen Osmanlı yöneticileri modern devlet yapıları içinde aşiretçiliğe ve göçebeliğe yer olmadığı kanısına varmışlardı. Bunlar aşiretlerin birçoğunu ehlileşmemiş, vahşi ve hayvansı olarak nitelemeye başladılar.

On dokuzuncu yüzyıl reformlarının tasarlanma ve uygulanma biçimi konusunda iki ana sorun vardı. Bunların birincisi Osmanlıların aşiretleri yerleştirmek ve reformları uygulamak için güçlü kurumlara gerek duymasıyla ilgiliydi. Oysa reformlardan beklenen, tam da bu kurumların yaratılmasıydı. Yürürlüğü sağlayacak etkin kurumların yokluğunda merkezi hükümet eski uygulamalarına başvurarak bazı aşiretleri seçip onlara dayanma, onları merkezi hükümetin ve reform davasının yanına çekmek için güçlendirme yoluna gitti. Bu uygulama Kürt bölgesinde, Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da bazı aşiretlere kimliklerini korumak için ek bir olanak sağladı. Bu aşiretler modern devlet dönemine az çok zarar görmeden ulaştılar. Artık rakip aşiretlere karşı kendi öncelikleri korumak için yeni devletlerin modern, yenilenmiş kurumlarını kullanıyorlardı.

İkinci sorun Osmanlıların bütün bu reform dönemi boyunca ve imparatorluğun son günlerine kadar bir biçimde imparatorluk düzenini kurtarma ve koruma, bu sayede imparatorluktan ayrılmayı amaçlayan toplulukları kaybetmeme hayaline tutunmalarıyla ilgiliydi. Yeni kurumların pek çoğu imparatorluğa destek oluşturmak için yaratıldı; reformların pek çoğu da imparatorluğun daha iyi işlemesini sağlama beklentisiyle yapıldı. Ama rakip ulusal, etnik, dinsel ve aşiret kimliklerinin çekim gücü kazanmakta olduğu bir ortamda reform kurumlarının kalıcı olması için imparatorluk halkının önemli bir bölümüne hitap eden genel bir aidiyet duygusunun yaratılması zorunluydu. Böyle bir yurttaşlık kimliğinin "Osmanlıcılık" ve İslamcılık temellerinde geliştirilmesine yönelik öneriler getirildi, girişimlerde bulunuldu. Beşinci ölümde belirttiğim gibi, Türk milliyetçiliği dışlayıcı bir program olarak yavaş ve duraklamalı bir süreç içinde ortaya çıktı, ama bu ideoloji henüz tam oluşmadığı aşamada bile belirli politikaların biçimlendirilmesinde, özellikle de Ermenilerin tehcir ve katledilmesinde ve 1923-1924 yıllarında

Yunanistan'la zorunlu nüfus mübadelesinde belirleyici rol oynadı. Sonunda I. Dünya Savaşı ve ardından Avrupalı güçlerin müdahalesi, dar kapsamlı yerel milliyetçilik ideolojilerinin gelişmelerini tamamlamasına olanak sağladı. Savaş o kadar ani ve etkileri o kadar köklü oldu ki, bu ideolojiler on dokuzuncu yüzyılın çözülmemiş çelişkilerini ileriye taşıdı. En önemlisi, bu değişimlerin yutup yok ettiği insanların önemli bir bölümü geçmişte akışkan ve açık olan ağların ve ilişkilerin içinde yer almış kişilerdi. Dolayısıyla da, yarattığı çatışmalar ve çelişkiler bugüne kadar süren yeni milliyetçiliklerin artan ölçüde kapalı ve yalıtılmış ideolojilerine yabancıydılar.

Osmanlı İmparatorluğu göçle başladı, göçle son buldu. Ama imparatorluğun başındaki ve sonundaki göçlerin özü birbirinden çok farklıydı. İmparatorluğun kuruluş yıllarında yaygın olan göçler çoğunlukla kendiliğinden oluşmuştu. İmparatorluğun kurulmasına hizmet etmiş, hareketliliği onun ayrılmaz parçası haline getirmişlerdi. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın göçleri ise büyük ölçüde devletler tarafından ve onların ideolojik öncelikleri temelinde yürütüldü. O nedenle bu son göçler imparatorluğu ancak zayıflatabilirdi. Ortaya çıkan ulus devletler daha derli toplu ve istikrarlı bir görünümdeydi, ama kökleri tarihte yatan kendiliğinden hareketler hiçbir zaman tümüyle yok olmadı ve bu toplumların belirgin özellikleri olarak hızla yeniden ortaya çıktı.

İkinci Bölüm

KONARGÖÇER İMPARATORLUK

Osmanlı İmparatorluğu on üçüncü yüzyılın kapanış yılları ile on yedinci yüzyılın başlangıcı arasındaki dönemde dünyanın en büyük ve güçlü siyasal yapılarından biri haline geldi. On yedinci yüzyılın başında Karadeniz havzası, Anadolu platosu, Ortadoğu'nun Bereketli Hilal'i ve Kuzey Afrika imparatorluğa katılmış, Osmanlılar binlerce yıldır Avrupa, Asya ve Afrika'yı birbirine bağlayan bütün önemli yolların denetimini ele geçirmişlerdi. Osmanlıların bu toprakları bu kadar hızla almış olmaları ve buralarda kurdukları denetimin etkinliği tarihçileri hâlâ büyülemektedir.

Osmanlıların gelişi, çatışmalarla ve krizlerle geçen uzun bir dönemin ardından belli başlı merkezleri yıkım noktasına gelmiş ve ekonomisi yoksullaşmış bulunan Yakındoğu'nun tarihinde bir dönüşü başlattı. On birinci ve on üçüncü yüzyıllar arasında Haçlılar Akdeniz çevresinin bazı zengin kentlerini ve ticaret yollarını harap ettiler. Orta Asya'dan çıkan Moğollar on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda neredeyse her önlerine çıkana saldırarak, yakıp yağmalayarak dalga dalga yayıldılar. Hem Ortodoks İslam öğretisine, hem de Ortodoks hükümdarlara meydan okuyan binyılcı akımlar Anadolu'nun toplumsal düzenini sarstı; kitlesel ve sürekli yer değiştirmelere yol açtı. Bizans, Selçuklu ve Abbasi gibi birçok imparatorluk bu iç ve dış baskılara dayanamayarak ya büyük ölçüde görkemini yitirdi, ya da tümüyle çöktü. Bu imparatorlukların kısa aralıklarla peş peşe gerilemesinin Osmanlılar tarafından doldurulan büyük bir boşluk yarattığı doğrudur. Ama Osmanlıların bu çözülen toplumsal yapılar ve ilişkiler içinde hüküm sürmeyi ve bunları güçlü ve parlak bir imparatorluğun temeli olmak üzere biçimlendirmeyi nasıl başardıkları hâlâ gizemini korumaktadır.[1]

Araştırmacıların herhangi bir gelecekte bu tarihi tümüyle açığa çıkarma olasılığı zayıftır, çünkü bu gizem perdesinin kaldırılması yalnızca

1 Wittek, *Rise of the Ottoman Empire*; Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*; Lindner, *Nomads in Medieval Ottoman Anatolia*; Kafadar, *Between Two Worlds*; Lowry, *Nature of the Early Ottoman State*.

alışılmış tarih kayıtlarının değil, yazılı ve sözlü edebiyat kaynaklarının, bunların yanı sıra İslam bilginlerinin, tasavvuf şeyhlerinin ve onların müritlerinin yorumlarının ve ilişkili tartışmaların da kullanılmasını gerektirir. Bu kaynakların hepsi bulunsa ve erişilir olsa bile, bunların hepsini birden kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun başlangıç yıllarına ilişkin temel soruları ele almak herhangi bir araştırmacının kapasitesini aşabilir.[2] Bir tarihçinin belirttiği üzere, bu dönemin büyük bölümü, "özellikle de on dördüncü yüzyıl için [gerekli] malzemeler genellikle yoktur. Olduğu durumlarda eksik, sorunlu ve genellikle çelişkilidir. Bu dönemde bir olayı saptamak ve daha da ötesinde, bir olayın kesin tarihini belirlemek bile başlı başına bir başarıdır. Hemen her olgusal önermenin 'belki' ya da 'bütün bunlar dikkate alındığında' gibi bir nitelemeyi gerektirdiği bu koşullarda hiçbir açıklayıcı çerçeve getirme girişimi akıllı bir tahminden öteye geçemez."[3]

Bu bölümün odak noktasını, erken dönem Osmanlı tarihinin iyi bilinmekle birlikte hak ettiği ilgiyi görmeyen bir yönü oluşturmaktadır. Konu, göçebe ve diğer hareketli grupların Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca genişlemesinde değil, örgütlenmesinde ve yönetiminde de oynadığı kilit roldür. Bu bölümün ilk yarısı, bir yanda göçebe aşiretler ve diğer hareketli gruplar, diğer yanda da filizlenen Osmanlı imparatorluk kurumları arasında gelişen karşılıklı çıkara dayalı ortak yaşamın anlatılmasına ayrılmıştır. İkinci yarısında ise çok sayıda hareketli grubun imparatorluğa katılmasının imparatorluk sınırlarını ve kimliklerini nasıl etkilediği incelenmektedir.

Göçerlikle Karşılaşma

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları, coğrafyacıların "Kutup altı göçebe bölgesi" olarak adlandırdığı, Akdeniz kıyılarından başlayıp Anadolu yarımadasını ve İran platosunu geçerek Orta Asya dağlarına uzanan kuşakla kesişiyordu.[4] On binlerce aşiret yüksek dağlarla, kurak

2 Bu konularla uğraşan erken dönem araştırmacıların eğitiminde yalnızca tarihin değil, dil ve edebiyatın da yer alması rastlantı değildir. Fuad Köprülü bunların herhalde en iyi örneğini oluşturur.

3 Colin Imber, "Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*," kitap tanıtımı, *Turkish Studies Association Journal* 27, no. 1-2 (2003):112.

4 Bkz. Birinci bölüm, not 1.

bozkırlarla ve çöllerle kaplı bu kuşak üzerinde binlerce yıl boyunca sürekli yer değiştirdi. Bu kuşak üzerinde süregiden mevsimlik göçlere ek olarak, göçebe aşiretler de on birinci yüzyıldan başlayarak düzenli olarak Asya'dan batıya doğru ilerledi. Türk ve Moğol aşiretleri bu hareketin parçası olarak Doğu Akdeniz'e ve Anadolu'ya geldiler; bu bölgelerin toplumsal ve siyasal bileşimini ve tarihini de sonsuza kadar değiştirdiler. Aşiretler bu coğrafyadan geçerken yerel topluluklarla etkileşime girdiler. Bazıları yerel ilişkilere ve ağlara katılarak yolculuklarından vazgeçti; bazıları ise yollarına devam etti. Yerli toplulukların da bazısı göçebeydi; yerleşik topluluklarla ve siyasal güçlerle kendi karmaşık etkileşimleri ve ilişkileri içinde daha kısa mesafeli olarak hareket ediyorlardı. Bu yerel hareketlerin üzerine uzun mesafeli göçlerin binmesi bütün bu topraklarda, özellikle de gelen, kalan ve giden aşiretleri birbirinden ayrıştırmanın on birinci ile on dördüncü yüzyıllar arasında çok zorlaştığı Anadolu'da çok akışkan bir toplumsal ortam yarattı. Hareketlilik Osmanlı toplumunun ve imparatorluğun yeni yeşeren kurumlarının derinlerine işledi. Bunun sonucunda bölgenin toplumsal yapısı ve hatta coğrafyası sürekli olarak değişti; böylece bu toprakların geç ortaçağ tarihini kesin sınırlar ya da değişmez kategoriler temelinde tanımlamak olanaksız hale geldi.

Osmanlılar bu karmaşık ortamın içinden çıktı. Daha sonra doğrudan doğruya seçkin Orta Asyalı aşiretlerin soyundan geldikleri öyküsünü benimseyip yaydılarsa da aslında bu, erken Osmanlı kültürünü ve toplumunu biçimlendiren birçok kimlik katmanından yalnızca biriydi.[5] Osmanlı öncesi Selçuklu İmparatorluğu ve beylikler döneminde göçebe yaşam biçimlerini korumuş olan Anadolu yarımadasının keçi ve koyun sürüleri besleyen Türkmen toplulukları ile Kuzey Afrika'nın ve Ortadoğu'nun deve yetiştiren Bedevileri ve Arap aşiretleri, Osmanlı İmparatorluğu'na katıldıktan sonra bile epeyce özerk yaşamayı sürdürdüler. On dördüncü yüzyılda Kuzey Afrika'yı, Anadolu'yu ve Ortadoğu'yu gezen İbn Batuta, hanedanın kurucusu I. Osman'ın ardından Osmanlı tahtına çıkan Orhan Gazi (hd. 1326-62) için şöyle diyordu: "Neredeyse yüz tane kalesi vardır ve zamanının çoğunu sürekli olarak bunları dolaşmaya ayırır; her bir kalede birkaç gün

5 Imber, "Ottoman Dynastic Myth."

kalarak orayı düzene sokar, koşullarını inceler. Hiçbir kentte hiçbir zaman bütün bir ayı geçirmediği söylenir."[6]

Johannes Schlitberger 1394 ile 1427 arasında otuz yılı aşkın bir süreyi önce Osmanlıların yanında, ardından Asya'da Timur'un ve oğullarının sarayında tutsak geçirdi. Kendisi, "Müslüman ülkelerinde hükümdarların sürüleriyle birlikte sürekli hareket etmesi âdettir. İyi otlak bulduklarında, yerel hükümdarlardan bu toprakları kullanma hakkını satın alırlar," gözleminde bulundu.[7] Bir tarihçinin tahminine göre, 1520'ler gibi ileri bir tarihte Anadolu nüfusunun yüzde 27'sini bulan önemli bir bölümü tam ya da yarı göçebeydi. Göçerler Batı Anadolu'da Osmanlı ile Bizans imparatorlukları arasındaki eski sınır bölgesinde özellikle yoğundu. Bir tahmine göre Anadolu'daki göçebe nüfusun üçte ikisi buralarda yaşıyordu.[8] Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdek denen vilayetlerinden uzaklaşıp Doğu Anadolu, Arap vilayetleri ve daha ötesi incelendiğinde göçebe nüfus oranının yüzde 60'a kadar çıktığı görülüyordu.[9] Göçebelik o kadar yaygındı ki, Halil İnalcık bu aşiretlerin "bütün imparatorluk örgütlenmesinin bel kemiği" olduğunu belirtmiş, böylece yalnızca sayısal güçlerine değil, Osmanlı topraklarının her tarafında yerel üretim, ticaret ve yönetim ağlarında önemli rol oynadıklarına işaret etmişti.[10] Osmanlılar göçebe aşiretlerle ve Anadolu'da karşılaştıkları diğer gezici gruplarla uyum sağlama yoluna gitmemiş olsalardı Osmanlı İmparatorluğu'nda bu ölçüde büyük bir hareketliliğin nasıl sürdürülmüş olabileceğini düşünmek zordur. Değişik topluluklara böyle açık olması Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaşlarından çok daha çeşitlenmiş, dinamik ve dışa dönük yaptı.

6 Alıntılayan Ross Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta, a Muslim Traveler of the Fourteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1985), 152.

7 Johannes Schlitberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında* (İstanbul: İletişim, 1995), 52.

8 Halil İnalcık ve Donald Quataert, ed., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge; Cambridge University Press, 1994), 35.

9 Rhoads Murphey, "Some Features of Nomadism in the Ottoman Empire," *Journal of Turkish Studies* 8 (1984): 192. Osmanlı İmparatorluğu'nda göçeberlerin sayısına ilişkin güvenilir bir tahminde bulunmanın zor olduğu açıkça ortadadır. Teknik güçlüklere ve sayımların çoğunun güvenilir olmamasına ek olarak belirli aşiretlerin ve konfederasyonların bir sayımdan diğerine gözden kaybolması sorunu da vardı, çünkü bu grupların üst üste iki sayımda yazılacak kadar uzun süreyle aynı yerde kaldığı enderdi. Mübahat Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı* (İzmir: Büyükşehir Belediyesi, 2000), 104.

10 Halil İnalcık, "The Yürüks," *Oriental Carpet and Textile Studies* içinde, ed. R. Pinner ve H. İnalcık (Londra: Oguz Press, 1986), 56

Osmanlılar var olan göç kalıplarını bozmadıkları gibi hareketliliğin olmadığı yerlerde de bunu körüklediler. Yalnızca göçebe değil, yerleşik toplulukların da uzun yollara düşmesini gerektiren sürgün uygulaması, Osmanlıların yeni topraklara yerleşiminde büyük önem taşıyordu.[11] Bu uygulama temelde boyun eğmeyen aşiretleri cezalandırmanın bir yolu olmakla birlikte, yeni fethedilen toprakları ve sınır boylarını yerleşime açmak için de kullanılmakta, aşiretleri buralara göç etmeye özendirici önlemlere başvurulmaktaydı. Belirli bir bölgedeki her on köylü hanesinin içlerinden en çok ikisini yeni fethedilmiş bir bölgeye göç etmek üzere seçmesini gerektiren bir Osmanlı yasası, pek çok yerleşik hane halkını göçebeye dönüştürdü. Göç eden bu hane halkları iki yıl süreyle her türlü vergiden bağışık tutulurdu.[12] Ama göçebelerin zorunlu yer değiştirmesi otomatik olarak kendilerine toprak verilmesi anlamına gelmez, çünkü yeni yerlerinde hepsinin yerleşik tarım yapmaları özendirilmez ya da beklenmezdi.[13] Bunun yerine, geldikleri yerlerdeki uygulamalara bağlı kalınarak bu topluluklara otlak gösterilir ve yeni bölgelerinde de yaylacılığı sürdürmeleri beklenirdi. Aşiretlere bütün üyeleriyle ya da bir bölümüyle göç emri verildiğinde, görevlilerin de aşiretin resmi kayıt defterlerini yanlarına alarak onlarla birlikte göç etmesi gerekirdi.[14] Bu tür önlemlerin yaygın olarak kullanılması, Osmanlıların erken dönem tarihlerinde egemenlikleri altındaki bölgelerde nüfusu genel olarak yerleşikleştirmek yerine göçlerin kapsamını genişlettiklerini düşündürür.

Osmanlı tarih yazımının bir bölümünde, Osmanlıların ilk baştan beri göçebeliğe karşı oldukları görüşünde ısrar edilir.[15] Bunların yazarları vakıf beratları ve saray törenleri gibi göstergelere işaret ederek Orhan Gazi'nin saltanatı gibi erken bir dönemden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumlarında ve uygulamalarında devlet olmanın görü-

11 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, bölüm 1, cilt 11 (1949-50): 524 -569; bölüm 2, cilt 13 (1952): 56-79 ve bölüm 3, cilt 14 (1953-54): 209-36; İnalcık, "The Yürüks," 41.

12 Barkan, "Sürgünler," bölüm 1, 547.

13 Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine bir Tetkik Münasebetiyle," Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* içinde (İstanbul: Eren, 1993), 157.

14 Barkan, "Sürgünler," bölüm 3, 227.

15 Bkz. Lindner, *Nomads in Medieval Ottoman Anatolia.*

nür simgelerinin var olduğunu savunurlar. Dahası, Osmanlılar sıfırdan başlama noktasında değil, Anadolu beyliklerinin kurumlarını devralabilecek ve devralmış durumdaydılar.[16] Osmanlı şehzadeleri bu beyliklerin merkezi olan kentlere gönderilmiş, buralarda tam bir hükümdara yaraşır bütün simgesel donanımla kendi saraylarını kurmuşlardı. Bu merkezler genellikle şehzadelerden birinin tahta çıkacağı güne hazırlanma yerleri olarak kullanılır, ama tahtın çekişme konusu olması ve yöredeki şehzadenin tahtı ele geçirememesi durumunda muhalefetin ve hatta ayaklanmanın da merkezi olurdu. Ama yerleşik ve göçebe toplulukların eşzamanlı var oluşunu değerlendirirken, bu iki tip topluluğun saf biçimleriyle var olmak yerine bütünsel bir sürekliliğin parçalarını oluşturduğu, pek çok durumda örtüştüğü ve birbirini tamamladığı unutulmamalıdır. İmparatorluğun uzun tarihi boyunca kapsadığı geniş topraklarda belirli bölgelerin, dönemlerin ve padişahların göçebeliğe bazen daha az, bazen daha çok açık olduğu anlaşılmaktadır. Devletin aşiretleri yerleştirme ve cezalandırma konusunda etkin bir politika izlediği I. Bayezid (hd. 1389-1403) gibi padişahların saltanatı sırasında bile Osmanlılar imparatorluğun genişlemesinde ve örgütlenmesinde nüfusun hareketliliğine dayanmayı sürdürdüler. Göçebelerin ve diğer göçmen grupların sayılarındaki dalgalanmalara karşın hareketliliğin sürmesinin bir açıklaması buradadır.

Osmanlı İmparatorluğu, örgütlenmesinde uyruklarının hareketliliğine dayanan tek imparatorluk değildi. Çalışmak, ticaretle uğraşmak, keşifler yapmak ve bilinmedik topraklara yerleşmek için uzun yolları aşmaya istekli insanların olması tarihte bütün imparatorlukların temel özelliklerindendi. İberya imparatorlukları adına Yeni Dünya'yı fethetmeye koyulanlar böyle insanlardı. Güney ve Güneydoğu Asya'da Çin'in nüfuz alanını biçimlendirenler, buralarda yaşayan ve çalışan Çinli tüccar ve başka gruplardı. İslam imparatorlukları Asya'da ve Afrika'da etki alanlarını ordularıyla değil, ortaçağ dünyasında binlerce kilometrelik yolculuklara çıkan gezgin tüccar ve bilim insanlarının etkinlikleri aracılığıyla genişletti. Bütün bu imparatorluklar gibi Osmanlılar da imparatorluklarını genişletmekte ve bütünleştirmekte böyle

16 Lowry, *Nature of Early Ottoman State.*

insanlardan yararlandılar.[17] İmparatorluğun sınır boylarında hareketli birimler olarak konumlandırılan ve baskın birlikleri olarak imparatorluğun genişlemesine hizmet eden akıncı örgütlenmeleri, Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarda tuttuğu ve aynı amaçla kullandığı *akritai* denen örgütlenmelerin benzerleriydi. Hatta belki Osmanlıların ilk dönemlerinde "yıldırım" hızıyla başarıya ulaşmasında bu örtüşen sınır toplumları arasındaki tamamlayıcılığın (ya da karşılıklı çıkara dayalı ortak yaşamın) payı vardı.[18]

Hareketlilikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun örgütlenmesinde büyük önem taşıyan bu gruplar, aynı zamanda diğer gruplardan ve bu arada hükümdarlardan kurtulacak, kaçınacak ve en önemlisi, ilişkilerinin koşulları konusunda onlarla pazarlık edecek güçteydi. Bu etkileşimlerle yaratılan toplumsal düzen, o dönem yazarlarının anlatımlarına yansıyan, örneğin Machiavelli'nin, "Bütün Türk İmparatorluğu'nda tek bir efendi hüküm sürer ve geri kalan herkes onun hizmetkârıdır; hükümdar ülkesini sancaklara ayırır, buraları yönetmek için çeşitli yöneticiler gönderir ve bu adamları keyfine göre nakleder, değiştirir ... hepsi onun kölesidir, ona karşı yükümlüdür,"[19] sözleriyle anlatılan monolitik tablolardan çok daha akışkandı. Osmanlı İmparatorluğu'nda temel ilişkilerin akışkanlığı, genişlemekte olan imparatorluğun çıkarlarına çok iyi hizmet ediyordu; bunun başlıca nedeni imparatorluğun yayılma alanlarında siyasal yapıların zayıf ve toplulukların dağınık olmasıydı. Bu durum on yedinci yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'da sınırları kesin olarak belirlenmiş toprak bütünlüğüne dayalı egemen devletlerin genel kabul görmesiyle değişecekti. Bu gelişme imparatorluğun belirsizliklerinin Osmanlılar için zaafa dönüşmesine yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu da ilk kez on yedinci yüzyılın sonunda aşiretleri yerleşik yaşama geçirme girişiminde bulundu.

17 Bkz. Sanjay Subrahmanyam, "A Tale of Three Empires: Mughals, Ottomans, and Habsburgs in a Comparative Context," *Common Knowledge* 12, no. 1 (2006): 66-92.

18 Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi* (İstanbul: Ötüken, 1981). Speros Vryonis, *Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor* (Berkeley: University of California Press, 1971), 194, adlı kitabında Anadolu'ya gelen Türkmen aşiretleri yanlış olarak salt göçebe-yaylacı-savaşçı kuvvetler olarak tanımlar ve bunların "Bizanslı Hıristiyanların çok gelişmiş yerleşik toplumunun istikrarı" üzerinde kaçınılmaz bir etki yarattığını söyler.

19 Machiavelli, alıntılayan Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist* State (Londra: Verso, 1974), 397-98.

İmparatorlukları Batı Anadolu'da ve Balkanlar'da hızla büyürken Osmanlılar hem imparatorluğun köylü tabanını güçlendirmekteki çıkarlarını gözetmeye, hem de bunu Osmanlı kırsal toplumunda aşiretlere açık seçik bir konum tanımlama zorunluluğuyla dengelemeye çalıştılar. Aşiretlerin etkinliklerini izlemek için özel yasalar geliştirdiler ve aşiret kayıtlarını özel olarak ayrı belgelerde tuttular.[20] Göçebe ve aşiret toplulukları üzerinde denetim sağlamak kolay bir iş değildi. Birincisi, bu toplulukların hareket ettiği alanlar çok geniş olabiliyordu. Belirli bir aşiret yazları Doğu Anadolu'da Fırat'ın kaynağında geçirip, kışın güneye, Suriye çölüne gidebiliyor, böylece 1000 kilometre kadar yol alıyordu.[21] Bazı aşiretler çok büyüktü; 30.000-40.000 kişilik insan nüfusundan ve –Osmanlı yasalarında 300 koyunun bir sürü sayılmasına ve devletin aşiretlerin yükümlülüklerini hesaplama birimi olarak bunu kullanmasına karşın– bazen yüz binlerce koyun ve deveden oluşurdu.[22]

Osmanlıların hiç değilse başlangıçta aşiretleri kalıcı olarak yerleştirmeye ya da sıkı disiplin altında tutmaya ne imkânı, ne de niyeti vardı. Bu nedenle onları bulundukları koşullar içinde sınıflandırmayı seçtiler. En genel düzeyde bunları "aşiret" olarak adlandırdılar. Yönetim ve özellikle vergilendirme işlemlerinde kolaylık sağlamak üzere Doğu Anadolu, Irak, Suriye ve daha doğuda Arap vilayetlerindeki aşiretleri Türkmenler, Kürtler ve Bedeviler olarak grupladılar. Anadolu'da Kızılırmak'ın batısına ve oradan Balkanlar'a geçen, böylece yarı göçebe ya da konargöçer olanlara Yürükler dendi.[23] Kürtler ve Türkmenler tam anlamıyla göçebe nitelemesine daha yakın düşüyor, tipik olarak bütün aşiret bütün hayvanları ve eşyasıyla bir-

20 M. Cook, ed., *A History of the Ottoman Empire to 1730* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 59; Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire* (Leiden; E. J. Brill, 1984), 25.

21 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı* (İstanbul: Eren, 1987), 12; Xavier de Planhol, "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia," *International Social Science Journal* 11, no. 4 (1959): 527.

22 Murphey, "Some Features of Nomadism," 192; Planhol, "Geography, Politics," 527; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 21, n. 54; Lütfü Güçer, *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: Semet, 1964), 13, 15.

23 Salahaddin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük Sınıfı ve Hukuki Statüleri," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2 (1943): 107-16; İnalcık, "The Yürüks."

likte yüksek ve alçak arazi arasında gidip geliyordu. Osmanlıların Kürtler ve Türkmenler arasında kabul ettiği en büyük yönetsel birimler "il" ("el") ve "ulus" denen konfederasyonlardı.[24] Bunların en büyük iki tanesi, yalnızca değil, ama çoğunlukla Türkmenlerden oluşan Boz Ulus ve yalnızca değil, ama çoğunlukla Kürtlerden oluşan Kara Ulus'tu.[25] Ulus denen bu konfederasyonlar daha küçük gruplara bölünmüştü; bunlar büyükten küçüğe doğru "boy" (bazen "taife"), "cemaat" ve "kabile" olarak adlandırılırdı. Yürükler ise Türkmen kabilelerin içinden çıkmışlardı ve boy, il, ulus türünden daha büyük örgütlenmeleri yoktu. Onun yerine vergi ve başka yükümlülükleri temelinde ya da dolaştıkları yerlere göre kabileler ve cemaatler olarak sınıflandırmış ve kaydedilmişlerdi.[26]

Ulus, il, boy, cemaat ve kabile gibi Yürük ve Türkmen oluşumları çoğunlukla herhangi bir dış girdi olmadan içsel olarak evrilmiş, daha sonra Osmanlı yönetimi tarafından tanınmıştı. Bazı durumlarda Osmanlı hükümeti, bu toplulukların devletin çıkarlarına daha iyi hizmet etmesini sağlamak için var olan örgütlenmelere doğrudan müdahale etti ya da yenilerini oluşturma yoluna gitti. Ama bu gruplamalar da aşiretlerin uygulamaları temelinde ve yaşamlarında ya da göç kalıplarında köklü bir yeniden düzenlemeye yol açılmaksızın yapıldı. Devletin oluşturduğu yeni gruplardan bazılarına, kendilerine ayrılan otlak yerlerinin adı (Halep Türkmeni, Şam Türkmeni gibi) ya da aşiretin vergilerini toplayacak biriminin bulunduğu yerin adı (örneğin Üsküdar Türkmeni, eskiden "Yeni İl") verildi.[27] Ama bu tür adlandırmalar genellikle tekil duruma özgü ve tutarsızdı. Belirli bir aşiretin yaşadığı ya da gidip geldiği yerin bu adlandırmalara bakılarak saptanması olanaksızdı. Yalnızca Halep kazasında bile çok büyük ve çeşitli bir göçebe nüfus vardı; 1596'da burada toplam nüfusunun 50.000'i aştığı tahmin edilen 241 aşiret kayıtlıydı. Aşiretlerin 2 milyondan fazla koyunu

24 Faruk Sümer, "Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-50): 511.
25 Halil İnalcık, "Introduction," İnalcık, Quataert ile, *Economic and Social History*, 32-37; Martin van Bruinessen, *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (Leiden: E. J. Brill, 1988) içinde, 27.
26 Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda," 111; İnalcık, "The Yürüks," 42-43; Sümer, "Anadolu, Suriye ve Irak'ta," 515-16; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 128.
27 İnalcık, "The Yürüks," 47.

vardı ve yılda 1 milyon akçenin üzerinde koyun vergisi (ağnam resmi) ödüyorlardı.[28] Aşiretler yerleşik olmadıklarından çok geçmeden Halep'ten ayrıldılar, ama adlarını da birlikte götürdüler. Daha on altıncı yüzyılda Batı Anadolu'da İzmir çevresinde yaşayan büyük bir grup "Halep Türkmeni" vardı. Bunların bazılarına merkezi yönetim burada yer göstermiş ve padişah haslarından toprak verilmişti. Bazıları kendiliklerinden, deve çobanı olarak gelmiş, bazıları tam göçebeyken bazıları da göçebelik ile mevsimlik tarımı bir arada sürdüren gruplardı. Özel durumları ne olursa olsun, bunların Halep'le en iyi olasılıkla zayıf bir ilişkisi vardı.[29] Buna karşılık Üsküdar Türkmenleri örneğinde, vergilerinin Üsküdar hanelerine iltizama verilmiş olması dışında aşiretlerin burasıyla hiçbir doğrudan ilişkisi yoktu. Beklenebileceği gibi, bu sınıflandırmalar belirli bir ölçüde örtüşüyordu. Bir insanın kendini birden çok ad altında sınıflandırılmış bulması ve her birinin yükümlülüklerini yerine getirmesinin beklenmesi olağandı.

Osmanlılar Balkanlar'daki yerli göçebeleri de içlerine katmak ve yönetmek için önlemler geliştirdiler. Yerli topluluklardan biri, daha önceki Slav istilalarından kaçmış Ulahlardı. Ulahlar yaylacılık yapıyor, Kumanlar, Peçenekler, Tatarlar ve Arnavutlar gibi hepsi Müslüman olan ve yerel ekonomide, askeri örgütlenmede ve vilayet yönetiminde önemli roller oynayan diğer göçebe topluluklarla işbirliğinde bulunuyorlardı.[30] Osmanlı kuvvetlerinin ve yönetiminin Balkanlar'a girmesi Yürükleri ve Türkmenleri de içeren yeni bir göçmen dalgasına yol açtı; bu gruplar yerel nüfusla karşılıklı etkileşim içinde asimile edildi ve onları asimile etti.

Osmanlı hükümeti var olan grupları tanımanın ve bazen yeni adlar altında yeniden gruplamanın yanı sıra göçebe toplulukların yönetimi, vergilerinin belirlenmesi ve toplanması için de yüksek rütbeli memurlar atadı. Bu aşiretler hareketli olduklarından herhangi bir sancak beyinin yetki alanına girmiyordu. Bunun yerine ulus birimleri voyvodalar, cemaatler de kethüdalar tarafından yönetiliyordu. Orduya kayıtlı göçebeler ise seraskerle-

28 Hüseyin Özdeğer, "Haleb Bölgesi Türkmenleri," *Türk İktisat Tarihi Yıllığı: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmalar Merkezi* (1987): 178.

29 Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir*, 97.

30 Fikret Adanır, "The Ottoman Peasantries, c. 1360-1860," *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to Eighteenth Centuries*, ed. Tom Scott (Londra: Longman, 1998) içinde, 275.

rin gözetimindeydi. İmparatorluktaki diğer yönetsel birimler gibi, her aşiret konfederasyonuna da bir kadı atanır, merkezi hükümetin doğrudan temsilcisi olan kadılar aşiretler arası ve aşiret içi davalara bakarlardı. Hükümetin bu topluluklara uyumlu davranma isteğinin bir başka göstergesi olarak, kadılar mevsimlik göç çevrimlerinde aşiretlere eşlik ederlerdi.[31]

Aşiretlerden sorumlu görevliler ile köylü hanelerinden ve köylerden sorumlu görevliler tıpatıp aynı unvanları taşımakla birlikte bu iki küme yöneticilerin atanma biçimleri ve yönettikleri birimler arasında önemli farklılıklar vardı. Osmanlıların yönetme amacıyla tanıdığı aşiret birimleri, belirli sınırları olan alanlar temelinde değil, doğrudan aşiret ve kabile konfederasyonları olarak düşünülmüştü. Bu birimler genelde çok büyük, ama arazi sınırları açısından gevşekti. On altıncı yüzyılda Boz Ulus konfederasyonuna kayıtlı büyüklü küçüklü 100'den fazla farklı aşiret vardı ve tahminlere göre o tarihlerde konfederasyonun toplam nüfusu 60.000'i aşıyor, koyun sayısı 2 milyona varıyordu. Bu ulusun mevsimlik göçleri Güneydoğu Anadolu'da Mardin'den İran'a ve Gürcistan'a kadar uzanan bir alanı kaplıyordu.[32] On yedinci yüzyılda bazı grupların bu ulustan koparak Batı Anadolu ve Balkanlar gibi uzak yerlere gitmesi Boz Ulus'un Doğu Anadolu'da anlamlı bir birim olmaktan çıkmasının başlangıcı oldu.[33] Aşiret birimleri bile ayrı adlar taşıyan ve farklı soylardan gelen çok sayıda topluluk içeriyordu. Örneğin on altıncı ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında Orta Anadolu'da seçkin bir yeri olan Rişvanlı aşiretinin içinde bu tür kırk beş alt birim vardı.[34]

Osmanlı yönetimi çoğu durumda aşiret önderlerinin belirlenmesini doğrudan aşiretlere bırakır, daha sonra bu kişiler merkezi hükümet tarafından tanınarak uygun unvanlarla atanırdı.[35] Sultan II. Selim 1574 tarihli bir fermanıyla Çingenelerin her 50 kişilik grup için bir cemaat başı belirlemelerini emretti ve bu önderleri merkezi hükümet ile Çingene topluluklarının

31 Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda," 114; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 20.

32 Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Ankara: Bilge Yayınları, 1997), 105; Planhol, "Geography, Politics," 527.

33 Van Bruinessen, *Evliya Çelebi*, 28; Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change," İnalcık, Quataert ile, *Economic and Social History* içinde, 444.

34 Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007).

35 Sümer, "Anadolu, Suriye ve Irak'ta," 511; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*,111.

ana aracıları olarak kabul etti.[36] Bazı durumlarda bu önderlik makamlarının kalıtsal hale gelmesi sonucunda ayrıcalıklı bir "aşiret aristokrasisi" ortaya çıktı ve önderleri kendi bölgelerinde büyük güç elde etti. Bu durum özellikle Doğu Anadolu'da ve Mezopotamya'da Kürt aşiretleri arasında söz konusuydu.[37] Osmanlı gezgini Evliya Çelebi 1655'te Diyarbakır'da babadan oğula geçen on üç sancak saymıştı ve bu sayı vilayetteki yönetsel birimlerin yarısından fazlaydı. İmparatorluk topraklarından geniş araziler verilen bu kişiler bu toprakların gelirlerini istedikleri gibi kullanmakta özgürdüler.[38] Yörede kalıtsal önderlerin hüküm sürmesi ve topluluklar ile önderleri arasında organik bağların bulunması yerel gelenekleri ve kültürel özellikleri güçlendirerek bunların kuşaklar boyunca yaşamasına katkıda bulundu.[39]

Osmanlıların egemenlik altında aldığı yerel aşiretler içinde Kürt toplulukları özel bir kategori oluşturur. Kürtler etnik olarak ayrı ve ağırlıklı olarak Müslüman grupların en büyüklerinden biriydi ve dünyanın bu bölgesindeki varlıkları Osmanlılardan çok eskiydi. Osmanlılar bu topluluğun yerel gücünün farkındaydı ve politikalarıyla Kürtlerin uzun dönemde ayrı bir halk olarak varlığını sürdürmesine katkıda bulundular. İstimalet olarak da bilinen bir uyumluluk politikası güttüler; bu politika kapsamında halkın kazanılması için cömertçe ödün verirken yerel önderlerin iktidarını da pekiştirdiler.[40] Aynı politikayı on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Batı Anadolu'da ve Balkanlar'da Hıristiyan topluluklara da uyguladılar.[41] Osmanlılar bu tür yöntemlerle özellikle Sünni Kürtlerle işbirliği yaparak onları Alevi Kürtlerden ayırmaya, Sünni Kürtleri Şii İran'a karşı bir tampon ve bazısı İran hükümdarlarını destekleyen yerel Şii topluluklarla (Kürt olsun ya da olmasın) uzun savaşlarında müttefik olarak beslemeye çalıştılar. Evliya Çelebi'ye göre, bu sınır boyundaki bazı Kürt bölgelerinde "kendi

36 Elena Marushiakova ve Vesselin Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans* (Hathfield, BK; University of Hertfordshire Press, 2001), 34.
37 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*,15.
38 Robert Dankoff, *Evliya Çelebi in Bitlis* (Leiden: E. J. Brill, 1990), 14.
39 Dror Ze'evi, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s* (Albany: State University of New York Press, 1996), 113.
40 Martin van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State: The Social and Political Structure of Kurdistan* (Londra: Zed, 1992), 144-45.
41 Lowry, *Nature of Early Ottoman State*, 91

yönetimlerine izin verilmişti. ... Bunlar sancak statüsünde olmakla birlikte ata mülkü olarak yönetiliyordu. ... Biri öldüğünde, onun yerine oğlu ya da bu konuma layık yaşlı bir akrabası getiriliyordu."[42]

Kürt beyleri bu koşullardan yararlanarak Osmanlı hükümetiyle bağlantılarını Doğu Anadolu'da büyük servet ve güç edinmekte kullandılar. Bazı aşiret reisleri Osmanlı politikalarını etkileyebilecek ve kendi bölgelerinde askeri seferlerin biçimini değiştirecek kadar büyük güç elde ettiler.[43] Sultan IV. Murad 1632'de ve 1633'te çıkardığı bir dizi emirle Kürt aşiret reisliğinin kalıtsal yapısını pekiştirdi ve yöredeki askeri komutanların ve valilerin Kürt aşiretlerini taciz ve istismar etmesini yasakladı. Bunların bir tanesinde, "Allah Kürdistan'ı imparatorluğumu şeytani İran Yecücünün fesatlarına karşı güçlü bir set ve demirden bir kale gibi koruması için yarattı," diyordu.[44] Bir başkasında, "Kürt kumandanlar Osmanlı devletinin sadık ve vefalı dostlarıdır ve büyük atalarımızın yüce zamanlarından bugüne kadar tahta övgüye değer çeşitli hizmetlerde bulunmuşlar, hesapsız çabalar göstermişlerdir; dolayısıyla imparatorluğu koruma çabası onlara saygıyla ve özenle davranılmasını gerektirir," demekteydi.[45] Evliya Çelebi, otuz yıl boyunca Bitlis'te hüküm süren Kürt beyi Abdül Han'ı "Kürdistan halkına gösterdiği cömertlik nedeniyle bütün özgür ve soylu aşiret üyelerinin hizmetine girdiği" ve "savaş zamanında elli bin asker toplayabilen" biri olarak niteledi.[46] Evliya Çelebi'ye göre Abdül Han, "usta bir hekim ve cerrah, doğancı, göz hekimi, Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde şair, kuyumcu ve saat yapımcısı, şarkıcı ve müzikçi vb" idi.[47] Osmanlıların on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Arap vilayetlerinde imparatorluk çıkarlarını geliştirmek için varlığından ve gücünden yararlandığı bir başka grup da Bedevilerdi. Hatta Bedevi Beni Harisa aşiretinin bazı üyeleri on altıncı yüzyıl başlarında Kudüs sancak beyliğine bile atanmışlardı.[48]

42 Dankoff, *Evliya*, 15.
43 A.g.e., 12-18, 273-90. Ayrıca Bkz. Tom Sinclair, "The Ottoman Arrangements fort he Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century," *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 2-3 (2003): 119-43.
44 Rhoads Murphey, ed., *Kanunname-i Sultâani Li Aziz Efendi* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985), 14.
45 A.g.e., 16.
46 A.g.e., 15.
47 A.g.e., 7.
48 Ze'evi, *Ottoman Century*, 96.

Bu özel düzenlemeler, Osmanlıların egemenlik alanlarını özellikle imparatorluğun doğu kesimlerinde genişletmek için göçebe aşiretlere bağımlı olduklarını çok iyi anlayarak bu birimleri kendi yönetsel yapılarının içine kattıklarını gösterir. Düzenlemeler aşiretlerin ve özellikle aşiret reislerinin çıkarlarına uygun düşüyor, bu kişiler Osmanlı hükümetiyle bağlantılarını yöredeki iktidarlarının ek bir meşruiyet kaynağı olarak kullanıyorlardı. Ayrıca Osmanlı hükümeti yalnızca aşiret reisleri açısından değil, sıradan aşiret üyeleri açısından da önemli bir güvenlik kaynağıydı. Özellikle koyun ve keçi sürüleri besleyen göçebeler her zaman suya kolay erişebilecek konumda kalma ihtiyacındaydı. Bu durum ve dağlık arazi koşulları göçebelerin hareketliliklerine bazı kısıtlamalar getiriyor, yaşamak için aşiretler üstü konfederasyonlara bağımlı olmalarına yol açıyordu; en güçlü ve güvenli konfederasyonlar ise imparatorluklarla bağlantılı olanlardı.[49]

Osmanlıların düzenli olarak görüştüğü aşiret konfederasyonlarının yanı sıra tek aşiretler ve bağlantısız bireyler de vardı; bunlar hükümetin yerel ilişkileri başka yollardan da etkilemesini sağlıyordu. Tekil Müslüman aşiretler saray kayıtlarına ve hükümet belgelerine uzmanlıkları, becerileri ya da uğraşları temelinde geçirildi. Örneğin Keçili, Koyuncu, Saraç, Kaşıkçı, Yarı Çoban, Kürkçü, Yağcı, Yaycı, Çengi, Atçeken ve Koyuneri gibi adları vardı. Bazen de aşiretin adı o topluluğa özgü tarihsel bir olaydan ya da deneyimden geliyor, aşiret örneğin Öksüzler, Sakallı ve Şehitler gibi adlarla anılıyordu.[50] Bu adlandırmalar çoğunlukla aşiretlerin ne yaptığına ve kim olduğuna dayanıyor, yukarıdan koyulmuş kategoriler oluşturmuyordu.

Osmanlı hükümeti bu aşiretleri birer topluluk olarak görüyor ve ilişkilerini genelde beyleri aracılığıyla yürütüyordu, ama bu durum Osmanlıların doğrudan aşiret bireyleriyle etkileşime girmesine engel değildi. Aşiret üyeleri bireysel olarak devlet hizmetine çağrılabiliyor ya da dava edilebiliyordu. Bu tür belgelerde kişilerin adları Yürük, Türkmen, Kıpti, Çingene ve Kürt gibi daha büyük grubun da adı anılarak geçerdi. Bu durum sonraki araştırmacıların *Yürük* nitelemesinin yalnızca yönetsel bir statüye

49 Barfield, *Nomadic Alternative*, 17.
50 Örnekler için Bkz. Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930) içinde tekrar baskısı yer alan hükümet emirleri.

değil, aynı zamanda etnik kimliğe de işaret ettiğini varsayarak bunları birbiriyle karıştırmasına yol açtı. Devlet belgelerinde sözü geçen başka gezici bireyler de vardı –kabadayı (levent),[51] bekâr vergi yükümlüsü (mücerred), İstanbul'daki göçmen işçileri de kapsayan bekâr ve topraksız kişiler (bekâr ya da caba), subaylara yaver olarak hizmet eden delikanlılar (civelek)[52] gibi.

Bu sınıflandırmaların temeli hiç açık değilse ve sonuçları tutarlılıktan ya da güvenilirlikten çok uzaksa da Osmanlıların böyle bir çalışmaya gitmesinin başlıca nedeni kırsal kesimin güvenliğini sağlamak ve kırsal toplulukların vergilerinin belirlenmesini ve toplanmasını kolaylaştırmaktı. Yaylacı göçebelere en yaygın olarak yüklenen vergi, adet-i ağnam denen koyun vergisiydi; bu vergi belirli bir aşiretin ya da konfederasyonun sahip olduğu sürülerin büyüklüğüne ve niteliğine göre belirlenirdi. Göçebeler otlak ve meralar için de vergi vermek, ayrıca kendilerine ya da başkalarına ait hayvanlara ya da kölelere zarar verir ya da bunları kaybederlerse özel harçlar ödemek zorundaydı. Geri kalan köylülerle birlikte göçebeler de resm-i arus ya da gerdek akçesi denen bir evlilik vergisi öderlerdi. Bu vergilerin çoğunda vergi değeri saptanırken ve göçebelerin yükümlülükleri belirlenirken, ödeyecek kişinin varlıklı olup olmadığı ve bekâr mı, ana-babasıyla mı, yoksa yalnız mı yaşadığı dikkate alınırdı.[53] Göçebeler, köylü hanelerinin ödemekle yükümlü olduğu birçok vergi ve resimden bağışık tutulurdu. Bazı özel vergiler ödemek zorunda olmalarına karşın, göçebelerin vergi yükü sonuçta yerleşik çiftçilerin yükümlülüklerinden daha hafifti. Kuşkusuz göçebeler bu özel konumlarının farkındaydılar ve bunu kendilerine yasadışı vergi yüklemeye çalışan görevlileri şikâyet etmek için kullandılar. Bu tür şikâyetlerinde kendilerinin reaya olmadıklarını ve padişaha ettikleri hizmetler nedeniyle özel statüde olduklarını belirttiler.[54] Aşiret reislerinin özel statüsü ve gücü

51 Başlangıçta "levend" terimi yalnızca denizci anlamında, gemiden kaçan denizcileri de anlatmak üzere kullanılırdı, ama zamanla bütün başıboş dolaşanlar için kullanılan genel bir terim haline geldi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt 2 (İstanbul: M.E.B. Devlet Basımevi, 1971), 358.

52 Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu," Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren, 1993) içinde, 41-42; Pakalın, *Osmanlı Tarih*, cilt 1, 297.

53 Sümer, "Anadolu, Suriye ve Irak'ta," 518; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin*, 23-25; Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda," 110-11; İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet."

54 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 36, 37 belge 67, 70 [1579].

bu açıdan büyük önem kazandı ve aşiretlerin bu tür sorunları dile getirmesinde önemli rol oynadığı gibi şikâyetlerin sonuçlarını da etkiledi.

Yukarıda anlattığım yönetsel kategoriler bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiret topluluklarına uygulanan tutarlı, evrensel adlandırma biçimleri olarak görülmemelidir. Değişik bölgelerdeki görevlilerin aynı türden kişiler için farklı unvanlar kullanmaları ya da aynı aşiretleri farklı gruplamalarla farklı adlar altında tanımlamaları olağandı. Dahası, aşiret yaşamının doğası ve hâlâ oluşum sürecinde bulunan bir yönetimle ilişkisi nedeniyle Osmanlıların kullandığı ayrımlar ve yönetsel kategoriler Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun tarihi boyunca hep aynı kalmadı. Bu kategorilerin tam anlamı ve imparatorluğun bütün vilayetlerinde bunların her birine denk düşen vergi yükümlülükleri konusunda da hiçbir tutarlılık yoktu. Rhoads Murphey'nin uyardığı gibi, "Anadolu aşiretleri, bozkır imparatorluklarının çok merkezi bürokratik kurumlarının dayattığı örgütlenme kalıplarına uymak zorunda bırakılmak yerine bireyselleşmiş, yerelleşmiş ve kendilerine özgü bürokratik modeller geliştirdiler."[55] Bununla birlikte, söz konusu kategoriler ve ilişkili terminoloji Osmanlıların aşiret yönetimine yaklaşımı konusunda iyi bir fikir vermekte, bu yaklaşım bir yandan aşiretlere önemli özgürlüklerin tanınmasını, bir yandan da hem imparatorluğu yönetmeye, hem de aşiret topluluklarını korumaya yönelik olarak gittikçe karmaşıklaşan müdahaleleri içermektedir.

Osmanlıların uyruklarını tanımlamada akışkan kategoriler kullanma uygulaması yalnızca aşiret bölgelerinin değil, bütün imparatorluğun örgütlenmesini etkiledi. Bunun nedeni, göçebe aşiretlerin ve göçmen işçilerin Osmanlı ülkesinde kırsal nüfusun büyük bölümünü oluşturmasıydı. Bu nüfus aşiret dışı ve göçebe olmayan nüfuslarla sürekli etkileşim içindeydi. Topraktaki bu koşullar 1453'te İstanbul'un fethinin ardından Osmanlı bürokrasisinin güçlenmesinden sonra bile değişmedi. İmparatorluk ölçeğinde yapılan arazi tahrirlerinde halk genel olarak din temelinde Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi olarak sınıflandırılır ve konumları açısından köylü, kentli ya da göçebe kategorilerine ayrılırdı.[56] Bu kategorilerden din, bütün

55 Murphey, "Some Features of Nomadism," 191.
56 Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," *Studies in the Economic History of the Middle East*, M. A. Cook (Londra: Oxford University Press, 1970) içinde, 165.

diğer resmi belgelerde en yaygın olarak kullanılan tanıtıcıydı, ama inançlar genel çizgilerle ayrılır, dinsel toplulukların tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan alt grupları pek dikkate alınmazdı. Genellikle, Hıristiyanlar zimmi ya da Nasrani ve Yahudiler Yahud, Yehud ya da çıfıt olarak anılır, ama zimmi sözcüğü bazen yalnızca Hıristiyanlar için değil, bütün gayrimüslimler için kullanılırdı. Müslüman topluluk içinde de bazı gruplar ayrılmıştı. Örneğin Çingene bireylerin adlarına Kıpti sıfatı eklenir ve on altıncı yüzyıl sonrasında Şiiliğin On İki İmam kolundan olan Alevilere –İran şahına bağlanarak ona hizmet eden ve özel bir kızıl başlık giyen birlikleri nedeniyle– Kızılbaş denirdi. Osmanlı yönetimi Kürtleri, Kızılbaşları ve ayrı inançların kaynaştırıldığı yerli bir dinden olan Yezidileri belirlemeye her zaman özen gösterdi. Başka konuların yanı sıra İran ve Rus sınırlarındaki konumları da bu grupların zanlı görülmesine ve merkezi devlet otoritesine karşı olası bir tehdit sayılmasına yol açtı.[57] Dikkate değer bir nokta da Osmanlı İmparatorluğu'nun denetim altına aldığı bütün dinsel ve din dışı gruplar içinde yalnızca Kürtlerin ve Çingenelerin din değil, etnik köken temelinde sınıflandırılmış olmasıydı. Her iki grupta da Müslüman olan ve olmayan kesimler bulunduğu halde dinsel ayrımlar Kürt ve Çingene biçimindeki genel kategorilerin altında tutuluyordu.[58]

Göçerliği Koruma

Osmanlı toprak sistemi köylü hanelerinin (çift hane) varlığı ve korunması üzerine kurulmuş olmakla birlikte, sistem çok sayıda göçebe aşireti de koruyarak içine alıyor ve onların yerleşik çiftçilerle etkileşimini düzenliyordu. Başka bir deyişle, yaylacılık kalıntı bir kategori olarak sırf belirli sınırlar içinde tutulmak şöyle dursun, "Osmanlı İmparatorluğu'nda kurumsallaşmış, devlet tarafından özel güvencelerle, kurallarla ve ayrıcalıklarla koruma altına alınmıştı."[59] Osmanlı yöneticileri göçebelerin göç

57 Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), 165.
58 Çingeler konusunda bkz. Marushiakova ve Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire*; Kürtler konusunda bkz. van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State*.
59 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, cilt 1 (Londra: Fontana, 1972), 94.

yollarını düzenlemek, onların geçimlerini ve güvenliğini güvence altına almak için çok sayıda yasa ve kural koydular.[60] Göçebelerin ve sürülerinin saldırılarına karşı köylülerin haklarını korumaya yönelik bol miktarda yasa vardı, ama göçebe nüfus da korumasız değildi. Pek çok bölgede aşiretler sürülerini belirlenmiş yollardan geçirmek zorundaydı, ama köylüler de topraklarını açıkça görülür biçimde işaretlemek ve arazi herhangi bir aşiretin göç yolu üzerinde kalıyorsa, çevresine çit çekmek zorundaydılar.[61]

Osmanlı İmparatorluğu on sekizinci yüzyıla kadar kapsamlı bir yerleşikleştirme politikası uygulamadı. Bu tarihten önce devletin özendirdiği ve yürüttüğü yerleştirme etkinlikleri sınırlı odaklı ve amaçlıydı. Bunlar Balkanlar'da yeni fethedilen toprakları yerleşime ya da yeniden yerleşime açmaya, sınır boylarına göçebeleri –ama göçebelikten vazgeçme koşulu getirmeden– yerleştirerek sınır güvenliğini artırmaya, huzursuzluk yaratan aşiretleri cezalandırmaya ve topraklarından kaçan reayayı yeniden yerleştirmeye yönelikti.[62] On sekizinci yüzyıl öncesinde yürütülen tek büyük ölçekli yeniden yerleştirme etkinliğinin hedefi göçebeler değil, on yedinci yüzyılda Celali ayaklanmalarından kaçan ve yeniden köylerine dönmeye özendirilen köylülerdi.[63] Bu tür kampanyalarda bile göçebe aşiretler korunurdu.

Osmanlı devleti, tarihinin ilk yüzyılları boyunca göçebeliği yasayla oluşturulmuş bir yönetsel kategori olarak da korumaya özen gösterdi. Göçebe statüsünden çıkmak da tıpkı bunu edinmek kadar zordu. İmparatorlukta toplumsal ve siyasal katmanlar arasında geçişlere önemli ölçüde izin verilmekle birlikte, yerleşik köylülerin göçebe statüsü edinmesini ve göçebelerin yerleşik köylülüğe geçmesini güçleştiren zorlu engeller vardı. Bazı köylüler 1574'te topraklarından ayrılmak ve madenlerde ya da doğancı olarak çalışmak istediğinde merkezi hükümet bu tür işlere ancak

60 İnalcık, "Introduction," 37.

61 Güçer, *XVI. ve XVII. Asırlarda*, 13-15; Murphey, "Some Features of Nomadism," 195. Cumhuriyet dönemindeki benzer politikalar için bkz. Bates, "Role of the State."

62 Bütün bu öğeleri kapsayan bir örnek için bkz. Feridun Emecen, "The History of an Early Sixteenth-Century Migration: Sirem Exiles in Gallipoli," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, ed. Geza David ve Pal Fodor (Budapeşte: Acta Orientala Academiae Scientiarum Hungaricae, 1994) içinde, 77-91.

63 Suraiya Faroqhi, *Coping with the State: Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire, 1520-1750* (İstanbul: İsis, 1995); 32.

birkaç kuşak boyunca bu işlerde çalışmış ailelerin üyelerinin geçebileceğini belirtti. Bu tür işlerde çalıştırılmak üzere genellikle topraksız gezici köylüler ve göçebe aşiret üyeleri seçilirdi.[64] Buna karşılık Yürükler devlet emriyle yerleşmiş ve toprak verilmiş olsalar bile tipik göçebe hizmetlerini yerine getirmeye çağrılırlardı.[65] Geçmişte göçebe olan bir hane ancak yıllarca aynı yerde yaşayıp çiftçilik yaptıktan sonra statü değişikliği için başvurabilirdi. Böyle bir ailenin üyeleri ancak merkezi hükümet başvurularını onayladıktan sonra köylü statüsüyle kaydedilebilir, böylece göçebelere düşen özel hizmet ve askerlik yükümlülüklerinden bağışık tutulabilirlerdi. [66]

Devlete dilekçe verme uygulaması son zamanlarda Osmanlı tarihçilerinin dikkatini çeken bir konudur. Örneğin Suraiya Faroqhi, köylülerin adaletsizlik ya da sözleşmeye aykırı davranış algısıyla padişahın kişiliğinde devlete başvurduğu pek çok olayı anlatır.[67] Anlaşılan, Osmanlı devleti açısından göçebe aşiretler adına verilen dilekçeler de köylülerin yazılı başvurularına eşit bir ağırlık taşıyordu. Bu durum özellikle imparatorluğun stratejik önem taşıyan bölgelerinde geçerliydi. Çok sayıdaki örneklerden birinde 1560'ların başında Diyarbakır çevresine yerleşmesi buyrulan bir (Kürt?) aşiret konfederasyonu, kendisine ayrılan otlak alanlarında yerel tımar sahiplerinin hak iddiasıyla karşılaşmıştı; kendilerini toprağın sahibi sayan bu kişiler aşiretlerden özel bir otlak resmi talep ediyorlardı. Aşiretler ödeme gücünden yoksun olduklarından topraklarını tümüyle terk ederek İran'a göç etmeye karar verdiler. Ayrılmaya hazırlanırken yerel görevlilerin koyduğu ağır vergi ve resimlerle karşılaşınca saraya dilekçe göndererek koruma ve af istediler. Merkezi hükümet buna ayrıntılı bir karşılık vererek iki ayrı teftiş yapılmasını emretti ve bu tür ihlaller önlenmez, aşiret ayrıcalıklarına saygı gösterilmezse aşiretleri bu bölgeye çekme, bölgede huzur ve güvenliği sağlama olanağının kalmayacağını belirtti. Hükümet yerel görevlilere gönderdiği emirle otlakların yerlerini ve büyüklüklerini tam olarak belirleyerek bildirmelerini istedi. Ayrıca bu araziler üzerindeki her türlü özel hak iddia-

64 Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türk Madenleri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), 19.
65 Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 134-35.
66 Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957), 49-51.
67 Faroqhi, *Coping with the State.*

larına da son vermelerini talep etti. Bölgedeki resmi görevlilere aşiretlerden hiçbir ek vergi, rüsum ya da harç talep edilmemesi talimatı verildi. Alışılmış uygulamaya göre devlet konfederasyon üyelerinin refahından ve herhangi bir kötü davranışla karşılaşmamasından yerel görevlileri sorumlu tutardı.[68] Köylülerin göçebelerin eylemlerinden şikâyet etmesi olağan bir durumdu, ama devletin kararı başından bilinmez, hep köylülerden yana karar vermesi beklenmezdi. Trakya'da Bitola köylüleri 1634'te Çingenelerin köylerine girmesini önlemek için devletten yardım istediğinde, merkezi hükümet Çingenelerden yana karar verdi. Buyruk, Çingenelerin kendilerinin ya da hayvanlarının yol açtığı herhangi bir hasar için tazminat ödemeyi kabul etmeleri koşuluyla göçlerini sürdürebileceği hükmünü içeriyordu.[69]

Bu dilekçelerin ve verilen cevapların kayda değer yanı, merkezi hükümetin sorunun ayrıntılarına titizlikle dikkat göstermesidir. Örneğin devlet Manisa çevresinde bir Yürük aşiretinin bazı üyelerini orduya destek hizmeti vermek üzere askere çağırdığında aşiret üyeleri buna karşı çıkmış, çok yoksul olduklarını ve askere çağrılanların gitmesi durumunda ailelerinin kendi geçimlerini sağlayamayacağını ileri sürmüşlerdi. İstanbul'dan gönderilen devlet görevlileri 1572-73'te emri yerine getirmek için yöreye geldiğinde, yerel kadı aşiretlerden yana çıkarak devletin taleplerini durdurmaya çalıştı. Merkezi hükümet önce diretmekle ve emre uyulmaması nedeniyle ek vergi talep etmekle birlikte sonunda rıza göstererek taleplerinden vazgeçti.[70]

Göçerlik ve İmparatorluğun Bütünleşmesi

Aşiret topluluklarının Osmanlı yönetim sistemine katılması, göçebeliğin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uzun dönemli varlığını ve hızla toparlanma yeteneğini ancak bir ölçüde açıklar. Diğer önemli etken, aşiretlerin Osmanlı ekonomisinin hem mikro, hem de makro düzeyde bütünleyici parçasını oluşturmalarıdır.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde arazi görece boldu. Buna bağlı olarak çoğu bölgede, özellikle de Batı Anadolu'da işgücü eksikliği duyu-

68 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 7.
69 Marushiakova ve Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire*, 38.
70 Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 135.

luyor, hasat zamanında bu eksiklik çok ciddi boyutlara varıyordu. Göçebe aşiretlerden göçmen işçiler batıda hasat kaldırılmasında çalışmak üzere uzun yollar alırlardı. Bursa ve İzmir ile çevrelerinde Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu'dan gelmiş işçilere rastlanabilmekteydi. Göçmen işçiler, hasat zamanı üç katına kadar çıkabilen yüksek ücret fırsatlarından hep yararlanırlardı.[71] Göçmen işçilerin çeşitli ekonomik etkinliklere katılması aşiretlerin çoğu zaman yaylacı topluluklar olarak işlev görmesi anlamına geliyor, bu düzende aşiretin yalnızca bir bölümü yüksek otlaklar ile alçak düzlükler arasında gidip gelirken geri kalan üyeleri çiftçilikle ve başka yerleşik işlerle uğraşıyordu. Yaylaya çıkıp inen aşiret üyeleri bile çiftçilikten tümüyle kopuk değillerdi, çünkü bu işleri mevsimlik göçleriyle bir arada sürdürebiliyorlardı. Göç sırasında karşılaştıkları (bazen bol miktardaki) terk edilmiş ya da sahipsiz toprakları işliyor ya da köylülerin ekip biçtiği topraklarda yarıcı ya da mevsimlik işçi olarak çalışıyorlardı. Bu ilişkilerin varlığı, temelinde yatan yerleşik tarım sisteminin güçlü olduğunu ve yerleşik tarım sektörü ile göçebe gruplar ve bireyler arasında bir işbölümü bulunduğunu gösterir. [72]

Köyler ile göçmenler arasındaki karşılıklı değişim daha karmaşık biçimler de alabiliyordu. Örneğin bazı Arap vilayetlerinde, özellikle Suriye'nin batı kesimlerinde yaygın olan müşa adlı ortak toprak mülkiyeti sisteminde, sistemin içindeki herhangi bir haneye mutlak mülkiyet ya da tasarruf hakkı tanınmıyordu. Bunun yerine tekil arazi parçaları belirli aralıklarla hanelere yeniden dağıtılır, köyde oturan mevsimlik göçmenler varsa, bu göçmen haneleri de dağıtıma katılırdı. Böylelikle müşa, göçmenlerin yerel ekonomik ağlara girmesi için bir başka yol sağlıyordu.[73] Bütün bunlar kırsal kesimlerdeki göçlerin de, göçebeler ile yerel ekonomiler arasındaki etkileşimin de bütün görünüşe karşın gerçekte rastlantısal olmadığını ortaya koyar. Merkezi hükümet bu ilişkilerin sistemli olduğunun farkındaydı ve yerleşik tarıma katılan göçebelerin bu etkinliğini ayrı vergilendiriyordu.

71 Birleşik Krallık Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı, Konsolosluk Yazışmaları (bundan sonra FO) 78/868: 94-103 (1850); FO 78/1450: 72 (1858).

72 Braudel, *The Mediterranean*, 87.

73 Ya'akov Firestone, "Land Equlization and Factor Scarcities: Holding Size and the Burden of Impositions in Imperial Russia and the Late Ottoman Levant," *Journal of Economic History* 41 (Aralık 1981): 813-33.

Göçebeler çiftçiliğin yanı sıra imalata da katılıyor, örneğin halı, kilim ve başka dokumalar üretiyorlardı.[74] On yedinci yüzyılda Kudüs çevresinde hem yerleşik köylüler, hem de göçebeler sabun yapıyor, bu iki grup sabun yapımında önemli bir malzeme olan alkali kül gibi hammaddelerin tedariki için birbirleriyle rekabet ediyordu.[75] Bazı önemli ihraç malları, örneğin doğal boyalar ve kereste göçebeler tarafından İç Anadolu'dan toplanır ve belli başlı ticaret yolları üzerinde tüccara satılırdı.[76] Göçebe aşiretler, sivil ve askeri taşımacılığın temel aracı olan deve, eşek, katır ve atların da çoğu kez tek tedarikçileriydi. Ayrıca koyun besiciliğinde uzmanlaşmış olmaları nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nda et sağlayan başlıca kesimi oluşturuyorlardı. İmparatorluğun büyükbaş ve küçükbaş hayvan varlığını denetimlerinde tutmaları, göçebe aşiretleri bölgesel ve imparatorluk ölçeğinde ticaret ağlarının işleyişi açısından vazgeçilmez kılıyordu. Bu bağlamda önemle belirtilmesi gereken bir nokta, göçebeler ile yerleşik köylüler ve kent halkı arasındaki ilişkilerin karşılıklı bağımlılık niteliği taşımasıdır. Yerleşik gruplar kadar göçebeler de ticaret bağlantılarına dayanıyor, yolları üzerindeki diğer gruplarla bu sayede bağ kuruyorlardı. Çok çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak, gıda maddeleri, yapı malzemeleri, at nalı, hatta bazı silahlarını elde etmek için bölgesel pazarlara erişebilmek zorundaydılar. Bu tür alışverişler Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde ekonominin değişmez öğeleriydi.[77]

Göçebeler makro düzeyde de Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünleşmesine ve örgütlenmesine önemli hizmetlerde bulundular. Örneğin "Arap" denen deve sürücüleri Anadolu'nun çoğu vilayetinde görülüyor, hayvanlarıyla birlikte bazen Çanakkale Boğazı'ndan güneyde Adana'ya uzanan koskoca bir arazi kuşağını geçiyorlardı.[78] Göçebeler mal ve kaynak akışını kolaylaştırıyor, Osmanlı birliklerinin büyük mesafeleri hızla aşmasına olanak sağlıyor, değerli tüketim ve ticaret mallarını güdüyor, topluyor, yetiştiriyor ve imal ediyorlardı. Kıtlık zamanlarında ve doğal ya da insan etkenli

74 İnalcık, "The Yürüks," 46; Sümer, "Anadolu, Suriye ve Irak'ta," 516.
75 Ze'evi, *Ottoman Century*, 106.
76 İnalcık, "The Yürüks," 46; Sümer, "Anadolu, Suriye ve Irak'ta," 516.
77 Ze'evi, *Ottoman Century*, 102; Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth Century Jerusalem* (Cambridge; Cambridge University Press, 1994), 113.
78 Halil İnalcık, "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrebine* 10, no. 31-32 (1983): 260.

felaketlerde Osmanlı devleti afet bölgelerine büyük miktarlarda tahıl, başka gıda maddeleri ve gerekli malzemenin ulaştırılmasında göçebe aşiretlerin hizmetlerine güvenirdi.[79] Göçebeler ayrıca devlet madenlerinde, yol, köprü, kale ve sur inşaatlarında çalıştırılır, bu yapıların savunulmasında ve korunmasında da görevlendirilirlerdi.[80]

Göçebeler, tarihinin erken döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri örgütlenmesine ve başarısına da aynı ölçüde önemli katkılarda bulundular. Osmanlı hükümetinin göçebeler ve bağlantısız bekâr erkekler gibi özünde hareketli gruplara dayanması, köylü ekonomisinin bütünselliğini ve yaşayabilirliğini tehlikeye atmadan çok sayıda askeri seferber etmesine olanak verdi. Yaklaşık 1330'da yazan bir Arap tarihçi, Batı Anadolu'da göçebe aşiretlerin içinden rahatlıkla 250.000'i aşkın süvarinin seferber edilebildiği tahmininde bulunmuştu.[81] Gerçekten de yerel aşiretlerin askeri etkinlikleri o kadar önemliydi ki, Osmanlı hükümeti on beşinci ile on altıncı yüzyıllar arasında birçok Yürük topluluğunu müsellem birliği olarak yazmıştı; bunlar savaş zamanında cepheye gönderilmek ve savaşta ya da barışta destek hizmetleri vermek üzere hazır bekletilirdi.[82]

Sınır boylarında göçebe aşiretler arasından toplanan savaşçı grupların güneydoğu Avrupa'da zayıf feodal devletlerin toprağa bağlı birliklerini yenerek içlerine katması ve sonunda diğer Anadolu beyliklerine üstünlük sağlaması görece kolay oldu.[83] Bazı durumlarda Osmanlılar yerel aşiretlerin hareketlerini yönlendirmek ya da denetlemek zorunda bile kalmadılar; onları izlemekle yetindiler. Örneğin on dördüncü yüzyılda Kuzeybatı Anadolu'dan Balkanlar'a kendiliğinden göç eden 10.000 göçebe orada yerleşerek yarı göçebe Ulah ve Arnavut topluluklarıyla bağlantı kurdular. Birbirleriyle iş yaparak Osmanlı fetih ordularının izleyen zaferlerine zemin

79 Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 78-79; Güçer, *XVI. ve XVII. Asırlarda*, 15-16; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 21-22 n. 84.
80 Örnekler için bkz. Ahmet Refik, *Anadolu'da*; İnalcık, "'Arab' Camel Drivers"; Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda."
81 İnalcık, "Introduction," 15.
82 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*.
83 Cemal Kafadar'ın deyişiyle, "Osmanlıların başarısı, bu hareketliliği bir yandan kendi çıkarlarına koşarken bir yandan da istikrara yönelik merkezileştirme vizyonlarına uymak üzere biçimlendirmeleri ve uysallaştırmalarından kaynaklanıyordu." Kafadar, *Between Two Worlds*, 141.

hazırladılar.[84] Aşiret toplulukları, askeri seferlerin yanı sıra barış zamanında da büyük önem taşıyan sınır kalelerini, köprüleri ve ana yolları korumakla görevlendirildi. Seferde Osmanlı ordusuna gereken 40.000'den çok deve ve bir o kadar katırı sağlayan tek kaynak da gene göçebe aşiretlerdi.[85] Devlet Arap vilayetlerinde bu hizmetlerin bazılarını sağlamaları ve özellikle Hac yollarını açık ve güvenli tutmaları için Bedevilere para öderdi.[86]

Beklenebileceği gibi, göçebelerin önemli ve çeşitli etkinliklerde bulunması, aşiret reislerinin de yandaşlarını seferber etmede kilit rol oynaması bu önderlerden bazılarının son derece zengin, güçlü ve özerk hale gelmesine yol açtı. Bir tarihçinin hesabına göre, "en yoksul çoban bile 60-100 dönümlük tam bir çift toprağını işleyen köylüyle aynı kategoriye girebiliyordu."[87] Doğu Anadolu'da iki konfederasyonun 1540'ta devlete ödediği vergi 2 milyon akçe düzeyindeydi.[88] Aşiret reisleri devlete karşı yükümlülüklerinin miktarını ve biçimini belirlemek için güçlerini ve servetlerini kullanıyor, imparatorluk projelerine katılmalarının karşılıksız kalmamasını sağlıyorlardı. Tarafların anlaşmazlığa düşmesi durumunda devletin geri adım atarak aşiret reislerinin ileri sürdüğü talepleri kabul etmesi olağandışı değildi. Örneğin 1577'de devlet hizmeti olarak Diyarbakır'dan Van'a 100.000 kile buğdayı taşıtması istenen bir aşiret reisi, bu iş için gereken sayıda deveyi tedarik edemeyeceğini belirterek şikâyet etti. Şikâyeti duyan padişah da bu aşiretin taşıyacağı miktarı 2.000 kileye indirdi. İki yıl sonra, 1579'da Ramallah'tan Kudüs'e buğday taşıyan deve sürücüleri, yük başına 10 para olan rayiç fiyattan taşıma yapmayı reddederek daha yüksek fiyat istediler ve istekleri kabul edildi.[89]

Özet olarak, göçebeler mal ve kaynak akışını kolaylaştırmakta, Osmanlı birliklerinin uzun mesafeleri hızla aşmasını sağlamakta, değerli tüketim ve ticaret mallarının beslenmesiyle, toplanmasıyla, ekilmesiyle

84 Barkan, "Sürgünler," 61, 72; Adanır, "Ottoman Peasantries," 277.
85 Charles Thornton Forster ve F. H. Blackburne, ed. *The Life and the Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (Londra, 1881), 219; Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare*, 1500-1700 (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999), 70-71.
86 Ze'evi, *Ottoman Century*, 98-99.
87 Murphey, "Some Features of Nomadism," 192.
88 A.g.e., 193.
89 Güçer, *XVI. ve XVII. Asırlarda*, 29-30, 32.

ve imalatıyla uğraşmaktaydılar. Çağdaş gözlemcilerde kıskançlık ve hayranlık uyandıran etkileyici bir örgütlenmenin oluşturulmasında gerçekten kilit bir rol oynadılar. Çelişik görünse de göçebelerin imparatorluk yönetimine ve ekonomisine bu çok yönlü katkısını kabul etmek, Osmanlı İmparatorluğu'nu eskinin doğu despotizmi modellerinde öngörüldüğü gibi sıkı örgütlenmiş ve son derece merkezi bir yapı olarak değil, dış koşullara ve kendi değişen ihtiyaçlarına önemli bir uyum sağlama yeteneği gösteren akışkan bir birim olarak düşünmemize yol açar.

DEVLETE DİRENME

Kuşkusuz, aşiretler konumlarının tehdit edildiği ya da ayrıcalıklarına zarar geldiği kanısına vardıklarında kendilerine özgü toplumsal örgütlenmelerini bir silah olarak kullanabilmekte ve kullanmaktaydı. Çeşitli biçimlerde direniyor, bazen yıllarca, hatta on yıllarca süren yaygın ayaklanmaları örgütlüyorlardı. Özellikle kırsal Anadolu'da tasavvuf öğretileri, sapkın derviş grupların ve göçebe-aşiretlerin toplumsal örgütlenmesi her an patlamaya hazır bir karışım oluşturmaya yatkındı. Anadolu tarihi, Osmanlı ve Osmanlı öncesi devletlerin aşiretlerin zararına kendi güçlerini artırmaya yönelik adımları karşısında bu öğelerin etkili olarak ve bazen şiddetle direndiği kırsal ayaklanmaların örnekleriyle doludur. Bu tür kırsal ayaklanmaların iyi bilinen örnekleri arasında dokuzuncu yüzyıl ile on birinci yüzyıl arasında Afganistan'dan İran'a ve Anadolu'ya yayılan Kerramilik hareketi; 1240'ta Selçuklulara karşı Baba İshak ayaklanması; 1416'da Heath Lowry'ye göre Osmanlılara karşı inançlar arası bir halk ayaklanması olan Şeyh Bedreddin isyanı[90] ve 1527'de çoğunlukla Şii olan Bektaşi tarikatından Kalender Çelebi ve yandaşlarının Osmanlılara[91] isyanı yer alır.

Bu hareketler geçirgen sınırları aşarak komşu bölgelerdeki eş hareketlerle güç birliği yaptığında Osmanlılar açısından çok ciddi sorunlar oluşturdu. Şiiliğin On İki İmam koluna bağlı ve çeşitli tarikatlara ayrılmış olan Alevi Türkmenler pek çok kez Osmanlı ve İran imparatorlukları ara-

90 Lowry, *Nature of the Early Ottoman State*, 138.

91 Ira Lapidus, "Sufism and Ottoman Islamic Society," *The Dervish Lodge*, ed. Raymond Lifchez (Berkeley: University of California Press, 1992) içinde, 25.

sındaki sınır bölgesinde böyle bir konumda kaldılar. Osmanlı yönetiminin on beşinci yüzyıl sonlarında merkezi kurumlarını yetkilendirmenin başlıca meşruiyet aracı olarak Sünni İslam öğelerini benimsemesinden başlayarak bazı Alevi Türkmen aşiretleri Safevi hükümdarı Şah İsmail'in saflarına geçerek "Rum-lü", "Karaman-lü" ya da "Tekke-lü" gibi Anadolu'da geldikleri yerlerin adıyla anılan bölükler halinde Şah İsmail'in ordusunda savaştılar.[92] Bunlar savaşta giydikleri başlıklarının rengi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nda Kızılbaş adıyla anılan Alevi Türkmenlerdi. Zamanla Kızılbaş adı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Aleviler için kullanılan ve Aleviliği baş kaldırmakla ve düşmanla işbirliği yapmakla eş tutan iktidar çevrelerinin derin kuşkusunu yansıtan genel bir terim haline geldi. Bu tarihten sonra Osmanlılar bu topluluğa karşı artan ölçüde ayrımcı ve şiddetle baskıcı politikalar uyguladılar. Savaşlar ve yayılan Kızılbaş ayaklanmaları üzerine devletin başlattığı uzun ve kanlı bastırma dönemi on beşinci yüzyılın sonlarından on yedinci yüzyılın başlarına kadar sürdü. Devlet Alevilerin etkinliklerini ve hareketlerini izlemek için çok geniş bir casus ağı oluşturdu. Pek çok Alevi tarikatı yasaklandı. Bu tarikatların on binlerce üyesi, kadın, erkek, çocuk öldürüldü ve pek çoğu Balkanlar'a ve hatta Macaristan kadar sürüldü.[93]

Osmanlıların Kızılbaşlara güvensizliği Bektaşilere de uzandı ve bunun tek nedeni Şii Bektaşi tarikatı üyelerinin çoğunlukla İmam Ali'nin izleyicileri olmasıydı; oysa onlar ağırlı olarak kentliydi, tekkeler çevresinde örgütlenmişlerdi ve yönetici sınıfla ve profesyonel Osmanlı ordusuyla tarihsel bağlantıları vardı. Hatta Bektaşi tarikatının kurucularından Abdal Musa, hanedanın kurucusu Osman Bey'in yoldaşlarındandı.[94] Bu şecereye karşın Sultan II. Bayezid 1501'de Bektaşiliğin doğudaki merkezinden uzakta, Orta Anadolu'da devlete sadık bir tekke oluşturacak kadar ileri gitti. Tekkenin başına güvendiği danışmanlarından birini atadı ve tarikatın büyümesini

92 V. J. Parry, "The Reigns of Bayezid II and Selim I, 1491-1520" Cook, *A History of the Ottoman Empire* içinde, 64.

93 Zarinebaf-Shahr, "Qızılbash 'Heresy'"; Colin Imber, "The Persecution of Ottoman Shi'ites according to the Mühimme Defterleri," *Der Islam* 56 (1979): 245-73.

94 Irène Mélikoff, "Bektaşilik/Kızılbaşlık Tarihsel Bölünme ve Sonuçları," *Alevi Kimliği*, ed. T. Olsson, E. Özdalga ve C. Raudvere (İstanbul, Tarih Vakfı, 1999) içinde, 3-11.

sınırlamanın bir yolu olarak tekkede kalan bütün dervişlerin bekârlık yemini etmelerini şart koştu.[95]

Tarihteki bütün gezici gruplar gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki göçebe aşiretlerin de hareketliliklerini silah olarak kullanma seçeneği vardı. Ayaklanmak için örgütlenemezlerse kendilerine ayrılan otlakları ve dolaşım yollarını bırakır, yerleştirildikleri kasabaları terk eder ve yetkililere görünmemek için dağlarda ya da kırsal alanlarda saklanırlardı.[96] Kıtlık, savaş ya da siyasal kriz zamanlarında işsiz gençlere ve askerden kaçan ya da terhis edilen erlere katılır, onlarla birlikte taşrada dolaşarak köylere ve kervanlara saldırır, tüccar ve köylüleri soyarlardı. On altıncı yüzyılın sonu Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir çalkantı dönemi oldu ve bu dönem bütün Akdeniz dünyasında Fernand Braudel'in "Akdeniz dağlarından kurtuluşun patlaması" olarak nitelediği eşkıyalığın yükselişiyle örtüştü.[97]

Osmanlı devletinin bu tür eylemlere tipik tepkisi cezalandırma biçiminde oldu; eylemlere katılan kişilere ve aşiretlere zorunlu göç uygulandı. Ama bu tür çatışmalar bile devletin göçebeliğe tümüyle karşı çıktığı anlamına gelmiyor, daha çok belirli ideolojik, siyasal ya da yabancı baskılara tepki niteliği taşıyordu. Zaten ceza olarak zorla göç ettirilen aşiretler de her zaman gönderildikleri yerlerde kalmıyor, geldikleri yerler ile yeni yerleşimleri arasında gidip geliyorlardı. Örneğin başlangıçtan beri Batı Anadolu'dan Balkanlar'a göçün önemli bir kaynağı olan Saruhan'da göçebe nüfus hiçbir zaman tümüyle boşaltılmadı; tersine, burası gidip gelen göçebelerin ve göçmenlerin son noktası haline geldi.[98] Dolayısıyla, imparatorluk tarihinin erken döneminde göçebelere baskı uygulanması, çoğu durumda göçebeliğin imparatorlukta daha da geniş alanlara yayılması gibi bir etki yarattı ve bir yazarın "göçebeliğin yeniden ekilmesi" olarak nitelediği bir süreç yaşandı.[99]

95 John Robert Barnes, "The Dervish Orders in the Ottoman Empire," Lifchez, *Dervish Lodge* içinde, 36.
96 Barkan, "Temlikler," 356.
97 Braudel, *The Mediterranean*, 102.
98 Barkan, "Sürgünler," 70; İbrahim Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler* (İstanbul: Marifet Basımevi, 1946).
99 Planhol, "Geography, Politics," 531. Ayrıca bkz. İnalcık, "The Yürüks," 46.

Osmanlı devletinin politikaları ve bunların yol açtığı tepkiler sonucunda Osmanlı egemenliğinin ilk yarısında imparatorluğun bazı bölgelerinde göçebe ve yarı göçebe toplulukların sayısında azalma değil, artış görüldü. Tahminlere göre başlıca Anadolu vilayetlerinde göçebelerin sayısı 1520-30 ile 1570-80 arasında 160.564'ten 220.217'ye çıkarak yüzde 37 dolayında arttı.[100] Örneğin Manisa'da 1531-1575 arasında göçebe hanelerin sayısında yüzde 27, bekâr göçebelerin sayısında da yüzde 433 artış oldu.[101]

İmparatorluğun içine, dışına, bir yanından diğer yanına ve çevresinde sürekli gidip gelen çok sayıda aşiretin ve bağlantısız bireylerin bulunduğunun farkında olmak Osmanlı İmparatorluğu'nun örgütlenme ve işleyiş biçimine ilişkin anlayışımızı değiştirir. Osmanlı İmparatorluğu kesin olmayan ve sürekli değişen sınırlara sahip, mekânsal olduğu kadar, toplumsal hareketliliğin de toplumdaki ayrım çizgilerini bulanıklaştırdığı bir siyasal birimdi. İmparatorluğun erken döneminde etnik ve hatta dinsel kimlik sorunlarının ister sınır boyları, ister doğrudan Osmanlı yönetiminin merkezi bağlamında tartışılmasında kullanılabilecek kesin tanımlı kategoriler yoktu. Osmanlılar bu esnekliği bir zayıflık kaynağı olarak görmüyor, amaçları açısından çok yararlı buluyorlardı.[102] Osmanlı devleti ancak on sekizinci yüzyılda Avrupa'da koşulların değişmesiyle ülke sınırları ve egemenlik kavramlarının bir değer haline gelmesinden sonra bu akışlardan bazılarını durdurmaya yönelik bir politika izlemeye başladı. Bu bölümün geri kalan sayfalarında büyük sayılardaki yerleşmemiş ve hareketli insanların imparatorluğun sınırlarının tanımlanması ve korunması açısından doğurduğu sonuçlar ve bu koşulların Osmanlı İmparatorluğu'nda kimlik sorunları açısından taşıdığı anlam ele alınmaktadır.

Sınırlar

Çağdaş haritalarda olanca titizlikle çizilen sınırlar, temelde devletlerin yetkilerini meşru olarak kullanabildiği, özellikle de yurttaşlarını ve

100 Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," 169.
101 Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, 142.
102 Şevket Pamuk Osmanlı İmparatorluğu'nun para politikaları konusunda benzer bir sav ileri sürmektedir. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

uyruklarını denetleyip yönetebildiği, hareketlerini düzenleyebildiği alanın kapsamını belirtir. Ama devletleri ayıran sınırlar bu geçirimsizlik anlamını ancak son 200 yılda kazanmıştır. Surlarla çevrili iyi korunmuş kentler dışında, belirli bir bölgede yaşayan insanların oraya ait olduğu, bu aidiyet temelinde ayrı bir topluluk oluşturduğu ve yasal olarak o bölgenin dışına çıkamadığı düşüncesi, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından önce yaşamın gerçeklerinden tümüyle kopuktu. Sınırlar ancak son iki yüzyıl içinde yalnızca komşu devletlerin ve imparatorlukların hak iddialarını ayrıştırmak açısından değil, daha da önemlisi, devletlerin egemen güçlerinin evrensel kabul gören göstergeleri olarak da önemli bir gerçeklik kazandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgeleri göçebelerin ve diğer gezici grupların enine boyuna gidip geldiği yerler olmasaydı bile on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda imparatorluğun sınırlarını bu amaçlardan birine ya da her ikisine hizmet edecek biçimde kesin olarak belirlemek zor olurdu. Bir kere Osmanlılar hiçbir zaman dış dünyadan korunmak için surlar inşa etmediler, çünkü Çinlilerden farklı olarak hiçbir zaman kendilerini ya da imparatorluklarını ayrı ve yalıtılmış bir varlık olarak görmediler. Akarsu, dağ ve kıyı şeridi gibi doğal sınırlar geniş alanların bölünmesinde bir miktar yol gösterici olabiliyordu, ama büyük akarsuları denetlemeye ve dağların, denizlerin güvenilir ölçümlerini yapmaya olanak veren güvenilir yöntemler on dokuzuncu yüzyıldan önce yaygınlaşmadı. Bu tarihe kadar akarsuların boyu, yönü ve hacmi sık sık değiştiğinden, ırmaklar ülkeler arası sınırların ayrıştırılmasında güvenilir bir iz olarak alınamıyordu.[103] Osmanlı İmparatorluğu'nun güney sınırlarının büyük bölümünü içine alan Arabistan ve Kuzey Afrika çöllerinde herhangi türden bir işaret pek bulunmuyordu. Bu bölgelerde göçebe nüfus yoğunluğu Osmanlı yönetimi sırasında düzenli olarak arttı. Bazı aşiretler Osmanlıların taleplerinden kurtulmak için buralara kaçtı, ama bazıları da doğrudan devlet tarafından, savaşta seferber edilmek ve olağan göç örüntülerinden yararlanılarak yeni topraklara akınlar düzenlemek amacıyla buralara yerleştirildi. Bu uygulama imparatorluk ile imparatorluğun dış çekişme alanı arasında zaten belirsiz olan sınırları daha da bulanıklaştırdı ve imparatorluğun nerede başlayıp nerede bittiğinin belirlen-

103 Jeremy Black, *Maps in History* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1997), 25.

mesini büsbütün zorlaştırdı. Kesin bir doğal engel oluştururmuş gibi görünen Akdeniz'in konumu da çok farklı değildi. Braudel'in yarım yüzyıldan uzun bir zaman önce ortaya koyduğu gibi, Akdeniz "yaşamsal önem taşıyan ovaların kestiği dağlık yarımadalarla" dolu "bir denizler kompleksiydi."[104] Bu suların ve çevresinin büyük bölümünde binlerce denizcinin, tüccarın, ticaret gemisinin ve korsanın oluşturduğu çok yönlü bağlantılar vardı. Osmanlı İmparatorluğu'na katılan Balkanlar, Anadolu ve Kuzey Afrika Akdeniz dünyasıyla özdeşleştirilen bu ekonomik ve kültürel ortamın ayrılmaz parçalarıydı ve böyle kalmaya devam etti.[105]

Bu durumun sonucu olarak on sekizinci yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi ve siyasal sınırları daha çok farklı geçmişlerden ve kökenlerden gelen insanların etkileşimine aracılık eden, hatta bunu kolaylaştıran bölgeler olarak işlev gördü. Osmanlı devletinin bazı yönetsel uygulamaları belirli düzeyde bir esnekliği korumaya yönelik olarak tasarlanmıştı. Bu durum özellikle para politikalarında öne çıkıyor, değişik işlem türlerinde altın ve birden çok gümüş standardı kullanılıyordu.[106] Çağdaş sınırların ise tam tersine bu tür akışları denetlemeye ve engellemeye yaraması gerekir. Ayrıca, göçebelerin ve diğer göçmen insanların bulunması, sınır bölgelerini kendilerine özgü kurumları olan, kendi toplumsal karakteri, kültürü ve özel uygulamalarıyla ayrışan yerler haline getirdi.[107] Modern çağ öncesinin dünyasını belirgin imparatorluk ya da uygarlık bölgelerine ayırmak için kullanılabilecek hiçbir çizgi, ister ırmakları, çölleri, ister denizleri ya da dağları izlesin, topraktaki gerçekliğe yaklaşamaz, sonuçta var olan ağları keyfi ve yıkıcı bir biçimde bozmakla kalırdı. Osmanlı padişahlarının mülkleriyle ve iktidarlarıyla ilgili ünlü beyanlarının pek çoğu, imparatorluğun uçlarını kesin olarak belirlemenin altında yatan güçlükleri yansıtır. Sultan

104 Braudel, *The Mediterranean*, 23.
105 Cemal Kafadar, "Death in Venice: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima," *Journal of Turkish Studies* 10 (1986); Bronwen Wilson, "Foggie diverse di vestire de'Turchi: Turkish Costume Illustration and Cultural Transition," *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 37, no. 1 (2007): 105; Palmira Brummett, "Visions of the Mediterranean: A Classification," *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 37, no. 1 (2007): 9-55. Ayrıca bkz. Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 2008).
106 Pamuk, *Monetary History*.
107 Colin Heywood, "The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths," *Writing Ottoman History* (Londra: Variorum, 2002) içinde, 228-50.

I. Süleyman'ın kim olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun nereleri kapsadığını anlatmak için "Ben ki sultanlar sultanı, hakanlar hakanı, hükümdarlara taç veren Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, Akdeniz'in ve Karadeniz'in, Rumeli'nin ve Anadolu'nun, Rum ve Karaman ülkelerinin, Dulkadir'in, Diyarbekir'in, Dirinâzim'in, Şam'ın, Halep'in, Kahire'nin, kutsal Kudüs'ün, ulu Mekke'nin ve kutsanmış Medine'nin, Zide'nin, Yemen'in ve daha birçok ülkenin sultanıyım," der.[108]

Sultan Süleyman'ın söz ettiği yerler ya Akdeniz, Anadolu, Karaman ve Yemen gibi "ucu" kesin olmayan geniş alanlar, ya da surlarla ve başka fiziksel engellerle çevrili kentlerdir. Dikkate değer bir nokta da Osmanlı öncesi beyliklerin bazılarının Osmanlı İmparatorluğu'na 100 yıldan uzun bir zaman önce katılmış olmalarına karşın hâlâ Karaman, Dulkadir vb "ülkeleri" olarak anılmasıdır. Bu durum bir ölçüde Osmanlıların bu toprakları fethettikten sonra var olan kurumlarını merkezi olarak yeniden yapılandırmak yoluna gitmeyip onların yönetim uygulamalarını ve kayıtlarını devralmasından kaynaklanır.[109] Padişahın ya da görevlilerinden ve kâtiplerinden herhangi birinin bu topraklarda nelerin bulunduğunu, Balkanlar'ın batısında Habsburgları Osmanlılardan ayıran bölgelerin kime ait olduğunu ya da Osmanlı topraklarının Bağdat surlarının ne kadar ötesine uzandığını herhangi bir ayrıntı düzeyinde bildiği kuşkuludur.

Osmanlı sarayının mülklerinin ve kazanımlarının dökümünü tutmak için başvurduğu yollardan biri, bölgenin zengin haritacılık ve resimli metin geleneğinden yararlanmaktı; bunlar kentlerin ve savaşların ayrıntılı betimlemelerini de içeriyordu.[110] Ama bu kaynaklar imparatorluğun kapsamını bilme ve betimleme arzusunun yanı sıra Osmanlıların görkemini abartarak sarayı hoşnut etme eğiliminin de etkisinde hazırlanıyordu; zaten saray dışında kimsenin de bu yapıtları görme şansı yoktu. Haritalar genellikle ölçeksiz ve bakış yönü ya da yönlendirme açısından tutarsız olduğundan belirli noktalar arasındaki gerçek uzaklığı ölçmekte ya da imparatorluğun

108 Lucette Valensi, *The Birth of the Despot* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993), 53.
109 Bu gözlem için Selim Kuru'ya teşekkür ederim.
110 Ahmet Karamustafa, "Introduction to Ottoman Cartography," *The History of Cartography*, cilt 2, kitap 1, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J. B. Harley ve David Woodward (Chicago: University of Chicago Press, 1992) içinde, 206-8.

gerçek büyüklüğünü belirlemekte pek yararlı değildir.[111] Tanınmış kaynaklardan biri, on altıncı yüzyılda Kaptan-ı Derya Piri Reis tarafından yazılan *Kitab-ı Bahriye*'dir. Kitap imparatorluğun çeşitli kesimlerinin haritalarının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında kalan, örneğin Fransa'daki ve Atlas Okyanusu'ndaki kıyı kalelerinin ve kentlerinin, bu arada Yeni Dünya kıyı şeridinin krokileri ve resimlerini de içerir.[112] Bu tür metinlerin ve çizimlerin padişahı dünya geneli konusunda bilgilendirmeyi, hatta buralara yelken açmaya ve belki fethe özendirmeyi amaçladığı açıktır. Sultan III. Murad için 1587'de yazılan bir kitapta "yirmi yıl içinde İspanyollar bütün adaları fethettiler ve kırk bin kişiyi yakalayarak binlercesini öldürdüler. Allah'tan dileyelim ki bu değerli topraklar İslam ailesi tarafından fethedilsin ve Müslümanların oturduğu yer olsun ve Osmanlı İmparatorluğu'na katılsın"[113] denmesinin ardında bu tür düşünceler vardı.

Harita gösterimlerinin yetersizliği Osmanlı İmparatorluğu'na ya da İslam uygarlığına özgü değildi. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde Avrupalılar arasında da "bir haritanın sırf harita olması nedeniyle bir kılavuz olması ya da bir atlasın rehber olması gerektiği düşüncesi evrensel kabul görmekten çok uzaktı."[114] Erken modern dönemde yapılan Avrupa haritalarında dünyayı olduğu gibi göstermek dışında bazı etkenler önemli rol oynadı. Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasındaki alanı kapsayan 1566 tarihli bir Venedik haritasında Osmanlı varlığı tümüyle göz ardı edilmiş, kentlerin ve yerlerin Osmanlı öncesi adları kullanılmış, o zaman bağlı oldukları devletler

111 J. M. Rogers, "Itineraries and Town Views in Ottoman Histories," Harleyve Woodward, *Cartography* içinde, 237; Ahmet Karamustafa, "Military, Administrative, and Scholarly Maps and Plans," Harley ve Woodward, *Cartography* içinde, 212-13. Osmanlı topraklarının kapsamlı bir betimlemesini sağlamaya yaklaşan kaynaklar içinde iki tanesi çok parlaktır. Bunlardan biri Matrakçı'nın *Menzilname*, diğeri de Piri Reis'in *Kitabı Bahriye* adlı yapıtlarıdır. Her ikisi de imparatorluğun en geniş sınırlarına ulaştığı on altıncı yüzyılın ürünüdür. Matrakçı 1533 İran seferinde I. Süleyman'a (Kanuni) ve Osmanlı ordusuna eşlik etmişti. Matrakçı'nın Bağdat, Alanya ve özellikle İstanbul çizimleri içerdiği ayrıntı ve sağladığı bilgilerle hayranlık uyandıran son derece değerli birer mücevher niteliğindedir. Ama *Menzilname* gibi metinler aynı zamanda birçok tutarsız ve yüzeysel resimler de içerdiğinden imparatorluk mülkünün ancak kısmi betimlemeleri olarak kabul edilebilir.

112 Rogers, "Itineraries and Town Views," 231-35. Ayrıca bkz. Thomas Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garb and Sixteenth-Century Americana* (Wiesbaden: O. Harrasowitz, 1990).

113 J. H. Ellott, *The Old World and the New* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 88.

114 Rogers, "Itineraries," 237.

belirtilmişti. Siyasal kaygılara ve bazen bu nedenle gerçeğin saptırılmasına ek olarak Doğu Avrupa'nın ve Balkanlar'ın uç kesimleri yalnızca Osmanlılar açısından değil, Venediklilerin ve Habsburgların da içinde bulunduğu pek çok Avrupalı açısından da yıllarca bilinmedik topraklar olarak kaldı. On sekizinci yüzyıl sonlarına kadar Tuna'nın bile tam uzunluğu, yönü ve kolları belirsizliğini korudu.[115] Bu tarihten önce Belgrad Osmanlılar ile Habsburglar arasında el değiştirdikçe Tuna'nın bir işaret olarak tam ne anlam taşıdığı da değişti.

Bugün tarihçiler Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını çıkarsamak için Osmanlıların komşularıyla ve diğer yabancı güçlerle imzaladığı barış antlaşmalarının ve diğer anlaşmaların metinlerine başvururlar. Oysa on altıncı yüzyıl öncesinde Osmanlılar bu tür antlaşmaların çoğunu geçici olarak çarpışmaların durdurulmasını ve vergi/haraç karşılığında koruma sağlanmasını içeren "bağımlılık-koruma sözleşmeleri" olarak görürlerdi. Bu bakımdan bunlar sınırların saptanmasında rehber olarak kullanılamaz. Bu belgelerde genellikle kalelerin, kentlerin ve arazideki görülebilir başka işaretlerin adlarının anılmasıyla ve bunların tahkim edilebilir ve onarılabilir mi olduğunun, yoksa yıkılması mı gerektiğinin belirtilmesiyle yetinilir, sınırların kesin biçimi tarafların iddiasına kalırdı. Polonya sınırı 1699'da şöyle çizilmişti: "Bir saat kadar [Yahorlyk ırmağı vadisini] izledikten sonra Kuyalnik ırmağının kaynağında 'Göçebe yolunu' geçtik ... burada 'Kuzu Tepesi' yer alır; bu çevrede buna benzer başka bir tepe bulunmadığından, burası sınır işareti olarak alındı."[116]

Bu tür anlaşmalar ancak on sekizinci yüzyılda tarafların sorumluluklarını belirten, dış politika, sınırlar, elçiler, tutsaklar ve ticaret gibi konularda maddeler içeren, gereğine daha uygun "barış anlaşmaları" biçiminde hazırlandı.[117] Anlaşmalarda ayrıca yeni fethedilen bölgelerin ve buralarda yaşayan insanların kesin statüsü gittikçe daha ayrıntılı olarak belirtilmeye

115 James Krokar, *The Ottoman Presence in Southeastern Europe, 16th-19th Centuries: A View in Maps*, açıklayıcı metinler içeren bir harita derlemesi (Chicago, 1997). Ayrıca bkz. Brummet, ", "Visions of the Mediterranean," 3-25.
116 Alıntılayan Caroline Finkel, *Osman's Dream* (New York: Basic Books, 2005), 323.
117 Viorel Panatie, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 2000), 238.

başladı; bu kapsamda vergilendirme biçimi ve uygulanacak diğer tarım ve ticaret düzenlemelerine de yer verildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun güney sınırlarında durum her zaman çok daha karmaşıktı, çünkü Osmanlı yetkililerinin "darülislam" dediği topraklar ile "darülharb" olarak nitelediği Müslüman olmayanlara ait vergi vermeyen toprakları ayıran varsayımsal çizginin bile kestirilmesi olanaksızdı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ile Müslüman komşuları arasındaki çatışmaların çeşitli ve zaman içinde değişen nedenleri vardı ve sınırlar da tanımlanmamıştı. Osmanlı topraklarının sınır işaretleri Bedevi, Kürt ya da Yezidi aşiret reislerinin korumasına bırakılmıştı.[118] Bu yerlerin bazıları kuşaklar boyunca aynı soyun, örneğin İran sınırında bazı Kürt aşiretlerin denetiminde kaldı. Ama gerekli unvanı taşımak ve sınır karakolunun ya da kalesinin yönetimiyle görevlendirilmiş olmak aşiret reisinin her zaman Osman padişahına sadık kaldığı anlamına gelmiyordu. Tam tersine, bu tür unvanlar aşiret reislerini daha da güçlü ve özerk kılıyordu. Kendi özel çıkarları olan bu kişiler stratejik konumları yalnızca nüfuz alanlarını genişletmek için değil, konumlarını korumak amacıyla köylülerle, kasabalılarla ya da Osmanlı yetkilileriyle bölgesel ittifaklar kurmak için de kullanıyorlardı.[119] Kudüs çevresinde Bedeviler ile devlet arasında o kadar yakın bir ilişki vardı ki, Amy Singer'e göre herhangi bir süreyle "Bedevi'nin akıncı, müttefik, eşkıya ya da çiftçi gibi çeşitli rollerinden hangisinin en tipik olduğunu söylemek güçtü."[120] Kürt aşiret reisleri sık sık taraf değiştirirdi; örneğin 1533'te Bitlis emiri Şerif Bey, taraf değiştirerek İran sarayına bağlandı ve ardından sancağın Osmanlı valisine saldırdı. Bu olay Osmanlıların Kürt aşiretlere ve İranlılara karşı yaklaşık yirmi yıl süren bir dizi savaşa girişmesine yol açtı.[121]

Bu sınır düzenlemeleri ve ilk antlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak bölgelerini çevreleyen bir bağlı devletler ve beylikler zinciri yaratıldı: Bizans (1372-1453), Sırbistan (1372-1459), on dördüncü yüzyıl son-

118 Ze'evi, *Ottoman Century*, 94.
119 Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 40; Ze'evi, *Ottoman Century*, 99-101.
120 Singer, *Palestinian Peasants*, 114.
121 Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1300-1920 ve Lozan Muahedesi, 24 Temmuz 1923* (İstanbul: Muallim Ahmet Halim Kütüphanesi, 1934), 45.

larında bir dizi Bulgar prensliği, Bosna (1389-1463), Arnavutluk (1385-1478), Erdel (ya da Transilvanya; 1541-1699), Kırım (1475-1783), on beşinci yüzyılda Mora (Peloponnesos Yarımadası) ve bazı Kuzey Ege'de adaları, on beşinci ile on sekizinci yüzyıllar arasında Dubrovnik [Ragusa] ve on beşinci ile on dokuzuncu yüzyıllar arasında Eflak ve Boğdan'ın (Moldova) yanı sıra bir dizi Güney Ege adası. Bu vergiye bağlama düzenlemelerinin bir bölümü ilgili toprakların daha sonra tümüyle Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasının hazırlık aşamasını oluştururken bazı toprakların da Osmanlı devletiyle özel ilişkileri uzun dönemli olarak sürdü.[122] Bu bağlı devletler ve prenslikler bir tampon oluşturarak Osmanlılara ek koruma sağladı, ama aynı zamanda sınır bölgesinde bir belirsizlik katmanının daha ortaya çıkmasına yol açtı.[123]

Osmanlı ticaret politikaları da sınırların açık tutulmasında ve imparatorluk ile Müslüman ve Hıristiyan komşuları arasında sürekli etkileşimin sağlanmasında önemli rol oynadı. Ticaret ilişkileri imparatorluğun sınır bölgelerinde özellikle yoğun olduğundan bu alanlar malların, insanların ve paranın çok yönlü hareketlerinin oluşturduğu girift ağlarla kaplandı. Göçebe aşiretlerin yanı sıra çeşitli dinsel inançlardan gezici tacirler de bu sınır alanlarını en sık aşan kişilerdi.

Kimlikler

Osmanlı İmparatorluğu'nun belirsiz sınırları, bir Osmanlı kimliğinin tanımlayıcıları ya da İslamiyet ile Hıristiyanlığın ayrım çizgileri olarak işlev görmekten uzaktı. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Hıristiyan soylular, kendi yerel çıkarlarına ve önceliklerine ilişkin algılamalarına bağlı olarak sık sık diğer Avrupalı devletlere karşı Osmanlı seferlerine katıldılar. Bunların bazıları Osmanlı devletinin görevlileri oldular ve imparatorluğun Balkanlar'da sürekli genişleyen sınırlarında kaleleri yönettiler. İnalcık'ın bir incelemesine göre, 1460'larda ordunun sınır bölgelerindeki en önemli noktalarda görevli profesyonel asker sayısı onu geçmiyordu.[124]

122 Gabor Agoston, "A Flexible Empire: Authority and its Limits on the Ottoman Frontiers," *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003): 15-31.
123 Panatie, *Ottoman Law*, 148-70.
124 Halil İnalcık, *Fetih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954), 182.

Hıristiyan paralı askerler ve Avrupa'nın çeşitli kesimlerinden gelen diğer askerler Osmanlıların yanında Hıristiyan ordularına, özellikle de Bizans ordularına karşı savaştılar. Heath Lowry'nin Bizanslı bir tarih yazarından aktardığı üzere, 1305'te bazı Katalan savaşçılar Bizans İmparatorluğu'na karşı Osmanlıların yanında yer almışlardı.[125] Genç Osmanlı padişahı II. Mehmed 1453'te Konstantinopolis'i kuşattığında ordusunda Sırp, Yunan ve Bulgar birlikleri yer almış, kentin Pera semtinde bir ticaret kolonisi olan Cenevizlerden de yardım görmüştü.[126] Savaşın sonucunu belirleyen büyük topu ise Bizans imparatorunun geri çevirmesinden sonra Osmanlı padişahının hizmetine giren bir Macar mühendis dökmüştü.[127] Son Bizans imparatoru Konstantinos'un iki, hatta belki üç yeğeni Osmanlıların kenti fethetmesinden birkaç yıl sonra Osmanlı devletinin hizmetine girdi; biri vali, biri amiral, olası bir üçüncüsü de sadrazam oldu.[128] Müslümanların diğer tarafa geçip Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşması da olağandışı değildi. Konstantinopolis'i savunanlar arasında II. Mehmed'in uzak akrabası olan ve kentte sürgünde bulunan Orhan Bey de yer alıyordu. Kentin düşmesinden sonra Osmanlı sarayı kendisinin bakım harcamalarını karşılamaya devam etti.[129]

Osmanlı hanedanının içinde bile ayrım çizgileri ve kimliklerin kaynakları açık seçik değildi.[130] Diğer Türk ve İslam hükümdarları gibi Osmanlı padişahları ve şehzadeleri de alışılmış olarak Hıristiyan soylu ailelerinin üyeleriyle evlenirlerdi. Bu evliliklerin bazısı belirli amaçlar gözetilerek, taraflara sağladığı diplomatik ve siyasal yararlar tümüyle bilinerek yapılırdı. Sultan Orhan 1343'te, Bizans hükümdarlık ailesinin önemli bir üyesi olan Kantakouzenos'un kızıyla evlendi. Bu evlilik Osmanlıların Bizans İmparatorluğu'nda hanedan kavgalarını etkilemelerini sağlayan değerli bir

125 Lowry, *Nature of the Early Ottoman State*, 58.
126 Steven Runciman, *The Fall of Constantinople* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), 84.
127 Bu topun, uzunluğu yedi metreyi aşan ve kalınlığı yirmi santimetreyi bulan tunçtan yapılmış bir namlusu vardı ve 360 kilo ağırlığında gülleler atıyordu. Lisa Jardine, *Worldly Goods: A New History of the Renaissance* (New York: Doubleday, 1996), 42.
128 Lowry, *Nature of the Early Ottoman State*, 116.
129 Runciman, *Fall of Constantinople*, 84.
130 Cemal Kafadar, "A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum," *Muqarnas* 24 (2007): 7-25. Ayrıca bkz. Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

araç oldu ve Osmanlılar Bizans'ın yıkıldığı 1453'e kadar bundan yararlandı.[131] Osmanlı sarayına giren Hıristiyan kadınlar hem imparatorluk içinde, hem de anayurtlarıyla ilişkilerde Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra bile önemli güç ve nüfuz kazandılar. II. Mehmed'in üvey annesi Mara (Despina Hatun), Sırp prensi Durad (George) Branković'in kızıydı. II. Mehmed'in babası Sultan Murad 1451'de ölünce, Mara babasının sarayına döndü ve Osmanlılar arasında, özellikle de genç padişah II. Mehmed üzerinde etkili olabilen zeki bir diplomat olarak dikkate değer bir üne kavuştu. Babasının ölmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu'na dönen Mara geri kalan ömrünü Selanik dışında geçirdi ve 1487'de orada öldü.[132] Osmanlılar komşu Müslüman hanedanlarla ilişkilerinde de evlilik ittifaklarından yararlandılar, ama ilginç bir biçimde bu tür bağlantılar Hıristiyanlarla olduğu kadar sık kurulmadı. Bir Osmanlı padişahı ile komşu bir Müslüman hanedanı üyesi arasında yapılan son evlilik, I. Selim ile Kırım hanı Mengli Giray Han'ın kızı Hafsa Sultan'ın evliliğiydi. Kanuni Sultan Süleyman bu evlilikten doğdu.[133]

Hepsinden sık, en olağan ve Osmanlı tahtına neredeyse bütün sultanlarını veren ilişki türü, padişah ile köle alınmış genç Hıristiyan kızlar arasındaki ilişkiydi. Bu ilişkilerin kaynağı devşirme denen özel bir tür zorunlu göçe dayanıyor, bu uygulamayla çok sayıda Hıristiyan çocuk, genç erkekler ve kadınlar başkente getirilerek Müslüman yapılıyordu.[134] Bunların arasından seçilen bazı erkekler ordu ya da yüksek devlet hizmetine alınmak üzere yetiştirilirdi. Bazı kızlar ve genç kadınlar saraya alınır, içlerinden birkaçı padişahın gözdesi, hatta bazen nikahlı karısı olurdu. II. Mehmed'in coğrafya merakı, Hıristiyanlığa ve Yunan, Roma ve Avrupa tarihine ilişkin derin bilgisi, sonradan Müslüman olan annesinin etkisine bağlanır.[135] Yaygın

131 Kafadar, *Between Two Worlds*, 71, 169-70.

132 F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978), 66.

133 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Aile* (İstanbul: Pan, 2000), 37.

134 Ehud Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982).

135 II. Mehmed'in annesinin adının belirtildiği tek resmi belge, "Hatun bint- Abdullah" olarak anıldığı bir vakıf senedidir; başka bir dinden Müslümanlığa geçen kişiler için Osmanlı resmi belgelerinde kullanılan standart adlandırma biçimi budur. Bu kaynak kendisinin gayrimüslim kökenli olduğunu doğrular. Babinger, *Mehmed the Conquerer*, 11-12.

efsanelerin tersine, bu kadınların doğdukları yerlerle ve aileleriyle bağlantılarını değişen ölçülerde korudukları, bazen bunu hem sarayda, hem de imparatorluğun dış ilişkilerinde güç ve nüfuz sahibi olmanın bir yolu olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

Uzun süre tahtta kalan I. Süleyman'ın karısı ve onun oğlu Sultan II. Selim'in annesi Hürrem Sultan, saraya köle ve cariye olarak gelen kadınların bile doğdukları yerlerle ilişkilerini hem kendi, hem de Osmanlı devletinin çıkarları için kullanmayı nasıl başardıklarını gösteren iyi bir örnektir. Hürrem, o zamanlar Polonya'nın parçası olan batı Ukrayna kökenliydi. Hürrem, Sultan Süleyman 1520'de tahta çıktığında ona armağan olarak sunulmuştu. Avrupa'da Roxelana adıyla bilinen Hürrem, ilk oğlunu doğurduğu 1521'den öldüğü 1558'e kadar, imparatorluğun dünyada gücünün ve nüfuzunun doruğuna ulaştığı otuz yedi yıl boyunca Osmanlı sarayındaki en güçlü kişilerden biriydi. İç politikada ve sarayda kilit bir rol oynamanın yanı sıra imparatorluğun yabancılarla diplomatik ilişkilerinde de öne çıktı. Doğum yeri olan Polonya'nın krallarından I. Sigismund'la ve II. Sigismund'la yazıştı ve Süleyman'ın hükümdarlık döneminde iki ülke arasında barışın korunmasında önemli rol oynadı.[136]

III. Murad'ın (hd. 1574-95) annesi Nurbanu ise Venedik doğumluydu. 1577'de tutsak alınarak İstanbul'a getirildi. Ömrü boyunca Osmanlı-Venedik ilişkileriyle yakından ilgilendi. Nurbanu'nun Venedik adına müdahaleleri o kadar değerliydi ki, 1583'te Venedik Senatosu kendisine 2.000 altın sikke armağan etti.[137] Benzer biçimde, Osmanlı sarayına köle olarak giren pek çok üst düzey bürokrat da aileleriyle bağlantılarını canlı tuttular ve devlet kaynaklarını doğdukları yerlere yönlendirmek için güçlerini ve saraydaki nüfuzlarını kullandılar.[138] Ünlü Mimar Sinan saraydaki nüfuzunu kullanarak on altıncı yüzyılda Kayseri'den Kıbrıs'a gönderilecek akrabalarına bağışıklık tanınmasını sağladı.[139]

136 Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignity in the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 1993), 221.
137 A.g.e., 222.
138 Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York: Columbia University Press, 1983), 33.
139 Faroqhi, *Coping with the State*, 97.

Böylece imparatorluk yönetiminin en kapalı olması gereken iç çekirdeğinde de birey ve grup düzeyindeki hareketlilik dış dünyayla kritik bağlantıların sürdürülmesine katkıda bulunuyor, ayrım ve kimlik çizgilerinin kesin olarak belirlenmesini güçleştiriyordu. Osmanlı hükümdarları köle kökenlerini iktidarlarının ve ayrıcalıklarının kaynağı olarak Müslüman komşularıyla yakınlıklarından daha önemli görüyorlardı. İmparatorluğun önde gelen aydınları, devşirme sisteminden yetişmemiş ve bilim insanı olarak eğitilmemiş kişilerin "ne kul, ne de alim" olduğunu ve "sisteme girme haklarının olmaması" gerektiğini savundular. Üstelik "Rum" denen coğrafyanın –Orta ve Batı Anadolu– dışından gelen kişiler gerçek Osmanlı olarak görülmüyor, dolayısıyla da yönetme görevini üstlenecek vasıfta sayılmıyorlardı. Bu tür kuşkucu, hatta doğrudan düşmanca yaklaşım özellikle İranlılara ve Alevilere karşı söz konusuydu.[140]

Osmanlılar doğu-batı yollarının tam denetimini ele geçirince bir yandan Hindistan'la etkin ticareti sürdürürken, bir yandan da herhangi bir zamanda Venedik, Cenova, Floransa ve daha sonra Felemenk gibi büyük ticari güçlerden en az biriyle iyi ilişkileri korudular.[141] Bu politikaların sonucu olarak sınır bölgeleri ve özellikle Doğu Akdeniz'in belli başlı limanları Osmanlı denetimi altında açık, kozmopolit kentler olarak gelişti. Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin geliştiği on altıncı yüzyılın ikinci yarısında liman kentlerinin nüfusu önemli ölçüde arttı. Dubrovnik, İstanbul, İzmir ve Halep gibi kentler gittikçe genişleyen ve ortak alanları paylaşan Avrupalı, Arap, İranlı, Ermeni, Rum, Yahudi ve Hintli tüccar topluluklarının oturduğu ve eski ticaret yollarını kullanarak buralardan doğuya, batıya gittiği yerler oldu.[142] Bu kentler aynı zamanda göçmen işçiler için de çekim merkezleri oluşturdu. Göçebe aşiretlerin üyesi olan ya da olmayan insanlar iş bulmak için bu kentlere gelerek hamal, sucu, kayıkçı, tellak,

140 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1541-1600* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1983), 159.
141 Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire," Cook, *History of the Ottoman Empire* içinde, 42.
142 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World* (Seattle: University of Washginton Press, 1990); Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *Ottoman City between East and West* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

seyyar satıcı ve gündelik işçi olarak hizmet saflarını doldurdular.[143] Bu kentlerin Müslüman olmayan ve dış dünyayla özellikle canlı ticaret bağlantıları bulunan nüfusu, Müslüman nüfustan daha hızlı arttı. İzmir'de 1528 ile 1575 arasında nüfus artışı Müslüman kesimde yüzde 118, gayrimüslim kesimde yüzde 155 düzeyindeydi.[144]

Bu tür ilişki noktalarında çeşitliliğin çoğalması, Osmanlıların on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda çeşitli bölgelerin, özellikle de sınır boylarının nüfusunun imparatorluğun güvenliğini artıracak biçimde oluşturulmasını önemli bir sorun saymadığı anlamına gelmiyordu. Ama bu bölgelerde güvenliğin sağlanması için mutlaka etnik ya da dinsel olarak türdeş toplulukların yaratılması ve bunların iyi tanımlanmış, iyi korunmuş sınırlar içinde tutulması gerekmiyordu. Osmanlıların sınırlarını büyük ölçüde açık ve çoğunlukla işaretlenmemiş olarak tutmaya dikkat etmesi sonucunda tüccar, göçebe ve başka gezici topluluklar ve kişiler buralardan geçmeyi sürdürdüler. Osmanlı hükümdarları hemen hiç kuşkusuz bu açıklığı ve hareketliliği bir güç kaynağı olarak gördüler. Değişik toplulukların imparatorluk içinde ve ötesinde etkileşimine uyum sağlayan ve bunu güçlendiren toplumsal yapıları desteklediler.

Buna bağlı olarak yeni imparatorluğun iskân politikaları sınır boylarında dinsel açıdan türdeş (bir başka deyişle, hep Müslüman) ya da belirgin biçimde Osmanlı nüfusların yaratılmasına yönelik değildi. Tam tersine, amaç imparatorluğun öteki bölgelerinin çoğundaki dinsel çeşitlilik koşullarının buralarda da tekrarlanmasıydı. Yerleşim etkinliği bazen merkezin belirlediği kurallar ve hatta oranlar temelinde yürütüldü, ama birçok durumda da aşiretlerin eyaletlerdeki hareketlerini sürdürmelerine izin verildi; hatta merkezi hükümet ve sınır bölgelerinde özgür ve özerk davranan birlik komutanları bu hareketleri kolaylaştırdı.[145] Osmanlılar bu yeniden yerleştirme politikalarını yürütürken bazen yerleşim alanının dinsel bileşimini değiştirecek adımlar attılar, ama bunu yalıtılmış, türdeş bölgeler yara-

143 Halil İnalcık, "Istanbul," *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, cilt 4 (Leiden: E. J. Brill, 1978) içinde, 239.
144 Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda*, 32-33.
145 Münir Aktepe, "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair," *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-53): 299-312.

tacak biçimde yapmadılar. Örneğin 1397'de Mora'dan getirilen 30.000 kişi Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirilirken Tatar ve Türkmen grupları da aksi yönde göçe zorlanarak Tesalya'ya ve doğu Balkanlar'da başka bölgelere yerleştirildi.[146]

Yeni Osmanlı devletinin artan gücü ve nüfuzu komşu devletlere de uzandı. Osmanlı padişahı I. Bayezid Bizans imparatoru II. Manuel'e baskı yaparak 1397'de Konstantinopolis'te, kendi kadısı ve kiliseden çevrilen camisi olan bir Müslüman mahallesi kurdurdu. Taraklıyenice ve Köyünk adlı iki Müslüman köyünün nüfusu buraya yerleştirildi.[147] Kuşkusuz bu eylem kentin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasına yönelik bir adım olarak düşünülmüştü. Timur'un ordusunda Anadolu'ya gelen ama dönmeyerek Anadolu'da kalan Tatar savaşçılar Rumeli'ye gönderilerek 1418'de burada Tatarpazarı (bugünkü Bulgaristan'da Pazarcık) kentini kurdular.[148] Yaklaşık 2.000 Sırp 1521'de Belgrad'ın dışında, Tuna ve Sava ırmakları arasında kalan Sirem'den Gelibolu'ya getirildi.[149] Trakya'da ve doğu Balkanlar'da yerel topluluklar Hıristiyan keşişlerle ve papazlarla birlikte şikâyette bulunarak yeni yerleştirilen gruplara verilen toprakların kendilerine ait olduğunu ve buraları yeni yerleşenlere açan buyrukların geri alınması gerektiğini belirttiler.[150]

Osmanlılar büyük kentlerinin nüfuslarını yönetirken grupların ve bireylerin kendiliğinden göç hareketlerini de izlediler ve yönettiler. Büyük kentlerin nüfuslarıyla ilgili önlemlerin çoğunda devlet dinsel çeşitliliğin bir ölçüde korunmasına önem verdi. Bunun en açık olarak görüldüğü Konstantinopolis örneğinde, fetihten sonra kentin yeniden iskânına yönelik düzenlemelerle imparatorluğun değişik bölgelerinden binlerce Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman aile yeni başkente göç ettirildi. Bilindiği gibi, II. Mehmed Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca klasik İslam'ın değil, Bizans İmparatorluğu'nun ve özellikle Roma İmparatorluğu'nun da mirasçısı ola-

146 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 103.
147 Koçu, *Osmanlı Muahedeleri*, 11; John Freely, *Istanbul, the Imperial City* (Londra: Penguin, 1998), 167.
148 Barkan, "Sürgünler," bölüm 2, 69; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 103-4. Tatarpazarı konusunda bkz. Barkan, "Sürgünler," bölüm 3, 210.
149 Emecen, "History of an Early Sixteenth-Century Migration."
150 Aleksandar Fotic, "Yürük ve sipahi," H-TURK, H-Net: Humanities and Social Sciences Online (www.h-net.msu.edu), 16 Ocak 1999.

rak görülmesinde ısrar etti. Ardılları da benzer yaklaşımları benimseyerek nüfusun çeşitli düzeylerde karışmasını özendiren ya da bunun koşullarını hazırlayan önlemlere başvurdular. Örneğin II. Mehmed'in çok daha muhafazakâr olan oğlu II. Bayezid 1492'de İspanya'dan sürülen Yahudilere özel kabul gösterdi. İstanbul'da en azından ilk başlarda işgücü açığı vardı ve kente göçü özendiren Osmanlı politikaları bu açığı kapatmayı amaçlıyordu. Ama bu görece serbest emek göçü politikası, nüfus artışının devleti kaygılandıracak boyutlara varmasından sonra da sürdürüldü. Osmanlılar ancak kentin güvenliğinden duyulan endişelerle kente göçü bir ölçüde denetlemeye, hatta İstanbul'a ve diğer büyük kentlere insan akışının yönünü değiştirmeye gittiler.[151] Padişah 1567 tarihli tipik bir fermanla İstanbul seraskerinden önceki beş yıl içinde kente gelen herkesin yazılmasını istedi. Bu insanların nereden geldiklerini, nerede oturduklarını ve mülk sahibi olup olmadıklarını sordu. Mülk sahibi olmayan, dolayısıyla mahallelerine ait olmayanlar ve yerel fahişelerle ilişkisi olanlar geldikleri yerlere geri gönderileceklerdi.[152]

Kesişen ve örtüşen bütün bu ağlara ve ilişkilere karşın, gerek Katolik, gerek Protestan inancından Hıristiyan Avrupalılar zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam'ı somutlaştırdığı ve Avrupa Hıristiyanlığına aykırı ya da yabancı ne varsa bunların hepsini temsil ettiği görüşüne vardılar. Bu özdeşleştirme Avrupalıların gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nu birleşik ve bütünsel bir tehlike kaynağı haline getirdi. Ama bu iddiaların asıl etkisi Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek niteliğini betimlemekten çok Avrupa'nın kendini tanımlamasına yardım etmek oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemekte ve Avrupalılarla etkileşimde olduğu on dördüncü, on beşinci ve on altıncı yüzyıllar Avrupa açısından özellikle sıkıntılıydı. Sürekli savaşlar Avrupa'da hem büyük imparatorlukların meşruiyetini, hem de papanın otoritesini sarstı ve bazı vasalları Osmanlı sultanına bağlılık bildirisinde bulunmaya yöneltti. Avrupa'nın bazı bölgelerinde Yahudilere zulmedilmesi kıtada örtük gerilimleri ve çatlakları daha da açığa çıkardı ve İspanya'dan sürülen yüz binlerce Yahudinin doğuya göç ederek Osmanlı topraklarına yerleşmesi Osmanlı İmparatorluğu'yla bir başka bağlantının yolunu açtı.

151 İnalcık, "Istanbul," 240.
152 Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda*, 140.

Aynı zamanda orta ve batı Avrupa'da Protestan hareketi de güçlenerek Katolik kilisesinin gücünü ve inanılırlığını çok ciddi biçimde tehdit etti. Hatta bir süre Protestanlar ile Osmanlılar güç birliği yapacak ve birlikte Avrupa'nın Katolik krallıklarına öldürücü darbeyi indirecekmiş gibi göründü. Luther sonunda Türkleri ve Müslümanları günahkârlıklarından ötürü Tanrı'nın Hıristiyanlara verdiği ceza olarak görme noktasına geldiyse de başlangıçta Türklerle savaşılmasına karşıydı. Kutsal savaş kavramını saldırgan buluyor, Papa X. Leo'nun haçlı düşüncesini canlandırmasını Hıristiyanlara vergi yüklemenin, böylece kendi otoritesini ve servetini pekiştirmenin bir yolu olarak kullandığından kuşkulanıyordu. Luther 1521'de, "Papa nasıl utanmadan bu kadar uzun zaman Türklere karşı savaşı bizlere yem olarak yutturmuş, paramızı almış, bu kadar çok Hıristiyanı yok etmiş ve bunca kötülük yapmıştır!" diye yazıyordu.[153] Luther'e göre Türklerin papadan daha mütevazı görünmesi, daha sade bir yaşamı tercih etmesi ve daha onurlu davranması kepazelikti.[154] Anlaşılan Sultan Süleyman bu bölünmenin farkındaydı. 1531'de bir Alman diplomattan Luther'in kırk sekiz yaşında olduğunu öğrendiğinde, "Keşki daha genç olsaydı; lütufkâr himayeme girebilirdi," demişti.[155] Bilindiği gibi, Luther'in Osmanlılara karşı olumsuz görüşü zamanla katılaştı: "Karşı-İsa [Sahte Mesih] aynı anda papadır ve Türk'tür. ... İkisinin de ... efendisi aynıdır, şeytandır, çünkü papa yalancıdır ve Türk katildir."[156] Bununla birlikte Luther, Osmanlı ordularına karşı savunmanın papa tarafından örgütlenen haçlı ordularıyla değil, prensler ve devletler tarafından yürütülmesi gerektiğine inanmayı sürdürdü.[157]

Bütün farklı tonlarıyla göç, Yakındoğu'yu "Türkleştirmek" yerine bu coğrafyayı daha da çeşitlenmiş ve heterojen hale getirdi. Bu çeşitlilik yalnızca sınır bölgelerinde değil, imparatorluğun iç kesimlerinde de etnik ve dinsel kimliği –özellikle buralarda ibadetin ne tür bir İslama bağlı olduğu açısından– etkiledi. Ortaçağ sonlarında Anadolu'da yaşayan ve Osmanlı

153 Kenneth Setton, "Lutheranism and the Turkish Peril," *Balkan Studies* 3 (1962): 142.
154 A.g.e., 139.
155 George Forell, "Luther and the War against the Turks," *Church History* 13, no. 4 (1945):260.
156 Setton, "Lutheranism," 151.
157 Bkz. Forell, "Luther" ve Harvey Buchanan, "Luther and the Turks," *Archiv für Reformationgeschichte* 47, no. 2 (1956): 145-60.

İmparatorluluğu'nun kırsal ve kentsel ağlarının yapı taşlarını oluşturan göçebe aşiret nüfusu neredeyse tümüyle Müslüman olmakla birlikte, Ortodoks Sünni inancına değil, pek çok Sufi tarikatından ya da Müslümanlığın Alevi ya da Şii kollarından birine bağlıydı. Mevlevilik, Bektaşilik, Bayramilik, Halvetilik, Rifailik ve Kazerunilik gibi tasavvuf tarikatları Yakındoğu'daki ilk yayılması Moğol istilaları dönemine rastlar. İslam inancının yöreye özgü belirli yorumlarını benimseyen bu toplulukların her biri o tarihte artık kendi hiyerarşik yapısını oluşturmuştu. On üçüncü yüzyılın ortasında Moğollar, bu toplulukların önderlerinin oturduğu ve buralardan kendi tarikatlarını denetlediği kentsel merkezleri yıktılar. İzleyen karmaşa yıllarında iktidar giderek bu merkezlerden uzaklaşarak kent merkezlerinin çevresinde ve daha ötede kırsal kesimde konumlanan tekkelere doğru kaydı. Tutarlı bir merkezi yönlendirmenin yokluğunda birçok yerde müritler kutsal kişiliklerin türbelerini koruma görevini üstlerine aldılar ve bağımsız düşünceye, yeniliğe ve ademimerkeziyetçi yönetime gittikçe daha çok izin veren ideolojiler geliştirdiler.[158] Bu ideolojilerin pek çoğu, merkezden kaynaklanan Ortodoks din ya da kutsal kitap öğretisinden çok daha büyük oranda yerel inançlardan etkilendi.

Türk kökenli göçebe aşiretler buralara geldiler ve on birinci ile on dördüncü yüzyıllar arasında zamanla bu görece anarşik yapılara katıldılar. Tasavvuf tarikatları ile aşiret örgütlenmelerinin gelenekleri ve uygulamaları arasındaki uyumluluklar Sufi misyonerlerin ortaçağ sonlarında tarikatlarını Türk kökenli aşiretler arasında yaymalarını kolaylaştırdı. Aşiret etkinliklerinin ayrılmaz parçası olan şiir ve müzik, bu tarikatların etkisini aşiretler arasında yaymanın önemli ortamlarını oluşturdu. Aşiretlerin toplumsal yapıları ile tasavvuf tarikatlarının kolayca biçimlenebilir, yumuşak inançlarının bileşimi sonucunda Osmanlıların Balkanlar'daki genişleme hareketinde büyük rol oynayan "kolonizatör dervişler" ortaya çıktı.[159] Zamanla bu dervişler ve genel olarak Türk toplulukları hem genel olarak Müslümanlığın, hem de kendi tarikatlarına özgü inançların ve geleneklerin en sadık izleyicileri ve savunucuları haline geldiler.[160] Ahmet Karamustafa'nın ortaya koyduğu gibi, Osmanlı ikti-

158 Ira Lapidus, *A History of Islamic Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 26-27.
159 Barkan, "Temlikler," 295-96.
160 Barnes, "Dervish Orders," 33.

darının ilk yüzyılları "yoksulluk öğretisini radikal bir biçimde yorumlayarak çileciliğin dilenme, gezginlik, bekâret ve kendine eziyet ilkelerini görülmemiş boyutlara vardıran" birçok sapkın tarikatın yayılma süreciyle örtüştü.[161]

Alevilerin, Sufilerin ve sapkın tarikatların inanç sistemleri bunlara bağlanan grupların sürekli hareket etmelerine elverişliydi. Sufiler genellikle şeyhleri çevresinde örgütlenir, şeyhle kişisel temasta ve etkileşimde olmaları gerekirdi. Belirli şeyhlerin müritleri onlara yakın olmak için birlikte yolculuk ederlerdi. Aleviler, özellikle de Hacı Bektaş'ın müridi olanlar gibi ana hiyerarşinin dışında kalanlar da aynı biçimde davranırlardı. Sufiler gibi onların da yakınında bulunmaya gayret ettiği, dede denen önderleri vardı. Buna karşılık bazı örneklerde dedeler dolaşır ve görevlerini farklı yerlerde yerine getirirlerdi.[162] Bu gruplar göçleri sırasında birçok Hıristiyan ve Yahudi topluluğuyla etkileşimde bulunur, bu dinlerin bazı yönlerini, örneğin azizlerini kendi geleneklerine katarlardı. Bu durum Sufilerin doğuda Ermeni Paulusçularla, kuzeydoğuda Pontus Rumlarıyla ve güneydoğuda Yahudilerle ilişkilerinde özellikle geçerliydi.[163] Ayrıca Mevlevi tarikatları ile İstanbul'daki ve Balkanlar'daki mistik Yahudi çevreleri arasında gevşek bağlantılar vardı. Bazı sanatçıların müziğinde ve şiirlerinde farklı yerlerden kaynaklanan tasavvuf geleneklerinin etkisi görülür.[164] Bu çapraz döllenme sonucunda bir dizi melez toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel kurum ve uygulama ortaya çıktı. İşte Anadolu'nun ve Balkanlar'ın halkı İslamiyeti bu farklı ortamlarda ve bu ortamlar aracılığıyla uygular hale geldi; böylece Müslümanlığın Arabistan Yarımadası'nda ve Bereketli Hilal'de, aralıklı olarak da imparatorluğun başkenti İstanbul'da geçerli olan daha Ortodoks biçimlerden çarpıcı ölçüde farklı bir türünü yarattı.

Mevlevilik, Bektaşilik, Bayramilik, Kadirilik ve Halvetilik gibi tarikatların etkisi kırsal nüfus genelinin yanı sıra büyük kent merkezlerinde ve

161 Ahmet Karamustafa, *God's Unruly Friends* (Salt Lake: University of Utah Press, 1994), 2.
162 Bu bilgi için Nadide Karkıner'e teşekkür ederim. Anadolu'da bir Alevi topluluğu üzerine ayrıntılı bir betimleme için bkz. Yavuz Ziya Yörükan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998). Ayrıca bkz. Fulya Doğruel, *"İnsaniyetleri Benzer...": Hatay'da Çoketnili Ortak Yaşam Kültürü* (İstanbul: İletişim, 2005).
163 Barnes, "Dervish Orders," 34-35.
164 Örneğin bkz. Edwin Seroussi, "The Peşrev as a Vocal Genre in Ottoman Hebrew Sources," *Turkish Music Quarterly*, Yaz 1991: 1-2. Bu kaynak için Maureen Jackson'a teşekkür ederim.

Osmanlı devlet görevlileri arasında da yayıldı. Bazı padişahlar bu tarikatların eğitiminden geçti ve etkisinde kaldı. Hanedana adını veren Osman Bey'in bir kayınpederi Ahi'ydi ve Hacı Bektaş'la yakın ilişkileri vardı. Osman Bey'den sonra tahta çıkan Orhan Bey'in de bir kardeşi Ahi'ydi.[165] Genel olarak tasavvuf karşıtlığıyla tanınan II. Mehmed ise gene de Hacı Bayram'ın ardılı Şeyh Akşemseddin'in müridiydi.[166] İstanbul'un fethinden sonra bu tarikatların etkisinin Osmanlı yönetim çevrelerinde gittikçe artması, II. Mehmed'in kentin bazı semtlerine Şeyh Ebu'l Vefa, Şeyh Akşemseddin ve Şeyh Sevinduk Halveti gibi önemli tarikat önderlerinin adını vermesine yol açtı.[167] Sultan II. Mehmed'in bazı tarikatlara özellikle yakın olan oğlu II. Bayezid, on beşinci yüzyıl sonlarında İstanbul'da Halveti ve Nakşibendi tarikatlarını kurdu. Bunlar kentsel merkezlerde yer ettikçe kırsal alanlardan göç çekmeye hizmet etti ve kentlerde toplum yaşamının önemli öğeleri haline geldi.[168] Bazı tarikatların ise belirli devlet organları üzerinde daha doğrudan ve uzun dönemli etkisi oldu. Bunların en ünlüsü, Yeniçeri ordusuyla yakından özdeşleştirilen Bektaşi tarikatıdır. Gerçekten de çağın tarih yazarlarının ve modern tarihçilerin birçoğu Yeniçerilerin bu tasavvuf tarikatlarıyla ilişkisinin askerlerin çeşitli sanatları, zanaatları ve üretim etkinliklerini öğrenip meslek edinmesine ortam sağladığını, böylece imparatorluğun askeri örgütlenmesinin zamanla zayıflamasına yol açtığını savunmaktadır.

İmparatorluk Değişiyor

On yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlılar erken modern dönem Avrupa'sında ortaya çıkmaya başlayan yeni koşullarda esnek sınırların ve belirsiz kimliklerin artık amaçlarına hizmet etmediğini açıkça görmüşlerdi. On yedinci yüzyılın büyük bölümünü çeşitli komşularıyla savaşarak geçirmiş, bir yandan da iç karışıklıklarla, kırsal ayaklanmalarla ve askerin başkaldırmasıyla uğraşmaya çalışmışlardı. Felaketle sonuçlanan 1683 ikinci Viyana kuşatması gibi girişimlere harcadıkları olağanüstü çaba

165 Bkz. Barkan, "Temlikler," 282-83; Mélikoff, "Bektaşilik/Kızılbaşlık Tarihsel Bölünme ve Sonuçları," 7.
166 Raymond Lifchez, "Introduction," Lifchez, *Dervish Lodge* içinde, 5.
167 İnalcık, "Istanbul," 226.
168 Lapidus, "Sufism," 32 n. 31; Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 162-63.

ve kaynakların karşılığında gösterebilecek pek bir kazanımları yoktu. Daha 1606'da Avusturya'yla imzaladıkları antlaşmada artık bu tür anlaşmaların koşullarını dayatacak konumda olmadıklarını, diğer devletlerle eşit düzeyde görüştüklerini kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu antlaşma ve izleyen bazı başka antlaşmalar sınırların düzenlenmesini gerektiren maddeler içeriyordu. Özgül olarak, Osmanlıların sınırdaki alayların sınır aşırı akınlarına son vermesi gerekiyordu.[169] On yedinci yüzyıl, 1699 Karlofça Antlaşması'yla son buldu; bu antlaşmayla Avrupa'da ilk kez büyük toprak kaybına uğrayan Osmanlılar Macaristan, Transilvanya, Hırvatistan ve bazı başka Avrupa topraklarından çekilmek zorunda kaldılar.

Osmanlı İmparatorluğu ticaret ağlarının ve toprağa dayalı (ulus) devletlerin yayıldığı bu yeni dünya karşısında güvenliğini artırmaya yönelik önlemlere gitti. Bu önlemler işlevsel olarak farklılaşmış, yönetme yeteneğini sürekli geliştirecek ve çok hareketli, asi bir topluma egemen olacak bir devlet yapısı oluşturmanın ilk adımları olarak yorumlanabilir. Önceliklerdeki bu değişimin kilit bir öğesi, Osmanlı devlet görevlilerinin imparatorluk sınırları içinde göçebe ve diğer gezici grupların sayımı, kaydedilmesi ve sonunda yerleştirilmesiyle gittikçe daha çok ilgilenmesiydi. Yeni modern dünyada göçebelerin ve göçmenlerin artık bir üstünlük sağlamadığı anlaşılmaya başlıyordu. Hatta böyle bir akışkanlık hızla bir yüke dönüşüyordu.

169 Koçu, *Osmanlı Muahedeleri*, 57.

YERLEŞİME DOĞRU

Batı Anadolu'da bir grup köylü 1692'de kendi bölgelerinde yetkili olan altı kadıya dilekçe verdi. Dilekçede merkezi yönetimin emriyle Batı Anadolu'nun çeşitli kesimlerine yerleşecek yirmi iki aşiretten yedisinin çadırlarını kendilerine ayrılan topraklara değil, ortak mülkiyetteki otlak arazisine kurduğundan şikâyet ettiler. Aşiret üyeleri buralardan hayvanlarını serbest bırakıyor ve çevre arazideki ekili tarlaların zarar görmesine yol açıyorlardı. Ayrıca köylere baskın yapıyor, mal ve yiyecekleri yağmalıyor, kamusal yollarda yolcuları soyuyorlardı. Köylüler nasıl mülklerinin dağılmakta olduğunu ve nasıl yoksullaştıklarını anlattılar. Devlete yalvararak kendilerini koruması için müdahale etmesini istediler.

Kadılar bu şikâyeti İstanbul'a ilettiler, çünkü merkezi yönetim açısından birincil önem taşıyan sorunlarla ilgiliydi. Devletin yanıtı iki yıl önce, 1689'da çıkarılan ilk fermanın hükümlerini hatırlatmak oldu; buna göre çok sayıda göçebe aşiret kendilerine ayrılan topraklara yerleşecekti. Yanıtta her bir aşiretin adı, kısa tarihi ve önderi, ne zaman ve neden yerleşmelerinin emredildiği, yerleşecekleri arazilerin kesin yeri ve büyüklüğü ve yerleştirilmelerinin koşulları belirtiliyordu. Devlet bu hükümlerin eksiksiz ve gecikmeden yerine getirilmesini sağlamaları için yerel yetkilileri sıkıştırdı.[1] Bu yazışma bazı başka konuların yanı sıra içeriğinin ayrıntı düzeyi ve devletin yanıtının büyük bir dikkate hazırlanmış olması bakımından değer taşır. Bu yerleştirme emri kesinlikle tekil bir olay değil, daha kapsamlı bir projenin parçasıydı. Gerçekten de devletin 1691'de tekrarladığı 1689 fermanı, Osmanlı yönetiminin bu sıralarda çıkardığı ve hepsi aşiretlerin yerleşik yaşama geçirilmesiyle ilgi bir dizi benzer emirden biriydi.

Devletin ilk emrini tekrarlaması etkileyici olmakla birlikte, aşiretlerin sorumlulukları yerine getirmelerini sağlamak açısından herhangi bir etki yaratıp yaratmadığını saptama olanağı yoktur. Böyle örneklerin çoğu gibi bu konu da bu noktada kesilmekte, araştırmanın ilerletilmesine olanak

1 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 103-6 belge 157 [1691]). Örneğin Civanşir adlı bir aşiret için "Musa kethüda ve İvaz kethüda ve Cücük Yusuf kethüdaya tâbi Civanşir cemaati," deniyordu.

kalmamaktadır. Tartışmasız olan, on yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı devletinin artık kırsal yaşamı daha yerleşik hale getirmeyi gerekli gördüğüdür. Çok sayıda ferman çıkarılmış, bunların uygulanması yakından izlenmiş, emirlere uymayan devlet görevlilerine ve aşiret reislerine ağır cezalar verilmiştir. Bu durum, Osmanlı devlet merkezinin iktidarını yaymak ve kullanmak için imparatorluk uyruklarının geniş kesimlerinin sürekli hareketine dayandığı önceki yönetim yöntemlerinden önemli bir uzaklaşmayı temsil eder. Belirgin olarak işaretlenmiş sınırlar içinde kimliği açıkça bilinen, sayımı ve kaydı yapılmış insanların yaşayacağı bir siyasal birim yaratmak artık Osmanlı hükümdarlarının artan ölçüde ilgisini çekiyordu. Kuşkusuz, bu değişim sürecinin tamamlanması on yedinci yüzyılın sonu ile on sekizinci yüzyılın başı arasındaki kısa zaman aralığından çok daha uzun süreye yayıldı. Hatta imparatorluğun yıkılarak ortadan kalktığı I. Dünya Savaşı'nın sonunda bile bu sürecin henüz tamamlanmamış olduğu savunulabilir. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda bu yöndeki ilk önemli hamle on yedinci yüzyılın son yirmi yılına rastlar.

Bu bölümün geri kalan sayfalarında önce Osmanlı devletinin göçü kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirerek yararlanılabilecek bir üstünlük aracı değil, denetim altında tutulması gereken potansiyel bir zayıflık kaynağı olarak görmeye başlamasına yol açan dış ve iç etkenler ortaya koyulmaktadır. Ardından da Osmanlıların göçebe ve göçmen nüfusu denetlemek için uygulamaya koyduğu üç politika değerlendirilmektedir. Bunların birincisi, belirli aşiretleri yerinden çıkarmaya ve yeniden yerleştirmeye yönelik olarak artan ölçüde ayrıntılı talimatların çıkarılmasıydı. İkincisi, imparatorluğun muhafız ve ulak ağının genişletilerek aşiret üyelerinin bu görevlere yazılmasıydı; bu uygulama aşiretleri devletin daha yakın gözetiminde tutmanın bir başka yolu olarak düşünülmüştü. Üçüncüsü ise göçebe aşiretlerin ve diğer göçmen grupların orduya yazılması ve özel olarak oluşturulmuş askeri birliklere alınmasıydı. Ama bu politikalar her zaman merkezi yönetimin amaçladığı sonuçları vermedi. Temel sorun uygulamadaydı. Osmanlı bürokrasisi hâlâ görece küçük olduğundan, İstanbul'daki yetkililerin iradesinin imparatorluğun uzak köşelerine iletilmesi zordu. Dolayısıyla merkezi hükümet on yedinci yüzyılda kapsamlı bir yerleştirme programı gerçekleş-

tirmek yerine, sonunda bazı göçebe ve göçmen topluluklara daha da fazla güç ve özerklik verme durumunda kaldı, çünkü kırsal kesime ulaşabilmenin ve bu tür bazı grupları denetleyebilmenin başka yolu yoktu. Bunun sonucunda on sekizinci yüzyıl bir geçiş dönemi oldu; Osmanlı devletinin bazı önemli unsurlarında reform yapılırken, eski kurumlarının birçoğu da her zamankinden daha güçlü hale geldi.

Dış Baskılar

Osmanlı yetkililerini göçebe aşiretlerin statüsünü yeniden değerlendirmeye iten ilk etken Avrupa ile ilişkilerin niteliğinin değişmesi oldu. Bu dönüm noktası on altıncı yüzyılın ikinci yarısında yaşandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun komşularıyla ve diğer Avrupa devletleriyle ilişkilerine bakıldığında, on altıncı yüzyılın ilk yarısını ikinci yarısından ayıran dönemecin keskinliğinden etkilenmemek zordur. Osmanlıların Avrupa'daki son büyük toprak fethi, 1541-43 yıllarında Macaristan'ın Habsburglardan alınması oldu. Bu fetihle 200 yıldan uzun süren az çok sürekli genişleme doruğuna ulaştı. Osmanlı toprakları on yedinci yüzyılın ikinci yarısına kadar hem doğuda, hem batıda yine genişledi, ama bu fetihler daha çok küçük uyarlamalar niteliğindeydi ve güney Ukrayna'da, Kuzey Afrika'da ve Kafkasya'da bazı marjinal kazanımların ötesine geçmedi. Ayrıca bazı topraklar hiçbir zaman kesin olarak herhangi birine katılmadan pek çok kez Osmanlı, Rus ve Habsburg imparatorlukları arasında el değiştirdi.

Toprak kazanımlarının yavaşlaması ve sonunda tümüyle durması, Osmanlı yetkililerinin imparatorluk yönetiminin çeşitli yönlerini yeniden değerlendirmelerine yol açtı. Sınır bölgelerine odaklanarak buralarda kimlerin yaşadığını, sınırların nasıl tanımlandığını ve en iyi savunma yollarının ne olabileceğini saptamaya çalıştılar. Aynı zamanda Avrupa ve Avrupa olayları konusunda da daha sistemli bilgi edinmeye yöneldiler. Avrupa'ya daimi elçilik heyetleri gönderildi ve onlardan gelen raporlar ilk kez on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi tarih kayıtlarına alınmaya başladı.[2] Olağanüstü özelliklere sahip bir bilgin olan Kâtip

2 Virginia Aksan, "Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century," *Archivum Ottomanicum* 11 (1986): 8.

Çelebi (1609-1657) bu iki eğilimi birleştirerek coğrafyayı imparatorluğun seçkinleri için önemli bir ilgi alanı haline getirdi. Deniz savaşlarını konu aldığı *Tuhfetü'l-kibar fi esfari'l-bihar* adlı kitabında şöyle diyordu:

> Devlet işlerinden sorumlu bir insan için coğrafya bilimi, bilgi sahibi olunması gereken konulardan biridir. ... En azından Osmanlı topraklarının ve komşu ülkelerin haritasını bilmelidir ki, sefere çıkıldığı ve askeri birliklerin gönderilmesi gerektiği zaman bilgiye dayanarak hareket edebilsin ve düşman sınır bölgelerini istila etmek ve Osmanlı sınır bölgelerini korumak ve savunmak daha kolay bir iş olsun. ... Kâfirler bu bilim dallarına özen göstererek ve değer vererek yenidünyayı keşfetmişler, Hindistan ve Doğu Hint Adaları limanlarını ele geçirmişlerdir. Venedikliler gibi sefil bir güruh, hükümdarları kâfir krallar arasında ancak dük mertebesinde olan ve bu krallar tarafından "balıkçı" diye anılan bu halk bile Osmanlı ülkesinde Çanakkale Boğazı'na kadar ilerlemiş ve doğuya ve batıya hükmeden devleti şahaneye karşı gelmeye yeltenmiştir.[3]

Avrupa'yla diplomatik ve entelektüel bağlantıların artması meyvesini vermekte gecikmedi. Çeşitli antlaşma görüşmelerinde Osmanlılar Avrupa işleri konusunda bilgili olduklarını gösterdiler ve on yedinci yüzyılda bu bilgilerini etkili olarak kullandılar.[4] İstihbaratı hem Avrupalı diplomatlardan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçen ya da burada oturan başka kişilerden, hem de iş için ve yüzyılın ikinci yarısından başlayarak resmi görevle yurt dışına giden Osmanlılardan elde ediyorlardı.

Osmanlılar bir yandan karşılaştıkları yeni koşullara uyum sağlamaya çalışırken bir yandan da kayıplarını durdurmak, hatta tersine çevirmek için savaşa giriyorlardı. Bu çatışmaların yoğunluğu ve imparatorluğun uğradığı toprak, insan ve mal/para kayıpları on yedinci yüzyılda önemli ölçüde

3 Alıntılayan Eleazar Birnbaum, "The Questing Mind: Kâtib Chelebi, 1609-1657. A Chapter in Ottoman Intellectual History," *Corolla Torontonensis: Studies in Honour of Ronald Morton Smith*, ed. Emmet Robbins ve Stella Sandahl (Toronto: TSAR, 1994) içinde, 141.

4 Rifa'at A. Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz," *Journal of the American Oriental Society* 87, no.4 (1967): 498-512.

arttı. Osmanlılar 1683 ile 1737 arasındaki elli dört yılı yalnızca kısa barış aralıklarıyla neredeyse kesintisiz olarak süren savaşlarla geçirdiler. Savaş diğer ülkelerle ilişkilerde âdeta olağan duruma dönüşmüştü. Uzun sürelerle çok büyük sayılarda askerin seferber edilmesine ve devletin bunun maliyetini karşılamak için korkunç bir yük altına girmesine karşın, Osmanlılar komşularıyla bitmez tükenmez gibi görünen çekişmelerin ya da 1683'teki ikinci Viyana kuşatması gibi gösterişli girişimlerin sonucunda gözle görülür pek bir kazanç sağlayamadılar. Tersine, bu çatışmaların çoğu imparatorluğun yenilmesi ve toprak kaybetmesiyle sonuçlandı.

On yedinci yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'na o zamana kadar görülmemiş ağırlıkta yükümlülükler getiren Karlofça Antlaşması'yla sona erdi. Osmanlılar Kutsal İttifak'la –Habsburg monarşisi, Polonya ve Rusya– imzaladıkları bu antlaşmayla Macaristan, Transilvanya, Hırvatistan, Slovenya, Dalmaçya, Mora, bazı Ege adaları, Podolya ve güney Ukrayna topraklarından çekilmeyi kabul ettiler. Böylece Osmanlılar Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da ilk kez bir kerede bu kadar fazla toprak kaybetmiş oldular ve üç yüzyıllık egemenlikten sonra buralardan çekilmek zorunda kaldılar. Gene ilk kez olmak üzere imparatorluk yönetimi, Avusturya İmparatorluğu'na bırakılan toprakları terk ederek Osmanlı ülkesine sığınmaya yönelen Müslüman mülteci dalgalarıyla karşılaştı. On sekizinci yüzyılın başlarında sayıları yüz bin kişiyi aşan bu Müslüman göçü kısmen Habsburg monarşisi tarafından yaratılmıştı.[5] Mülteci akışına ek olarak göç yolları sınır boylarında yeni kurulan kaleler nedeniyle kesintiye uğrayan ve yollarını bunlara uyarlamakta olan aşiretlerin göçleri de bu nüfus hareketlerine katıldı. Beklenebileceği gibi, Osmanlı bürokrasisi bu insanları düzenli bir biçimde toplumun içine almaya ve yerleştirmeye hazırlıklı değildi. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ise sorun hafiflemek yerine daha da ciddi hale gelecekti.

Osmanlı genişlemesinin istikrarlı bir düzeye ulaştığı 1550 ile 1650 arasındaki yüzyılda Avrupa ve dünyanın geri kalan kesimleri de uzun erimli dönüşümlerin etkisinde kaldı. Osmanlı çabalarının her zaman yoğunlaştığı Akdeniz uluslararası ticarette merkezi konumunu kaybeder-

5 Dusan Djordjevich, H-TURK, H-Net: Humanities and Social Sciences Online (www.h-net.msu.edu), 2 Kasım 2001.

ken onun yerini Atlas Okyanusu aldı ve başlıca aktörler olarak Felemenk, Fransa ve İngiltere hızla öne çıktı. Başka bir deyişle Osmanlı, Avusturya ve Rusya imparatorluklarının kesiştiği ve bitmeyen savaşlara giriştiği topraklar önceki yüzyıllardaki gibi kıta aşırı ağların eksenini oluşturmaktan çıkıyordu. Küresel ekonomideki bu merkez değişikliğine koşut olarak yeni bir egemenlik anlayışı gelişti ve ilk kez 1648'de, Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları'na son veren Vestfalya Antlaşması'yla resmen kabul edildi. Vestfalya Antlaşması'yla her hükümdar kendi ülkesinin uluslararası düzeyde tanınan sınırları içinde bütün devlet işlerinde egemen karar sahibi oldu. Avrupa'da bir dini evrensel olarak kabul ettirmeye ya da Avrupa çapında bir imparatorluk kurmaya yönelik savaşlar da meşru sayılmaktan çıkarıldı.[6] Kısacası, Avrupa artık ağırlık merkezinin Atlas Okyanusu kıyısına kaymakta ve uluslararası sınırların devlet egemenliğinin çiğnenemez belirleyicileri olarak yeni bir anlam kazanmakta olduğu yeni bir yer oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Otuz Yıl Savaşları'nın da, Vestfalya Antlaşması'nın da taraflarından değildi, ama antlaşmanın sonuçlarından doğrudan etkilendi. Kendilerini Müslüman olmayan ülkelerle sürekli savaş halinde saydıkları eski tutumlarının yerine Osmanlılar da bütün büyük Avrupa devletleriyle birlikte barışı düzenlemeye yönelik mekanizmaları geliştirmeye başladılar.[7] Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki yüzyıllarda Avrupa ile Asya arasında mal ve insan akışını kolaylaştırma amacına hizmet eden görece açık sınırları bu değişen ortamda bir anormalliğe ve sonunda bir soruna dönüştü.

Osmanlıların on yedinci yüzyıl sonlarında ve on sekizinci yüzyılda imzaladığı antlaşmalar Avrupa'nın yeni gerçeklerini yansıtıyordu. Böylece Osmanlılar eskisi gibi sınır boylarını akışkan tutma uygulamasından ayrılarak Avusturya ve Rusya sınırlarının görünürlüğünü ve güvenliğini artırmak üzere sınır bölgelerinde yeni kaleler inşa etmeyi ve ihmal edilmiş yapıları onarmayı kabul ettiler.[8] Geçmiş yüzyıllarda sınır bölgelerinde tutulan özel birliklerin yanı sıra düzenli olarak buralardan geçen köylüler, seyyar satı-

6 Vestfalya konusunda bkz. Jeremy Black, "Warfare, Crisis and Absolutism," *Early Modern Europe*, ed. Euan Camerom (Oxford: Oxford University Press, 1999) içinde, 215-16.
7 Finkel, *Osman's Dream*, 321-22.
8 Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy."

cılar ve göçebeler de vardı. Bir ölçüde imzaladıkları antlaşmaların hükümlerini yerine getirmek için, bir ölçüde de aşağıda değinilecek uluslararası baskılar nedeniyle Osmanlılar bu tür hareketleri denetleyici ve sınırlayıcı bazı adımlar attılar. Örneğin, sınır bölgelerinde angarya uygulamasını yasakladılar, çünkü zorunlu çalıştırma Hıristiyan köylülerin köylerini terk etmesinde başlıca etken haline gelmişti.[9] Ayrıca antlaşmalarda sınırlar artık eskisinden çok daha kesin biçimde tanımlanıyordu. Aşağıda alıntılanan 1724 tarihli bir antlaşma hükmü, Osmanlı ve Rusya imparatorluklarının İran'ın kuzeydoğu vilayetlerini paylaşırken kesin yöntemler izlemeye çalıştığını gösterir:

> Atlılar Şamahı'dan Hazar Denizi sınırına kadar en kısa yoldan tırısta gidecekler, ellerinde iyi ve hassas saatler olacak; bu denize ulaştıklarında, Şamahı'dan buraya kaç saatte gelindiği hesaplanacak. Bu rakam üçe bölünecek; atlılar aynı yoldan geri dönecek ve yolun üçte ikisini tamamladıklarında bu noktaya bir işaret dikecekler. Bu noktadan Şamahı'ya kadarki bölümün üçte biri Babıali'ye [Osmanlılara] ait olacak... işaret ile merkez arasında kalan diğer üçte ikilik bölüm Majesteleri Çar'a ait olacak.[10]

Kalelerin yapılması ve sınırların tahkim edilmesi Osmanlıların artık komşularının hiçbir saldırısına hedef olmadığı anlamına gelmiyordu. Atılan bu adımlar sınır bölgelerini daha güvenli hale de getirmedi. Tam tersine, baskın birliklerini andıran hareketli ve dinamik güçler tutmak yerine şimdi Osmanlılar her zaman dost olmayabilen topraklarda kaleler inşa ediyorlardı.[11] Bunun nedeni geçmiş yüzyıllarda bu bölgelerin etnik ya da dinsel bileşimini değiştirmek ve buraları imparatorlukla tam olarak bütünleştirmek için uzun dönemli bir çaba göstermemiş olmalarıydı. Merkez güçlü olduğu sürece, gevşek bir ittifakla bağlı sınır bölgelerini imparatorlu-

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt 4, bölüm 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947), 4.
10 J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Middle East: A Documentary Record* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1956), 43.
11 Virginia Aksan, "War and Peace," *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3 içinde. *The Later Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 86.

ğun yörüngesine çekmek kolaydı. Bu çekim etkisini kaybettiğinde ise sınır toplulukları bağımsız hareket etmeye ve kendileri için toprak edinmeye başladılar. Kalelerin ve başka sınır noktalarının birçoğu hızla istila edildi ve bu bölgeler çok geçmeden önceki yüzyılların hareketli sınırlarını andırmaya başladı, ama bu kez sınırlar genişlemiyor, daralıyordu.

Sınırların açıkça belirlenmesi ve güvenlik amacıyla tahkim edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnızca kara sınırlarıyla ilgili bir uygulama olmadı. Osmanlılar deniz sınırlarının durumuyla da ilgilenerek bunların da daha iyi tanımlanmasına ve savunulmasına yönelik önlemler aldılar. Bu kapsamda 1701'de Cezayirli denizcilerin Ege kıyılarına saldırılarını yasakladılar; oysa yüzyıllardır hem askeri, hem de ticari gemilere adam toplamak için genelde bu yönteme başvurulmaktaydı.[12] Ama Osmanlı çabaları uzun dönemde bu açıdan da etkili sonuç vermedi.

İç Baskılar

On altıncı ve on yedinci yüzyılların uzun savaşları ve artan ölçüde dinamik yeni Avrupa'yla değişen ilişkiler Osmanlı toplumunu, ekonomisini ve kurumlarını ciddi biçimde zorladı. Sorunların belki de en önemlisi gittikçe artan işgücü eksikliğiydi, çünkü süregelen savaşlar sürekli asker ihtiyacına yol açıyordu. Anadolu'nun ve Balkanlar'ın birçok kesiminde askerlik çağındaki erkekler uzun sürelerle evlerinden ve köylerinden ayrı kalıyor, orduyla savaşa gidiyor, yardımcı hizmetlerde görevlendiriliyor ya da yükümlülüklerinden kurtulmak için kaçıyorlardı. Erkeklerin yokluğu tarlaların ekilip biçilmesinde ciddi aksamalara yol açtı. Tarımla geçinemez duruma düşen çok sayıda insan köylerinden ayrılarak ya kentlere göç etti ve böylece artan kent nüfusunun tarım üzerinde ek bir baskı yaratmasına neden oldu, ya da kırsal alanlarda dolaşarak buralarda güvenliğin zayıflamasına yol açtı.[13] On sekizinci yüzyıl başlarında Batı Anadolu'da Karesi'de yapılan bir tahrirde, eskiden burada kayıtlı olan 170 haneden yalnızca 56 hanenin kalmış ve sancağa bağlı 54 köyden 12'sinin yıkıntı halinde olduğu

12 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4.

13 Bruce McGowan, "Population and Migration," İnalcık, Quataert ile, *Economic and Social History* içinde, 647.

saptandı. Geri kalan 42 köyde de toplam hane sayısı 144'ü geçmiyordu.[14] Kahire'deki Fransa konsolosu kırsal alanları anlatırken "uzaktan hiçbir zaman kavrayamayacağı bir zayıflık" sözcüklerini kullanmıştı. Buralarda "viran eyaletler, dağınık, şaşkın insanlar, liderleri olmayan yetersiz ve disiplinsiz milisler" vardı.[15] İmparatorluğun köylü ekonomisinin hem artan kentsel nüfusun, hem de yeni asker ve ayni, nakdi gelir ihtiyacı âdeta sonsuza kadar yükselmekte olan bir merkezi devletin taleplerini karşılaması gittikçe güçleşiyordu.[16]

Başlangıçta Osmanlı yönetimi artan gelir ihtiyacını karşılamak için yalnızca olağandışı koşullarda toplanması gereken özel vergileri düzenli ve olağan vergilere dönüştürmeye çalıştı. Bu uygulama her zamanki vergilerini de ödemeyi sürdürmesi beklenen köylülerin vergi yükünün iki, hatta üç katına çıkması anlamına gelebiliyordu.[17] Dolayısıyla da daha pek çok köylünün topraklarını bırakarak göçer gruplara katılmasına yol açtı. Devlet gittikçe bozulan duruma bazı geçici önlemlerle müdahale etmeye çalıştı. Örneğin, belirli bir bölgede koşullar iyice umutsuz hale geldiğinde devlet nefr-i âm denen bir tür toptan seferberlik ilan ederek bölgedeki gücü kuvveti yerinde erkeklerin çoğunu askere aldı.[18] Bu uygulama ise durumu daha da kötüleştirdi ve insanların yükümlülükten kaçmak için yurtlarını terk etmelerine yol açtı.

Saltanatın gelir toplayamaması askerin ve memurun maaşlarını ödeme güçlüğünün yanı sıra devletin yerel beylerin ve aşiret reislerinin merkeze bağlılıklarını sağlamak üzere onlarla anlaşmalar yapmak için gerek duyduğu kaynakları da kaybetmesi demekti. Bu koşullarda yerel eşraf, aşiret reisleri, göçebe aşiretlerin üyeleri, köylüler, hatta yerel memur ve Yeniçeriler kendi çıkarlarının peşinde koşmayı daha kârlı buldular ve bu

14 Yusuf Hallaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 79.

15 Mary Lucille Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Dispatches of the Venetian Baili* (Westpor, Conn.: Greenwood Press, 1978), 25.

16 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975) içinde, 231-96.

17 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.

18 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul: Çelikcilt, 1965), 227; İnalcık, "Military and Fiscal Transformation," 304-11.

amaçla çoğu kez birbirleriyle rekabete girdiler. Merkezi devletin taleplerine yalnızca aldırmamakla kalmayıp kendi yerel konumlarını sağlamlaştırmak için devlete karşı hareket ettiler, hatta zora başvurarak devlete meydan okudular. Örneğin 1605'te İzmir'de bir eski Yeniçeri ve adamları yerel kadının yokluğunu fırsat bilerek evini bastılar, mallarını yağlamadılar, karısına ve çocuklarına tecavüz ettiler.[19] Bir başka örnekte geçmişi belirsiz bir adam İzmir'de başıboşluğu bastırmak için devlet tarafından yetkilendirildiğini ileri sürdü. Emri yerine getirme bahanesiyle topladığı başka haydutlarla birlikte pek çok köylüyü "cezalandırdı" ve evlerinden kaçmalarına yol açtı.[20]

Kentler ve kasabalar görece güvenli olduğundan bunların çoğu Anadolu ve Balkanlar'da yerlerinden edilen insanlar için çekim merkezleri oluşturdu. Bu insanların pek çoğunun her yerden çok İstanbul'a gelmek istemesi Osmanlı düzeni açısından ek sorunlar yarattı. Tarihteki bütün imparatorlukların hükümdarları gibi Osmanlılar da çevre bölgelerden başkent İstanbul'a insan akışını denetlemeye ve sınırlamaya çalıştılar. İmparatorluğun değişik kesimlerinde var olan ilişkilerin ve kurumların çeşitliliği düşünüldüğünde, kente göç edecek bütün bu nüfusun emilebilmesi için ya bu insanların bazı temel yönleriyle değişmeye zorlanması, ya da kentin kurumlarının bu insanlara yer açacak biçimde sonsuza kadar çoğaltılıp çeşitlendirilmesi dışında yol yoktu. Kent nüfusunun denetimsiz biçimde şişmesi yalnızca kentte değil, çevresindeki alanlarda da toplumsal düzeni olumsuz etkileyecek, vergi ödemeyen ve imparatorluk ekonomisine hiçbir gerçek katkıda bulunmayan daha da büyük bir nüfusun beslenmesini gerektirecekti.

İstanbul imparatorluğun merkezi olarak Osmanlı yönetim kültürünün kalbi, bu özelliğiyle de toplumun geri kalan kesimlerinden farklı ve bir ölçüde yalıtılmıştı. İstanbul'a giden çoğu insan için bu göç yabancı bir ülkeye gitmekten farklı değildi. Sıkıntılı dönemlerde Osmanlı yönetimi bu yolculuğu daha da zorlaştırmaya yöneldi. Bu göçleri denetlemek ve göçe karşı durmak için kontrol noktaları oluşturmak, göçü özel izinlere bağlamak, göçmenlerin nerede, nasıl ve kimlerle oturabileceği konusunda kısıtlama-

19 Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir*, 201.
20 A.g.e.,

lar getirmek ve zaman zaman insanları toplayarak kent dışına göndermek gibi önlemlere başvurdu.[21] Gene de İstanbul çok çekiciydi, çünkü başkentte oturanlar özellikle asilerin ve yozlaşmış devlet görevlilerinin sürekli tacizlerine hedef olmuyorlardı. Ayrıca kırsal vergilerden ve köylülerden sık sık toplanan olağandışı vergilerden bağışıktılar.[22]

İstanbul Osmanlı kırsal alanlarından göç çeken tek kent değildi, ama İstanbul'un sağladığı özel ayrıcalıkların hepsi Anadolu'daki diğer kentlerde yoktu. Bu kentler mültecilere bir ölçüde güvenlik sağlamak yerine denetimsiz göç dalgalarıyla karşılaştıklarında daha da güvensiz yerler haline geldi. Baskı ve talepleriyle köylüleri köylerinde yaşayamaz duruma düşüren haydut ve çeşitli asi grupları avlarını Anadolu'da belli başlı yerleşimlerin kapılarına kadar izlemekten, hatta buralara saldırmaktan çekinmediler. Benzer birçok örnekten birinde, kısa bir süre önce terhis edilmiş 5.000'den çok eski asker-yeni haydut 1688'de Ankara'yı sararak su ve erzak girişini engelledi. Halk elebaşı Gedik Mehmet Bölükbaşı ile adamlarını kuşatmayı kaldırmaya ikna etmek için külliyetli bir fidye ödemek zorunda kaldı. Ankara'dan ayrıldıktan sonra haydutlar orta Anadolu'nun kuzey kesimlerinde başka yerleşimleri soydular ve yıktılar. On yedinci yüzyılın sonunda Konya, Ilgın, Akşehir ve Kırşehir gibi yerleşimlerde yaşayanlar bu tür saldırılardan korunmak için kentlerinin çevresinde derin hendekler açmak zorunda kaldılar.[23]

Askere duyulan talebin sürekli artmasının da etkisiyle, konumu ve padişaha sadakati belirsiz çok sayıda insan ordu saflarına girip çıkmaya başlamıştı; bu durum disiplin ve profesyonellik açısından ciddi sorunlar yarattı. İkinci Viyana seferinin (1683) son çarpışmasına katılmaya hazır 28.400 askerin yalnızca 5.000'i profesyonel Yeniçeri olarak kayıtlıydı.[24] Viyana kuşatması tarihini yazan bir saray kâtibinin anlattığına göre, cepheye asker olarak giden pek çok zanaatkârın tek ilgilendiği şey ganimetti. Savaş biter bitmez bu insanların bir bölümü ellerine ne geçirebildilerse hayvanlarına

21 Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*.
22 İnalcık, "İstanbul."
23 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 229; ayrıca bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı* (İstanbul: Eren, 1990), 11.
24 Ahmet Ağa, *Viyana Kuşatması Günlüğü*, çev. Esat Mermi (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970), 114.

yükleyip kaçmaya yönelmişlerdi.[25] Bu arada profesyonel askerlerin maaş ödemeleri geciktirilmiş, düzenli asker toplama, eğitme ve disiplin sistemi çökmüştü. Yeniçerilerin kuralsız, disiplinsiz davranışları dönemin bir anlatısına şöyle yansıdı:

> Eşkıyalık yapıyorlar, karşılarına çıkan köylerden atlarına bedava yem ve kendi göbeklerine bedava yiyecek almakla doymuyorlar. Reayanın at örtülerine ve çullarına göz dikiyorlar, tahıl ambarlarını ele geçirebilirlerse sevinip torbalarını yemlik ve erzaklık arpa ve yulafla dolduruyorlar. Onlar böyle davranır, harap etmeyi alışkanlık haline getirir, kendilerini zulüm ve kötülüğe verirken insanlığın ahı, inlemeleri göklere çıkıyor ki kesinlikle lanetleniyorlar.[26]

Sınır bölgelerinde gittikçe artan karmaşa durumu on yedinci yüzyılın sonunda Avusturya savaşlarının ardından daha da kötüleşti. Bir kaynağa göre, "Macaristan, Slovenya ve Bosna paşalığının Karlofça Antlaşması uyarınca Avusturya'ya ya da Venedik'e ait olan kesimlerinden yaklaşık 130.000 Müslüman Türkiye'nin [*aynen*] içlerine sığınmaya yöneldi."[27] Avusturya ve Venedik'le bir başka savaşı sona erdiren Pasarofça Antlaşması'nın imzalandığı 1718'e gelindiğinde Macaristan ve Slovenya'da neredeyse Müslüman kalmamıştı. Müslüman mültecilerin yanı sıra Habsburg ordusundan Arnavut ve Dalmaçyalı asker kaçakları da sınır bölgelerinden geçiyor, böylece buralarda istikrarın sağlanması daha da güçleşiyordu.[28] Bu koşullar altında Osmanlıların Batılı komşularıyla çatışmaları büyük ölçüde mal ve para kaybına yol açıyordu. Örneğin, Avusturya'ya karşı 1717-18 savaşında Osmanlılar 20.000'den çok asker kaybederken Habsburglar sadece 5.400 kayıp verdi.[29]

25 A.g.e., 129.
26 Walter L. Wright, ed. *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Vezirs and Governors of Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1935), 126.
27 Alıntılayan Dusan J. Djordjevich, H-TURK, H-Net: Humanities and Social Sciences Online (www.h-net.msu.edu), 2 Kasım 2001.
28 A. N. Kurat ve J. S. Bromley, "The Retreat of the Turks, 1683-1730," Cook, *History of the Ottoman Empire* içinde, 192.
29 Aksan, "War and Peace," 100.

Bu yıllarda Osmanlılar yalnızca dış yenilgilere, toprak kayıplarına ve iç karışıklara uğramakla kalmadı; imparatorluğun merkezi de kapsamlı bir yeniden örgütlenmeyi planlamanın ve uygulamanın gerektirdiği tutarlılığı ve otoriteyi kaybetmeye başladı. Bazı etkisiz ve ilgisiz padişahların hükümdarlık dönemlerinin, sıkıntıların arttığı bu yıllara denk gelmesi herhalde rastlantı değildi. Beceriksizlikleri ve eğitimlerinin sınırlılığı nedeniyle bu padişahların bazılarının Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, dolayısıyla da mutlak doğru olarak görülebilmesi artık olanaksızdı. Tam tersine, şimdi onlar karşı çıkılabilen, baskı yapılabilen, tahttan indirilebilen, hatta başkentte iktidar için yarışan gruplar tarafından katledilebilen kişilerdi. İstanbul'da yaşayan bir Prusyalı, "yönetim biçimi despotik olmakla birlikte, halk öfkelendiği zaman hükümet artık efendi durumunda değil, sele teslim olmak zorundadır," diyordu.[30] Bir başka kaynakta anlatıldığına göre, 1686-87'de Avrupa'daki orduda çıkan büyük bir ayaklanmada askerler "yalnızca kendi subaylarını seçmekle kalmayıp, devletin bazı en üst düzey görevlilerini de azletmişlerdi."[31] Gerçekten de 1648 ile 1730 arasında hüküm süren beş padişahtan yalnızca ikisi tahttan indirilmekten kurtuldu. II. Süleyman (hd. 1687-91) ile II. Ahmed (hd. 1691-95) olan bu iki padişahın toplam saltanat süresi yalnızca sekiz yıldı. II. Süleyman'ın reformla ilgilendiğini gösteren bazı kanıtlar bulunmakla birlikte, saltanatı otoritesini kullanmaya ya da askeri denetim altına almaya yetecek kadar uzun sürmedi.[32] Saltanatının ilk aylarında askeri birlikler İstanbul'da evlere saldırarak birçok devlet görevlisini öldürdüler, "diledikleri gibi yakıp talan ettiler."[33] II. Ahmed ise tümüyle etkisizdi.

Gittikçe muhafazakârlaşan dini akımlar güçlenerek on altıncı yüzyıl sonları ile on sekizinci yüzyıl başları arasında Osmanlıların yönetim yaklaşımını etkiledi. Bu dünya görüşü bir dizi ayaklanmanın ve siyasal entrikanın aracı oldu. Örneğin on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Kadızadeliler denen bir grup din bilgini, yönetim çevrelerinde tasavvufun izlerini yok

30 Shay, *Ottoman Empire from 1720 to 1734*, 28.

31 Wright, *Ottoman Statecraft*, 126 n. 20.

32 Finkel, *Osman's Dream*, 312.

33 Standford Shaw ve Ezel Kuran Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 219.

ederek İslamiyetin daha katı ve Ortodoks biçimini yerleştirmek için on yıllarca süren bir kampanya yürüttü.[34] Göreli bir açıklık ve deneme dönemi olan Lale Devri'ne 1731'de kanlı bir biçimde son veren grubu harekete geçirmekte de bir başka tutucu dünya görüşünün payı vardı.[35]

Ama devletin geleneksel çekirdeği zayıflarken olağanüstü yetenekli ve hırslı sadrazamların, özellikle de on yedinci yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünde bu yüksek makamı elinde tutan Köprülü ailesi üyelerinin korumasında sivil bir bürokrasi de gelişmeye başladı. İmparatorluğun bazı kurumlarının sağlamlaştırılmasına katkıda bulunan birçok adımın Köprülüler tarafından atıldığı kabul edilir. Böylece, geneldeki muhafazakâr havaya karşın on sekizinci yüzyılda Osmanlı yönetici seçkinlerinin belirli kesimlerinin yavaş yavaş Batı'ya açıldığı ve yeni düşünceleri denemeye istekli olduğu görülebiliyordu.

Aynı doğrultuda olmak üzere bu dönemde Osmanlıların Batı'yla ilişkilerinin kapsamı genişledi ve yalnızca savaşla sınırlı kalmayıp Batı'dan öğrenmeyi de içermeyi başladı. İmparatorluğun sonuna kadar gelmeyi sürdürecek askeri danışmanların ilki on sekizinci yüzyılda İstanbul'a geldi, Müslümanlığı kabul etti ve yeni aldığı Humbaracı Ahmed Paşa adıyla Osmanlı seçkinlerine katıldı. Gene aynı dönemde Osmanlılar yabancı ülkelerdeki temsilcilerini düzene sokmaya ve onları yalnızca imparatorluğun çıkarlarını korumakla değil, Avrupa ülkelerinin ilerlemesi sağlayan etkenleri rapor etmekle de görevlendirmeye başladılar.[36] Osmanlı aydınları Avrupa'da yazılan kitapları okuyor ve okuduklarını kendi yazdıklarına alıyorlardı. Osmanlı başkentinde 1720'lerde ilk Osmanlı-Türk matbaasının kurulması bazı Avrupa klasiklerinin çevirilerini de kapsayan bu yazıların basılmasına olanak verdi. İstanbul'da matbaayı kuran İbrahim Müteferrika,

34 A.g.e., 206-7; Madeline Zilfi, "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth Century Istanbul," *Journal of Near Eastern Studies* 45 (1986), 251-74; Marc Baer, *Bound by the Glory of Islam* (New York: Oxford University Press, 2008), 65-80.

35 Ariel Salzmann, "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, ed. D. Quataert (Albany: State University of New York Press, 2000) içinde, 83-106; Ahmet Evin, "Tulip Age and Definitions of Westernization," *Social and Economic History of Turkey*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık (Ankara: Meteksan, 1980) içinde, 131-45.

36 Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968), 19-20.

Müslümanlığı kabul eden bir Macardı; 1731'de yazdığı bir kitabında askeri reformun önemini vurgulayarak Rusya'da Büyük Petro dönemini Osmanlı İmparatorluğu'na örnek gösterdi.[37]

Bu ortam Kâtip Çelebi gibi ilginç düşünür ve yazarların da ortaya çıkmasına yol açtı; haritalarının ve Avrupa ile İslam bilgi birikimini bütünleştiren coğrafya kitaplarının yanı sıra, Katip Çelebi Arapça açıklamalı olarak "herhangi bir konuda Arapça, Farsça ya da Türkçe yazılmış bilinen bütün yapıtların kaynakçasını" da hazırladı.[38] Bu bakımda on yedinci ve erken on sekizinci yüzyılların yalnızca bir gerileme ya da duraklama değil, klasik imparatorluğu sonrasına bağlayan bir dönüşüm dönemi de olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihçiler imparatorluğun sorunlarına değinen ve çözüm yollarıönerenpek çok metin yazdılar. Gittikçe artan bir yoğunlukla imparatorluğun gerileme sorunuyla uğraştılar ve yanıt arayışı içinde gerek Doğu, gerek Batı kaynaklarını okudular. Bu yazarlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı sorunların hükümdarların İslam inancını yeterince dikkate almamasından ve ordunun düzensizleşip yozlaşmasından kaynaklandığını düşünenler de vardı. .[39] Bunlara göre, bir kez daha başarıya ulaşmak için Osmanlı yöneticilerinin, özellikle de padişahın siyasal ve ahlaki otoritesinin yeniden kurulması gerekiyordu.

Ortaçağda yaşamış Tunuslu yazar ve devlet adamı İbn Haldun ile önde gelen Osmanlı tarihçilerinin çalışmaları arasında imparatorluğun yükseliş ve çöküş eğrilerini açıklama biçimleri bakımından çarpıcı benzerlikler vardır. Adalet çevresi ve imparatorluk tarihlerinin döngüsel örüntüsü gibi kavramlar kullanmışlardır. İbn Haldun'un bazı yazıları Türkçeye çevrilmiş ve saray tarihçileri tarafından okunmuştu, ama Osmanlılar savlarını bu ortaçağ yazarını yalnızca kopya ederek geliştirmediler. Aradaki benzerlikler her ikisinin de konularına aynı çıkış noktasından yaklaşmalarından,

37 Virginia Aksan, "Ottoman Political Writing, 1768-1808," *International Journal of Middle East Studies* 25 (1993): 56.
38 Birnbaum, "Questing Mind," 145.
39 Aksan, "Ottoman Political Writing"; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over Morality," *Mélanges Robert Mantran, Revue Histoire Maghrebine* 47-48 (1987) 17-30; Fleischer, *Bureacrat and Intellectual.*

aynı ilgileri ve endişeleri paylaşmalarından kaynaklanıyordu.[40] Dikkate değer bir biçimde İbn Haldun da, Naima gibi Osmanlı tarihçileri de tarihe ve siyasete Allah yaratısı olarak değil, anlaşılabilir ve denetlenebilir konular olarak yaklaşıyorlardı.[41]

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve on sekizinci yüzyıl sonuna kadar süren uzun dönem boyunca Osmanlı devleti imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu çok yönlü sorunları çözmek için bu düşünceler doğrultusunda hareket etmeye çalıştı. Kırsal alanlarda denetimsiz ve amaçsız dolaşan on binlerce aşiret üyesi, eski asker, köylü ve başka bağlantısız bireyler merkezi devlet açısından en büyük sorunu oluşturuyordu. Başkaldıran askerler, kaçan köylüler ve mülteciler gibi çeşitli bağlantısız ve yerleşmemiş grupların yanı sıra göçebeler de tarımsal üretimin gerilemesinden sınırların savunmasızlığına kadar her şeyin suçlusu olarak görülmeye başladı.[42] Bunun sonucu olarak merkezi devlet, binlerce göçebe aşireti ve yerleşik olmayan nüfusu yerleşik bir yaşam tarzını benimsemeye özendirmenin, ayartmanın ve zorlamanın yollarını geliştirmeye odaklandı ve kaynaklarını bu yönde yoğunlaştırdı.

Göçebelikten Köylülüğe

İmparatorluğun göçebe aşiretlerle ve çeşitli göçer gruplarla ilişkilerinde dönüm noktası 1689'da, Köprülü Fazıl Mustafa'nın kısa sadrazamlık döneminde göçebe aşiretleri yerleştirmeye yönelik ilk kapsamlı emirlerin çıkarılmasıyla yaşandı. Bunları izleyen 1691 tarihli bir dizi talimatla saptanabilecek bütün göçebe aşiretlerin kaydedilmesi amaçlandı.[43] Kayıt hamlesi bu toplulukların hareketlerini izlemenin yanı sıra özel olarak belirlenmiş birliklerin oluşturulmasına ve daha sonra bunların orduya alınmasına da

40 Fleischer, "Royal Authority."

41 A.g.e., 50.

42 Wright, *Ottoman Statecraft*, 127.

43 İlk yerleştirme politikalarına ilişkin iki önemli kaynak Ahmet Refik'in *Anadolu'da Türk Aşiretleri* ve Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı* adlı yapıtlarıdır. Ahmet Refik'in kitabı, merkezi hükümetin göçebe aşiretleri yönetmeye ve yerleştirmeye yönelik buyruklarının bir derlemesidir. Kapsamlı bir liste olmamasına (olamayacağına) karşın, 1558 ile 1785 arasındaki dönemden 244 buyruğu içeren değerli bir kaynaktır.

hizmet etti.[44] Bazı tarihçiler bu önlemlerin benzersiz olduğu, çok zor bir savaş ve ayaklanma döneminin ürünü olarak ortaya çıktığı görüşündedir.[45] Bu önlemlerin alınmasında dönemin zorlu koşullarında orduyu acilen güçlendirme ihtiyacı önemli bir etkendi, ama göçebeleri yerleştirme politikası bu noktada kesilmedi. İmparatorluk tarihinin son iki yüzyılı boyunca göçebe nüfuslara, göçmenlere ve mültecilere ilişkin sorunlar ve bunların yerleştirilmesi konularına eğilen sürekli bir buyruk ve ferman akışına tanık olundu. Bu buyruklar ve onları biçimlendiren politika bu dönemde daha açık ve odaklanmış hale geldi. Bu durum buyruklarda gittikçe bir örnek bir dilin kullanılmasında, aşiretlere artan bir tutarlıklıkla aynı türden özendiricilerin sunulmasında, özgül görevlerin ve cezaların verilmesinde görülür. Politikaların standartlaştırılması uzun dönemde bunların etkililiğini azaltmış olabilir, çünkü hedeflenen aşiretler ve bölgeler birbirinden çok farklıydı ve yerel koşulları dikkate alan daha ince ayarlı bir yaklaşım gerekiyordu. İleride bu karmaşık durumlara daha fazla değinilecektir, ama bu noktada on yedinci yüzyıl sonunu daha yerleşik bir yönetim yaklaşımının ve daha merkezi bir imparatorluk devletinin belirmeye başladığı bir bükülme dönemi olarak düşünmek yerinde olacaktır.

Genel olarak 1689'dan sonra çıkarılan yerleştirme buyruklarının başında, etkilenecek aşiretlerin ve reislerinin adlarının belirtildiği bir liste yer alıyordu. Bu liste epeyce uzun olabiliyor, aşiretler, kökenleri, söz konusu yere nasıl geldikleri ve o zamana kadar merkezi devletle ilişkilerinin niteliği konusunda olabildiğince çok bilgi içeriyordu. Örneğin 1692 tarihli böyle bir buyrukta ilk aşiret, "Kıcılu aşireti, Türkmen topluluğundan, Halep'te toprak verilmiş ve Hama ile Humus'ta yerleşmeleri emredilmiş olan, halen gene Türkmen topluluğundan olan Hamze [Hamza] kethüdanın yönetiminde"[46] sözcükleriyle betimlenmişti. Ardından otuz dört aşiret daha benzer biçimde sıralanıyordu. Buyrukların çoğunun ikinci bölümü genellikle belirli aşiretlerin neden yer değiştirmesi, yerleşmesi ya da yer değiştirerek yerleşmesi gerektiği açıklanıyordu. Burada devlet görevlilerinin

44 Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957).
45 Finkel, *Osman's Dream*, 308-10.
46 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 107 belge 159 (1692).

eğilimi çok belirgin ifadeler kullanmak, yalnızca buyruğu iletmeye değil, daha da önemlisi politikalarını gerekçelendirmeye çalışmaktı. Örneğin, 1690 tarihli bir buyrukta şöyle deniyordu: "Türkmen-Danişmendlü topluluğundan birçok aşiret Adana ve Halep'te yaşamaktaydı, ama [öğrendiğime göre] bu aşiretler şimdi yarı göçebeliğe dönmüşler. Geçtikleri kasaba ve köyleri yağmalıyor, hayvanları ve hasadı çalıyor ve pek çok kimseye karşı haksız şiddete başvuruyorlar."[47]

Buyrukta bu nedenler belirtildikten sonra söz konusu aşiretin Batı Anadolu'da yerleştirileceği yer anlatılıyordu. Bazı örneklerde devlet yerleştirmenin aşiretler için de iyi olduğunu savundu. Örneğin "şimdi yaşadıkları yer havasız ve çok kötü" olduğundan daha iyi yerlere taşınmak refahlarını artıracaktı.[48]

Padişahın –bu buyruklar birinci şahıs ağzından yazılmıştı– eylemlerini açıklama gereğini duyması, devletin olağandışı bir iş yapmakta olduğunu düşündürür. Devletin eylemleri, göçebeler ile merkezi yönetim arasında yüzyıllardır var olan bir toplumsal anlaşmanın ihlali olarak yorumlanabilirdi. Hükümeti böyle köklü bir adımla aşiretlerin yer değiştirmesini ve yerleştirilmesini istemeye zorlayan etkenler arasında çoğu kez hukukun, düzenin ve güvenliğin sağlanması öne çıkıyordu. Buyruklarda sıralanan tipik nedenler eşkıyalık, çevre köylere saldırılar ve benzeri yıkıcı davranışlardı. Yalnızca bu tür davranışların betimlenmesiyle kalınmıyor, yerel görevliler de aşiretlere karşı dikkatli davranmaları ve toplu cezalandırmaya başvurmamaları konusunda uyarılıyordu:

> Türkmen topluluğundan olan Beğmişli, Arablı, Kara Şeyhli, Döğerli, Kadirli, Simre, Boz Koyunlu, Dimlik, Çepeni [ve] Mamalı aşiretleri ... eşkıya olmuşlardır. Yolculara saldırmayı, insanları öldürmeyi ve Darende'de insanların malını yağmalamayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Üç yıl önce Bağdat'tan gelen bir kervanı vurdular ... yaptıkları kötülüklerin ve eşkıyalığın sonu yoktur. Önceki buyruklarımda belirttiğim gibi, bu haydutlara saldırıda kendi adamlarınızı ve yerel

47 A.g.e., 96 belge 147 (1690).
48 A.g.e., 128 belge 180 (1700).

> güçleri kullanmalısınız ve her aşiretin eşkıyalık yapan üyelerini teslim etmesini talep etmelisiniz... Etmezlerse, mutlaka cezalandırılsınlar. Bu haydutların peşinden giderken bu yasadışı eylemlerle hiçbir ilişkisi olmayanlara kesinlikle zarar vermemelisiniz. Haydutların izini sürerken yoksul köylülerden erzak ya da başka malzeme istememelisiniz.[49]

Yerleşim yerinin tam konumu, aşiretlere verilmekte olan toprağın büyüklüğü ve niteliği, aşiret üyelerine tanınan vergi ve hizmet bağışıklıkları ve kendilerinden beklenen özgül hizmetler buyruklarda en ince ayrıntısında kadar belirtilmişti. Çoğunlukla aşiretlerin kendilerine verilen toprak ve tanınan bağışıklıklar karşılığında terk edilmiş köyleri ve toprakları yeniden canlandırmaları, yerleşik tarıma başlamaları ve bölgede güvenliği sağlamaları bekleniyordu:

> Aşiret topluluğunun bir bölümü Sığla sancağına bağlı Viranşehir yakınlarındaki Turabalı bölgesinde bulunan boş ve bakımsız topraklara yerleştirilecek; bir bölümü de Balıkesir sancağındaki Su Sısırlığı ve Ömer Köy köyleri yakınlarındaki Timur Kapı ve Viran Han denen topraklara...[50] Buralarda bulunan yapıları ve yaşayan insanları haydutların saldırılarından korumaları koşuluyla, bütün olağan ve olağandışı vergi ve harçlardan bağışık tutulacaklardır.[51]

Bu yeni politikanın başlangıç aşamalarında, aşiretler yerleştirildikleri zaman her türlü göçebe ve yaylacılık etkinliklerini bırakmak zorunda değildi. Pek çok durumda bir etkinlik alanlarını genişletip tarımla daha çok uğraşarak ve diğer etkinlik alanlarını daraltıp hayvancılığa daha az ağırlık vererek yaylacılıktan tümüyle vazgeçmeden yerleşme emrine uyabiliyorlardı. Daha tipik olarak tarımı mevsimlik etkinlikleriyle kaynaştırarak hayvanlarını götürdükleri yolu gittikçe kısalttılar. Bazen ek bir koşul olarak

49 A.g.e., 93-94 belge 144 (1690).
50 A.g.e., 96 belge 147 (1690).
51 A.g.e., 95 belge 146 (1690).

mevsimlik dolaşımları, hayvan nakli ya da olağan otlatma sırasında bütün aşiretin koyunlarıyla hareket etmesi yerine yalnızca sınırlı sayıda çobanın hayvanlara eşlik etmesi isteniyordu. "Âdetleri olduğu üzere koyunlarını otlaklara götürdükleri zaman bu işi kendileri yapmayacaklar. Yazın ve kışın aileleriyle birlikte yerleşim alanlarında kalacaklar ve yalnızca çobanlar koyunlara eşlik edecekler."[52] Bu belgeler Osmanlı devlet görevlilerinin başından beri aşiret reislerinin gücünü tanımak zorunda olduklarını ve emirleri tek taraflı olarak dayatmaktansa kabul edilebilir kılmak için onlarla görüştüklerini düşündürmektedir.

Aşiretleri yerleştirmeye yönelik ilk buyrukların birçoğu Güneydoğu Anadolu odaklıydı; bunlar ya insanların orta Anadolu'dan bu bölgeye göç ettirilmesini, ya da toplumsal düzeni bozucu etkinliklerde bulunan aşiretlerin ve konfederasyonların buradan göç ettirilerek imparatorluğun başka bölgelerine yerleştirilmesi kapsıyordu. Devletin güneydoğuyu yatıştırmaya yeniden önem vermesinin nedeni İran'la savaşların sürmesi, yerel halk arasında ayaklanmaların çıkması ve özellikle de Alevi ve Kızılbaş tarikatlarının yaygınlığıyla ilişkiliydi. Bu etkenler Osmanlı yönetimini bölgeyi ve bölge halkını daha sıkı denetim altında tutmak zorunda bıraktı.[53] Bu plan kapsamında, kışları Ankara ve Çankırı çevresinde geçirmekte olan Badıllı aşireti, Suriye'deki Bedevi ve Kürt aşiretlerinin artan gücünü dengelemek amacıyla 1691'de buraya göç ettirildi.[54] Kuzey Suriye'nin uçsuz bucaksız boş topraklarını nüfusa açmak için 1703 ile 1728 arasında Receblu kabilesinin 2.308 üyesi Anadolu'nun çeşitli kesimlerinden ve İstanbul'dan toplanarak Rakka'da yerleşmeye zorlandı.[55] Bu arada Osmanlılar yerel toplulukları parçalayarak imparatorluğun dört bir tarafına dağıtmaktan da çekinmedi. Bu tür bir ferman örneğin Kürt Mihmadlu aşiretiyle ilgili olarak çıkarıldı ve 1713'te bu aşiretin bazı üyeleri Doğu Anadolu'dan İzmir dolaylarında göç ettirildi.[56]

52 A.g.e. Ayrıca bkz. 97 belge 148 (1690), 105 belge 157 (1691). Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 49.
53 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 57-65, 107-9.
54 A.g.e., 59-60.
55 Hallaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı*, 51.
56 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 71.

Aşiretler devletin buyruklarını yerine getirmemenin bir yolunu bulur ve kaçarsa, devlet gereğinin yapılması için yerel görevlileri uyarıyor, buyruğu çıkarıldığını gibi uygulanmalarını ve kaçak aşiretleri geri getirmelerini istiyordu. Rakka beylerbeyine gönderilen 1698 tarihli bir emir, "Bir önceki emrimle Rakka'ya yerleştirilen aşiretler bu bölgeden kaçmıştır ve şimdi Halep, Şam, Trablusşam, Arz-ı Rum, Meraş, Kars, Adana, Karaman, Sivas ve Anadolu eyaletlerinde bulunmakta, buralarda diğer aşiretler arasında saklanmaktadır. Göndereceğiniz memurlar bunların ailelerinin, mallarının ve erzakının Rakka'ya geri dönmesini sağlasınlar,"[57] sözlerini içeriyordu. Bazı durumlarda aşiretlerin saklanmakta olduğu yerlere de aynı doğrultuda buyruklarla gönderilmekte ve buralardaki görevlilerin devletin talimatlarına uyması istenmekteydi.[58] Nüfus hareketleri üzerindeki merkezi denetimi güçlendirmeye yönelik simgesel bir girişimle devlet 1719'da her türlü uluslararası göçü de yasakladı; ama böyle bir emri uygulayacak gücü veya olanağı yoktu.[59]

Bu buyrukların pek çok bilgiyi içermesi, Osmanlı yönetiminin iskân politikasını uygulamaya sıfırdan başlamadığını gösterir. Bilginin toplanmasında kullanılan ağlar, İstanbul'un fethini izleyen önceki yüzyıllarda ilk arazi ölçümlerinin yapıldığı ve ilk kayıtların tutulduğu sırada oluşturulmuştu. Örneğin, devlet görevlileri bir aşireti hak çiğneme nedeniyle cezalandırırken çok kesin ifadeler kullanabiliyorlardı:

> Kütahya sancağına bağlı Akkeçülü Yürük aşiretinden yaklaşık elli altmış kişi kadınlar hamamına girmeye çalıştılar. Kapıdaki havluyu kaldırarak bazı kadınları kaçırmaya kalkıştılar. Ayrıca devletin Rodos'tan gelmekte olan ulağı Derviş Çavuş'a saldırarak dövdüler ve hakaret ettiler. Şimdi emrimdir, bu eylemleri yapan kişiler aileleriyle birlikte Kıbrıs'ta sürülsünler. Bu emri alır almaz suçlu kişileri belirleyin, bölgeyle bağlantılarını kesin ve Kıbrıs'a ulaştırılmak üzere Silifke limanına gönderin. Bu emir yerine getirildi-

57 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 117 belge 169 (1698).
58 A.g.e.,
59 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası* (İstanbul: İletişim, 2001), 50.

ği ve bu kişiler Kıbrıs'a yerleştirildiği zaman da tarafıma haber verin.[60]

Bu buyruklarda yeni bir yönetim yaklaşımının öğeleri görülebilmekle birlikte, bunların imparatorluğun önceki uygulamalarından köklü bir kopmayı temsil ettiğini düşünmek yanlış olur. Sonuçta aşiret üyelerinin bireysel olarak ya da topluca uzak mesafelere gönderilmesi sıra dışı bir uygulama değildi. Aşiretin, örneğin orta Anadolu'dan Suriye'ye göç etmeye "zorlanması" her zaman önemli bir külfet yaratmıyordu. Hatta bazı durumlarda buyruklar var olan göç kalıpları dikkatle gözetilerek hazırlanıyor, aşiretlerin kuşaklar boyu mevsimlik olarak kullandıkları otlaklara yerleşmesini emrediyordu.[61]

Bununla birlikte on yedinci yüzyılda devletin hem nitel, hem de nicel olarak daha geniş bilgi toplamakla ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bu olgu Osmanlı İmparatorluğu'nda daha merkezi ve daha sıkı denetlenen bir bürokrasiye doğru yeni bir yönelime işaret ediyor ve başka konuların yanı sıra sivil devlet görevlilerinin yetkilerinde genişlemeyi de içeriyordu.[62] Bu yeni gelişme kapsamında neredeyse iskân emirleri çıkarılmaya başlar başlamaz sarayda yeni bir İskân Dairesi kuruldu ve 1693'te bütün bu tür girişimlerde bu daire yetkili kılındı.[63] İktidarın âdeta fark ettirmeden sivil yetkililere kaydırılması asker kesiminde derin bir rahatsızlık duygusu yarattı ve on sekizinci yüzyılda bir dizi ayaklanmaya yol açtı. Daha önceki talimatlardan farklı olarak yeni buyruklara göre aşiretler devletin sağladığı korumadan ve buna bağlı özel teşviklerden yararlanmak için yerleşmek zorundaydı.[64] Yerleşik yaşama geçiş artık daha büyük bir programın parçasını oluşturuyor, bu program aşiretlerin ve göçebelerin imparatorluk ölçeğindeki derbent sistemine ve profesyonel ordunun ana dallarına katılmasını da kapsıyordu.

60 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 15-16 (no. 29, 8 Temmuz 1572).
61 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 108-9.
62 Rifa'at Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany: State University of New York Press, 1991).
63 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 52-53
64 Hallaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı*, 109.

On yedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sayıda insanın yerlerinden koparılarak göç ettirilmesi iletişim ve güvenliği altüst etti. On yedinci yüzyılın son on yıllarına gelindiğinde imparatorluğun geniş kesimlerinde günlük etkinliklerin yerine getirilmesi ve devlet işlerinin yürütülmesi güçleşmişti. Osmanlı yönetiminin bu durum karşısında başvurduğu yollardan biri, aşiret topluluklarını, kaçan köylüleri, hatta eşkıyayı imparatorluğun "derbent" sistemi denen (tam olarak dağ geçitlerini bekleyen koruyucuları anlatan) iletişim ve güvenlik ağına yazarak bu ağı genişletmek oldu. Osmanlı yetkilileri bunu bir yandan yollarda ve sınır boylarında güvenliği artırırken bir yandan da göçebe insanları ve toplulukları toprağa bağlamanın bir başka yöntemi olarak gördüler. İmparatorluğun ana yolları boyunca yolların, köprülerin, ticaret ve konaklama kuruluşlarının koşulları iyileştirildiğinde iç ticaret ağlarının yeniden işlemeye başlayacağı, bunların Avrupa ve Asya'daki ağlara yeniden daha istikrarlı ve düzenli bir biçimde bağlanacağı umuluyordu.[65] Benzer biçimde, bazı göçer gruplarının da toprak edindiklerinde ve bekçi-nöbetçi ağına katıldıklarında, bu konumlarıyla savunmaları ve korumaları beklenen toplumsal düzende çıkar sahibi haline gelmeleri bekleniyordu.

İmparatorluk tarihinin ilk yüzyıllarından kalma kurumların birçoğu gibi derbent sistemi de bir örnek bir yöntemle kurulmamıştı. Bazı durumlarda derbentçi olarak atanan kişiler bütün yükümlülüklerden bağışık tutulur ve tam zamanlı olarak hizmet verirdi. Daha tipik olarak ise yerel topluluklar ve köyler önemli kavşaklarda, köprülerde, dağ geçitlerinde ve ana yollarda güvenliği sağlama karşılığında düzenli vergilerinin bir bölümünden bağışık tutulurdu. Bu görevleri yerine getirirken topraklarını ekip biçmeyi, borçlarını ödemeyi ve kendi geçimlerini sağlamayı sürdürürlerdi.[66] Anadolu'nun on yedinci yüzyıl sonlarındaki karmaşa ortamında bazı köylüler gönüllü olarak derbentçiğe başvurdular, çünkü kendilerini ve mallarını, mülklerini koruyacak silah edinmenin az sayıdaki meşru yolundan biri buydu. Anlaşılan merkezi yönetim bu başvuruları dikkatle incelerdi ve köylülerin

65 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 77, 110-11; Hallaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı*, 96.
66 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 101.

derbentçi atanmak istedikleri geçidin ya da yerin önemine –ayrıca köyden elde edilecek gelirin bir bölümünden vazgeçmenin devlet hazinesine zarar verip vermeyeceğine– göre isteği kabul ya da reddederdi.[67] Göçebelerin bu işe getirilmesi için bazı kuralların daha da esnetilmesi gerekti.

Devlet derbent örgütlenmesine özellikle Güneydoğu Anadolu'da yoğun ilgi gösterdi. Anadolu'nun çeşitli kesimlerinden yüzlerce göçebe aşiret 1690'larda derbentçi olarak Halep ile Şam arasına yerleştirildi; böylece hem bunların orta Anadolu'da yaratmakta oldukları belirsizlik sorunu çözüldü, hem de bu önemli ticaret yolunda Arap aşiretlerin saldırına karşı güvenlik sağlandı.[68] Osmanlılar kuralları daha da esneterek Hıristiyanları da bu işle görevlendirdiler. Ama devlet, *pandor* ya da *martolos* denen bu Hıristiyanlara vergi bağışıklığı tanımak yerine hizmetleri karşılığında ücret ödedi. Hıristiyan derbentçiler Müslüman komutanların emrine verilirlerdi; genel uygulama olarak sınır boylarında yoğunlaşmaları ise sonraki on yıllarda Osmanlı devletini uğraştıran sorunlar yarattı.[69] Benzer biçimde, devlet hacı kervanlarını korumaları için Bedevi aşiretlere para ödedi. Ama Bedeviler de uzun dönemde güvenilir olmayacak müttefiklerdi.[70]

Derbentçi havuzunu genişletme politikası, kırsal alanları mahveden haydutların bu kez aynı yerlerde güvenliği sağlamakla ve yakın zamana kadar kurbanları olan kişileri korumakla görevlendirmeleri anlamına geliyordu. Kervanları ve yolcuları koruma işi verilen kişiler çoğu zaman dönüp yolcuları soymaya ve taciz etmeye başladılar. Osmanlı reform hareketinin giderilemeyen sorunlarından biri buradaydı: İyi düşünülmüş önlemlerin uygulanmasına gelindiğinde devletin başvurabileceği yöntemler ve insan kaynakları yetersiz kalıyordu. Devlet otoritesini güçlendirme politikalarını uygulamaları beklenen gruplar çoğu zaman düzensizlikten en büyük yararı sağlayanlardı. Bu etken on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı reform hareketini sürekli zayıf düşürdü ve ancak o tarihte bir dizi kurumsal reformla desteklendikten sonra bu tür önlemlerin uygulanma ve amacına ulaşma olasılığı arttı.

67 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, 13.
68 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 47-48, 52 n. 79.
69 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, 85-99.
70 Suraiya Faroqhi, "Rural Life," Faroqhi, *Later Ottoman Empire* içinde, 379.

Osmanlıların Balkanlar'da iç ve dış güvenliliğin sarsılmasına verdiği tepki, Anadolu'dan farklı olarak aşiretlerin yerleştirilmesine yönelik bir programın yürütülmesinden çok daha büyük ölçüde sayım ve kayıtlarının yapılarak orduya alınması üzerinde yoğunlaştı. Aşiretler Balkanlar'a yerleştirilmek için değil, savaşmak için göç ettirildi. On yedinci yüzyılın sonunda Avusturya savaşları sürmekteyken devlet sık sık aşiretlerden cepheye gönderilecek savaşçı istedi. Bu çabalar kapsamında Boz Ulus Türkmen konfederasyonunun yirmi temsilcisi Konya'da toplantıya çağrılarak kendilerine bir emir okundu. Metinde yirmi aşiret reisinin her biri adıyla –örneğin "Cafer Beğ ibni Minnet"– belirtiliyor, her birinin orduya katılacak 300 silahlı asker yazdırması isteniyordu. Bu insanların "evlerinden alınarak, kendilerine gösterilen noktalara hızlı ve uygun biçimde gönderilmesi" gerekiyordu.[71] Ayrıca bu yirmi aşiret reisi savaşa gönderilmekte olan kişilere kefil olacaktı; bu da on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda uygulanan genel bir politikaydı. Mora'ya gönderilen bir buyrukta padişah, yakında Macaristan'da çarpışmak üzere 2.000 savaşçı talep ediyor ve bunların "hiçbiri küçük yaşta olmayacak ... ve her birinin iki tabancası ile bir tüfeği bulunacak" diyordu.[72] Yaklaşık aynı sıralarda imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen benzer buyruklarla binlerce savaşçı istendi.[73]

Balkanlar'da göçebe Yürük aşiretlerinin kaydedilmesi için 1691'de kapsamlı bir girişim başlatıldı. Merkezi yönetim aşiretleri saptayıp sayılarını belirleyerek ve ordudaki konumlarını resmileştirerek bunların etkinlikleri daha yakından denetlemeyi umuyordu. Hangi aşiretlerin nerede olduğunun bilinmesinin ve bunların orduyu yeniden örgütlemekte kullanılmasının yalnızca sınırlarda kötüleşen koşullarla baş etmekte değil, sınır boylarında yayılan yasa tanımazlığa karşı koymakta da devlete yardımcı olması bekleniyordu.

Aşiret gruplarının kaydedilmesi ve Osmanlı ordusuna yazılması tümüyle yeni bir uygulama değildi. Göçebe kökenli insanlar önceki dönemlerde de Osmanlı ordusunda çeşitli roller üstlenmişlerdi. Yerel olarak askere

71 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 80-81 belge 136.
72 A.g.e., 110-11 belge 162 (1689)..
73 A.g.e., 81-91 belge 137-139 (1689).

alınan on binlerce başıbozuğun bir bölümünü oluştururlar ve genellikle hizmet işleri görürlerdi. Bu başıbozukların bazıları sınır boylarında çok etkili akıncı birliklerini oluşturmuş ve baskınlarıyla imparatorluğun Doğu Avrupa'daki genişlemesine katkıda bulunmuşlardı. Osmanlı merkezi yönetimi güneyde Kürt ve Arap aşiretleriyle ilişkilerinde olduğu gibi Balkanlar'da da toplulukların mevcut örgütlenmelerinden ve uyumundan yararlanarak bunları imparatorluğun etkili araçlarına dönüştürdü. 1487-88'de çıkarılan fetvalar, önceki yüzyıllarda kendiliklerinden Trakya'ya geçen ve o tarihten beri ordu için bazı görevleri yerine getiren göçer aşiretlerin kaydedilmesine ilişkin özel hükümler içeriyordu. Osmanlı ordusunun imparatorluğun Balkanlar'daki sınırlarını ileriye çekmek için sınır boylarındaki aşiretlerin kendiliğinden yayılmasını izlemesi erken dönemlerde bile olağandı. Devlet görevlileri göçebe hanelerin büyüklüğünü ve ödeyebilecekleri vergiyi yazmanın yanı sıra bunları her biri yirmi dört haneden oluşan ocaklar halinde de gruplar, aşiret üyeleri sefere katıldıklarında ya da orduya yardımcı hizmetler verdiklerinde bu ocaklarda kalırlardı.[74] Göçer aşiretlerin orduya yazılmasını ve istihdamını düzenleyen yasalar izleyen yıllarda, özellikle de Kanuni Sultan Süleyman döneminde (hd. 1520-66) daha da genişletildi.[75]

Gene de 1691'de başlatılan program, göçer aşiretlerin resmen orduya katılmasında çok daha kapsamlı bir girişimdi. Göçerlerin Balkanlar'da Osmanlı varlığının genişletilmesinde kilit bir rol oynadığı önceki zamanları geri getirme çabası içinde on yedinci yüzyılda oluşturulan Yürük birliklerine Evlad-ı Fatihan ("Fatihlerin Çocukları") adı verildi.[76] Osmanlılar Balkanlar'daki Yürük topluluklarının olabildiğince çoğunu Evlad-ı Fatihan yazmaya çalıştılar; bunların büyüklüklerini, reislerini ve yakın tarihlerini yazarak askeri yeteneklerine ve Osmanlı ordusunda yapabilecekleri iş türlerine göre grupladılar. İmparatorluğun başka bölgelerinden göç etmiş olan ve başka defterlere, farklı kategoriler altında yazılmış bulunan Yürüklerin,

74 Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, 38.

75 A.g.e., 20, 31-34.

76 A.g.e., 255-56; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 31. Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 114 belge 167-68; (1697-98) adlı yapıtında Yürüklerin yazılmasına ve Evladı-ı Fatihan'ın oluşturulmasına ilişkin padişah buyruğunu yayınlamıştır. Bu paragraftaki bilgilerin çoğu bu kaynaktan alınmıştır.

bir daha göç etmeyecekleri beklentisiyle yeni yerlerinde yeniden Yürük olarak yazılmaları koşulu getirildi. Bu topluluklar Evlad-ı Fatihan olarak yazıldığında çoğu vergi yükümlülüklerinden bağışık tutulurdu, ama karşılığında gerektiği zaman her altı yetişkin erkekten birini seferber etmek zorundaydılar. Askere alınmayanlar Evlad-ı Fatihan yönetimine özel bir vergi ödemek zorundaydı. Barış zamanlarında bütün Yürükler bu özel vergiyi ödemekle yükümlüydü ve para hazineye gönderilirdi. Ama yeni yerleştirilmiş göçebelerin pek çoğu açısından bunun pek bir anlamı yoktu, çünkü o yıllarda savaşların hiç sonu gelmeyecek gibi görünüyordu. Evlad-ı Fatihan birliklerinin oluşturulması orduya daha çok asker sağlamanın bir yoluydu, ama aşiret üyelerini aşiretlerin parçası olarak kaydetmek ve bu biçimde orduda tutmak, ademi merkeziyeti ve yetki devrini destekleyen etkenleri sürekli kılarak devletin uzun vadeli amaçlarını baltaladı.

Devlet İradesinin Uygulanması

Yerleşik uygulamaların ve beklentilerin bilincinde ve aşiretlerin göçte önemli bir korunma yolu (ve kaçarak kurtulma olanağı) bulduğunun farkında olan merkezi yönetim yerleştirme programında temkinli davrandı. Tümüyle zora başvurmak yerine, statülerini değiştirmeyi kabul eden aşiretlere çok çeşitli özendiriciler sunarak yerleşme ve orduya katılma seçeneğini çekici kılmaya çalıştı. Böyle aşiretlere, göçer ya da yerleşik nüfusa özgü bütün düzenli vergilerden yıllarca bağışıklık tanındı.[77] Bedelsiz tohum ve öküz verildi; sulama kaynaklarına daha elverişli erişim ve değişik bölgeler için özel olarak tasarlanmış başka özendiriciler ve sübvansiyonlar sağlandı.[78] Bu ayrıcalıklar karşılığında genelde göçerlerden istenen, gezici yaşamlarından vazgeçip yerleşik tarımı benimsemeleriydi. Bir kerelik olmak üzere özel bir vergi ödeyecek, yeni yerleşim bölgelerinde köylere saldırmaktan ve zarar vermekten geri duracaklardı.[79] Anadolu'nun bazı kesimlerinde göçerler, yüksek talep duyulan ya da değer verilen belirli ürünleri, örneğin orta ve güney Anadolu'da buğday (ve sonraki yüzyıllarda pamuk) ekmeyi

77 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 95 belge 146 (1690), 97 belge 148 (1690), 105 belge 157 (1691). Tipik olarak, "avarız-ı divaniye ve sayir rüsumu raiyyet üzerlerinden muaf ve müsellem olup."
78 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 55-56.
79 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 95 belge 146 (1690), 116 belge 168 (1698).

kabul etmeleri karşılığında daha da geniş ayrıcalıklar elde ettiler.[80] Osmanlı devleti topraklarını terk ederek kırsal alanlarda dolaşmakta olan kaçak köylülere de benzer özendiriciler sağladı.[81]

Kuşkusuz, koşullar gerektirdiğinde –özellikle bir aşiretin yasaları ya da emirleri çiğnemiş olması durumunda– devlet zora başvurdu. Çoğu kez yerleştirme ve cezalandırma birbiriyle örtüşüyor, devletin asıl niyetinin hangisi olduğunu ayırt etmek güçleşiyordu. Bunun bir nedeni, on sekizinci yüzyılda zorla yerleştirilen aşiretlerin birçoğunun kırsal kesimde soygunculuğa ve ayaklanmalara katılmış olmasıydı. Ayrıca Osmanlı devletinin yerleşik çiftçi nüfusa kavuşturmak istediği Kıbrıs ve Suriye'nin Rakka çevresindeki çöl bölgesi gibi yerler, aynı zamanda dik başlı aşiretlerin ceza olarak gönderildiği yerlerdi. Bazen aynı buyrukta hem belirli yerlerin yeniden canlandırılması, hem de belirli aşiretlerin cezalandırılması amacı bir arada yer alıyor, bu da merkezi devletin birinci öncelik olarak hangi amacı güttüğünün anlaşılmasını daha da güçleştiriyordu. 1719 tarihli bir buyruğa göre, Türkmen kökenli Danişmentli aşiretinin Batı Anadolu'ya yerleştirilmiş olan bir bölümü isyankâr davranışları nedeniyle geldikleri Rakka'ya geri gönderiliyordu: "Kendilerine gösterilen yerlerde kalmak yerine bunlar dolaşmakta ve saldırganlık yapmakta, bölgedeki köylerde çiftliklere ve hayvanlara zarar vermekte[ydiler]." Dolayısıyla, "kendi işine bakan, yerleşim yerlerinde taştan evler yapan, tarımla uğraşan ve at binip silah taşımayan ya da asker kaçağı, eşkıya ve haydut gibi giyinmeyenler" birinin onlara kefil olmayı kabul etmesi koşuluyla batıda kalabileceklerdi.[82] Bu tür buyruklara uymayı reddeden ya da davranışlarıyla köylülerin can ve malına zarar veren aşiretlerin reisleri merkezi yönetim tarafından cezalandırıldı.[83] Rakka beylerbeyine gönderilen 1690 tarihli bir buyrukta, buraya yerleşmeleri ve haydutlara karşı güvenliği sağlamaları gereken 1.200 kişinin Rakka'yı terk ettiği belirtiliyordu. Padişah beylerbeyine, "bu kişiler her nereye gitmişlerse bulunup yakalansın, sorumluları hapse atılsın ve geri kalanlar Rakka'da yerleşim yerlerine geri getirilsin" diye emrediyordu.[84]

80 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 117.
81 A.g.e., 33, 49.
82 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 165 belge 206 (1719).
83 A.g.e., 100-102.
84 A.g.e., 101 belge 154 (1690).

Bir aşiretin göç ederek belirli bir bölgeye yerleşmesi emredildiğinde hem çıktıkları, hem de gidecekleri yerlerin yöneticileri, emrin sorunsuz olarak yerine getirilmesini sağlamak zorundaydı. Bir aşiretin üyeleri, hatta yeniden yerleşim uygulamasına konu olan bir köy halkından bazıları kaçarsa, kaçanların vergi ve cezaları geri kalanlara ya da bulunup kimliği belirlenebilenlere ödetilirdi.[85] Emir uygulamaya koyulmadan önce aşiretin önde gelen üyeleri saptanarak birbirlerine ve genel olarak aşirete kefalet etmeleri şart koşulurdu.[86] Daha da aşırı bir önlem olarak önde gelen aşiret üyeleri rehin alınırdı. Bunun bir örneği olarak 1706'da Suriye'nin Rakka bölgesine yerleşmeleri emredilen dokuz aşiretin ileri gelenlerinden yirmi sekiz kişi aşiretten alınarak tutuklandı. Bu kişiler aşiretleri yeni yerlerine göç edip yerleşene kadar tutulmak üzere orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde hapse koyuldular. Ama bu örnekte rehineler çok geçmeden tutuldukları hapishanelerden uçup gittiler. Bunun üzerine devlet "başkalarına örnek olması için" gardiyanların hapse atılmasını emretti.[87]

Yerleştirme buyruklarının kapsamı etkileyici olmakla birlikte geç on yedinci ve erken on sekizinci yüzyılların karmaşa ortamında Osmanlı devletinin isteksiz aşiretleri zorla uzak yerlere göç ettirme ve yerleştirme olanakları sınırlıydı. Bu durum bir kez daha Osmanlı görevlilerini yerleştirme buyruklarından etkilenen pek çok rakip grupla pazarlık etmek zorunda bıraktı ve buyrukların hedef aldığı çıkarların daha da güçlenmesine, sonunda da talimatların sulandırılmasına yol açtı.[88] Başka bir deyişle, görevliler zorlama kadar bu önlemlerin asıl hedef aldığı kişilerin rızasına da dayanmak zorunda kaldılar.

On yedinci yüzyılın sonunda çıkarılan buyrukların birçoğunda devlet, aşiretler tarafından bir biçimde (ihtiyar ya da intihab) seçilmiş topluluk liderlerini bile tanıdı. Bu kişilerden genellikle "aşiretleri tarafından seçilmiş güvenilir adamlar" olarak söz edildi.[89] Devlet bu kişileri aşiretin davranışlarından sorumlu tuttu ve aşiretin yerleştirme emrine uyacağına kefil olmala-

85 Hallaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı*, 31 n. 216.
86 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 80 belge 146 (1690), 97 belge 136 (1689).
87 A.g.e., 135 belge 186 (1706).
88 Bu konuyla ve söz konusu ilişkinin Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devletleşme stratejisinin parçasını oluşturmasıyla ilgili olarak bkz. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994).
89 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 105 belge 157 (1691).

rını bekledi. Yeni sorumluluklarının karşılığı olarak bu kişilere daha geniş ve daha nitelikli toprak verildi; bunun anlamı ise yeni koşulların ayrıcalıklı konumlarına katkıda bulunmasıydı.[90]

Devlet işbirliği yapacağı aşiret önderlerini belirlerken bazen aşiret içi ve aşiretler arası çatışmalardan yararlandı. Devlet görevlileri bazen aşiretlerin birini, aşiretin ya da konfederasyonun bir parçasını geri kalanlara polislik etmek için kullandı; örneğin 1699'da orta Anadolu'da Bozok çevresinde eşkıyalık yapan Cirid, Afşar ve diğer aşiretleri denetlemek ve cezalandırmak için Mamalı aşiretinden yararlandı.[91] Devlet, imparatorluk düzeyinde bazı aşiret ve eşkıya reislerine resmi unvanlar vererek ve nüfuzlu makamlara atayarak onları kendi tarafında çekmeye çalıştı. 1693'te kurulan İskân Dairesi'nin başına "İskân başı" olarak getirilen ilk iki kişi bile aşiret kökenliydi. Bunlar Türkmen kökenli Bozkoyunlu topluluğundan Firuzoğlu Şahin Bey ile kardeşi Kenan Bey'di.[92] Aynı Boz Koyunlu kabilesi 1688'de kırk gün boyunca Maraş'ı kuşatma altında tutmuş, kent halkından 500 kişiyi öldürmüş, kadınları ve çocukları kaçırmış ve raporlarda yer alan başka eşkıyalık eylemlerinde bulunmuştu.[93]

Osmanlı yönetimi bu liderlerin konumları ve ayrıcalıkları bazı ek önlemlerle güvenceye alınıp genişletilmedikçe devleti desteklemeyi sürdüreceklerine hiçbir zaman güvenemezdi. Ama bu politikaların devletin savaşmaya çalıştığı merkezkaç eğilimleri güçlendirme sonucunu vermesi de her zaman bir tehlike oluşturuyordu. Böyle bir durum 1687'de, iç batı Anadolu'yu kasıp kavuran Yeğen Osman adlı bir eşkıyanın Afyon sancakbeyliğine atanmasıyla ortaya çıktı. Atama karşılığında kendisi 5.000 adamını Osmanlı ordusuna katılmak üzere cepheye getirecekti. Yeğen Osman bu koşula uymak için sancakbeyliğine ek olarak serçeşme unvanını da istedi, ama serçeşmelik verildikten sonra birliklerini cepheye değil, anlaşılan merkezi yönetimi tehdit etmek amacıyla, İstanbul'a sürdü.[94] Bir başka yerel lider olan Canım Hoca, 1720'de Trablus bölgesinin denize erişimin-

90 A.g.e., 102 belge 156 (1691).
91 A.g.e., 121 belge 172 (1699).
92 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 53 n. 94.
93 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 79 belge 134.
94 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 221.

den yararlanarak buradaki beylikleri birleştirmeye çalıştı. Kendisi 1722'de İstanbul'a çağrılarak cephane müfettişliğine atandı. Daha sonra Sinop'ta iki geminin inşasıyla görevlendirilme bahanesiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Canım Hoca sonunda Mora Yenişehri'ne (Naplion, [Anabolu]) ve ardından Girit'te Resmo'ya sürgüne gönderildi.[95]

Aşiretlerle ilgili her türlü orduya alma, çalışma ve yönetim konularına Osmanlı devleti bir aşiretin tümüne birden, genellikle de aşiret reisi aracılığıyla yaklaşmaya çalıştı ve bu tutum farklı aşiret kimliklerinin pekişmesine yol açtı. Merkezi yönetim aşiret üyeleri ya da alt grupları arasında görev planlamasına ya da dağılımına karışmadı; bunları aşiretlerin yerleşik geleneklerine ve uygulamalarına bıraktı. Askeri konularda da Osmanlı yönetimi büyük ölçüde bu birimlerin özerk örgütlenmesine ve hareketine dayandı. Böylece devletin aşiretlere karşı tutumunun önemli ölçüde değişmekte ve imparatorluk yönetiminin merkezileşme doğrultusunda yeniden örgütlenmekte olduğu bir dönemde bile bazı devlet politikaları ya var olan aşiret hiyerarşilerinin ve ailelerinin güçlenmesi, ya da bunların yenilerinin yaratılması sonucunu doğurdu.

Devlet çete reislerinin ve başka asilerin bile sadakatini yeniden kazanmak amacıyla onlara yeni unvanlar verdi ve bu kişileri Anadolu'da belli başlı sancak beylikleri gibi güçlü konumlara atadı. Ankara'yı kuşatma altında tutan Gedik Mehmet Paşa gibi bir elebaşı bile saygın bir makama atanarak ödüllendirildi.[96] Bu tür adımlar çözüme hizmet etmek yerine genellikle durumu daha da kötüleştirdi. Devletten aldıkları yeni unvanlar ve gördükleri kabul aşiret reislerini, ayaklanmacı elebaşlarını ve eşkıyayı cesaretlendirdi; artan güçlerini kullanarak köylülere daha çok baskı yapmalarına ve yeni bir güven duygusu içinde devlete meydan okumalarına yol açtı. Michael Cook'un on yedinci yüzyıl başındaki Celali ayaklanmalarına ilişkin olarak yazdıkları bu dönem için de geçerlidir: "Kişinin asi olup olmadığı ne yaptığından çok, yağmacılık yapmak için az çok rastlantısal olarak resmi yetkisi olup olmadığına bağlı olmaya başlar."[97]

95 Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734*, 27.
96 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 227.
97 M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (Oxford: Oxford University Press, 1972), 40.

Osmanlıların kayıt ve yerleştirme programını uygulamakta karşılaştıkları bir başka ve daha önemli bir sorun her bir aşireti ve diğer göçer grupları bazı genel nitelemelerin ötesinde belirlemenin güçlüğüydü. Din en alışılmış ayırıcı özellikti ama o konuda bile Birinci bölümde belirtilen nedenler dolayısıyla pek çok tarikat ve mezhebin dış ayrımları belirsizdi, zaman içinde değişmekteydi ve yönetim birimleri olarak kullanılmaya her zaman elverişli değildi. On yedinci yüzyıl sonlarında çıkarılan ilk buyruklar dizisine yakından bakıldığında, özellikle Kürt olmayan ve belirli bir dinsel tarikata bağlı olmayan aşiretlerin ya sepicilik, yağcılık gibi tipik ekonomik etkinliklerine ya da o grubun tarihinin dikkate değer bir yönüne göre adlandırıldığı görülür. On sekizinci yüzyıl süresince resmi kararnameler, en azından söz konusu aşiretlerin yer aldığı (ya da bulunmasının gerektiği) bölgeler açısından gittikçe daha kesinleşti; bu durum devletin aşiretleri izleme yeteneğindeki iyileşmeleri yansıtıyordu. Selanik Yürükleri, Mihmadlu Kürdü, Kütahya'ya tabi Ak Keçili Yürükleri, İç İl'den Çıkıp Alaiye'ye gelen Yürük taifeleri, Halep Yeni İl Türkmenine bağlı Emir cemaati ve Karahisar-ı Sahib Piyadeleri gibi adlar görülmeye başladı.[98] Dillerinin ve direngen örgütlenmelerinin dışavurumu olan belirgin kimliklerine bağlanabilecek nedenlerle açık ve tutarlı bir biçimde her zaman etnik temelde tanımlanan tek gruplar Kürtlerdi.[99] "Yürükler" gibi yönetsel kategorilere etnik içerik yüklenmesi cumhuriyet döneminde yaygılaşacaktı, ama bu betimlemeler temelsizdi ve bilimden çok ideolojiye dayanıyordu.[100]

Halk Tepkisi

Göçerliğin yapısında bulunan özerklik ve özgürlük, ayrıca göçerlere sağlanan özel bağışıklıklar ve korumalar bu yaşam biçimini Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde çekici hale getirdi. Aşiret reisleri kayıt ve yerleştirmeye her zaman direndiler, çünkü bunların ardından genellikle ek

98 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 120 belge 171 (1699).
99 Örneğin, a.g.e., 201 belge 231 (1735).
100 Örneğin Kemal Güngör, "kafatası biçimleri ve deri renkleri farklı olmakla birlikte, tıpkı Türkmenler gibi Yürükler de Büyük Türk Birliği'ne aittir," sunucuna varır. Kemal Güngör, *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki* (Ankara: İdeal, 1941), 2. Ayrıca bkz. Sadi Irmak, *Yürüklerin Kan Grupları* (İstanbul: Devlet, 1937).

vergi ve askerlik hizmeti talepleri geliyordu.[101] İmparatorluğun her tarafında aşiret üyeleri de dilekçe yazarak, şikâyette bulunarak ve çoğu kez direniş hareketleri örgütleyerek devletin yerleşme emirlerini yok saymaya, saptırmaya, dinlememeye çalıştılar. Şikâyette bulunanlar ve dilekçeleri yazanlar genellikle aşiret reisleri olmakla birlikte bu konularda bireylerin öne çıkması da olağandışı değildi. Şikâyetin başlıca konuları aşiretin gideceği yerin uzaklığı, aşirete verilen toprağın boyutları ve sağlanan kaynakların darlığıydı. Yerel görevliler bu dilekçeleri inceler ve genellikle üst düzey bürokratlara gönderirlerdi. Beklenebileceği gibi, pek çok göçerin yerleşmeye zorlandığı Suriye'de Rakka çevresindeki çöllük alan, buraya gönderilen aşiretler arasında çok büyük hoşnutsuzluğa yol açtı. Aşiret önderlerinin yerleşim emrinin değiştirilmesi isteklerinde belirttikleri başlıca etkenler su yokluğu ve cılız bitki örtüsüydü. Birçok örnekte aşiretler devletin emrine direnmek için çok sayıda üyelerini seferber ettiler ve yalnızca Osmanlı güçleriyle savaşmakla kalmayıp yerleşecekleri yerlerdeki tarlaları yakarak ve harap ederek buraları yaşanmaz hale getirdiler.[102] Sözlü ya da eylemli olarak bu tür itirazlarla karşılaştığında devletin ilk kararını değiştirmeyi kabul etmesi olağandışı değildi.[103]

Herhangi bir görünür bağlantısı olmayan eski askerlerin ve diğer genç, bekâr erkeklerin yerleştirilmesi Osmanlı devletini özellikle ciddi sorunlarla karşı karşıya bıraktı. İmparatorluk topraklarının geniş kesimlerinde toplumsal düzeni sarsan soyguncu çetelere girmiş bu gruplara da kaçak köylülere ve göçebe aşiretlere benzer biçimde davranıldı; bazen yıkıcı eylemlerinden vazgeçerek yerleşik tarımı benimsemeleri karşılığında toprak ve başka ayrıcalıklar verildi. Göçebeler söz konusu olduğunda devlet hâlâ pazarlık edecek ve baskı uygulayacak durumdaydı. Ama devletin eski askerlere ve köylerini terk eden köylülere karşı kullanabileceği pek bir güç yoktu. Dolayısıyla, on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde ilk yerleştirme buyruklarının çıkarılmasının üzerinden 100 yıl geçmişken Osmanlı devleti hâlâ Balkanlar'da kaçak askerlerin örgütlediği dağlı isyanlarını bastırmaya çalışıyordu.[104]

101 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, belge 67 (1579), 70 (1579), 35 (1573), 37 (1573).
102 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 89-90.
103 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 190-91, belge 265 (1732).
104 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları* (Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983).

On sekizinci yüzyılda bu eski asker yeni haydutların rolü, başkaldıran yerel ayana katılıp savaş gücü sağlamaları nedeniyle daha da önemli kazandı.[105] Aşiretlerin ayaklanıp ayaklanmayacağı ve ayanın onları destekleyip desteklemeyeceği yerel koşullara bağlıydı. Bu tür ittifaklar hiçbir zaman değişmez de değildi. Belirli bir aşiret devlete isyandan devleti destekleme tarafına geçebilir ya da bunun tam tersi olabilirdi. Aynı durum yerel eşraf için de söz konusuydu. Bununla birlikte yerel kent eşrafı hiçbir zaman, yerleşmelerinden sonra bile göçebe aşiretlere güven duymadı.[106]

Osmanlı devleti göçebe aşiretleri ve diğer toplulukları yerleştirmeye çalışırken yeni grupların aralarına katılmasıyla çıkarları tehdit edilen köylülerle de çatıştı.[107] Çatışmanın önemli bir bölümü Osmanlı tarımının mülkiyet kalıplarından kaynaklanıyordu; bu kalıplar özellikle Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın verimli bölgelerinde aynı ölçüde güçlü ve birbirine rakip hak iddiasında bulunan birden çok grubun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Mültezimleri, başka yerde oturan toprak sahiplerini ve padişah ailesini içeren bu grupların hepsi 1695'te kabul edilen ömür boyu kiralama uygulamasının ardından fiilen mülk sahibi durumuna gelmişti. Bunların dışında bir de toprağı işleyen köylüler vardı. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda pek çok kez yinelenen örneklerde başka yerde oturan bir toprak sahibi devletin yerleştirme ve yatıştırma politikalarını kendi nedenleriyle kabul edebiliyor, oysa gerçekte tasarrufundaki toprağı işleyen köylüler göçmenlerin gelmesine ve göçer aşiretlerin yerleştirilmesine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Gerçekten de göçerlerin yerleştirilmesiyle ilgili süreçleri ve sorunları ortaya koyan şikâyetlerden günümüze kayıtları ulaşanların çoğu köylüler tarafından gönderilmişti. Özellikle Batı Anadolu'da sık rastlanan iddia, toprağın zaten aşırı kalabalık olduğu ve yeni grupların yerleştirilmesinin buralarda bulunan nüfusun yaşamını güçleştireceğiydi. Pek de seyrek olmayarak Osmanlı yönetimi bu şikâyetleri dikkate alır ve tutumunu değiştirirdi.[108]

105 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 248-49.
106 Dina Rizk Khoury, "The Ottoman Centre versus Provincial Power Holders: An Analysis of the Historiography," Faroqhi, *Later Ottoman Empire* içinde, 143; Bruce Masters, "Semi-Autonomous Forces in the Arab Provinces," Faroqhi, *Later Ottoman Empire* içinde, 196.
107 Ahmet Refik, *Anadolu'da*, 104 belge 157 (1691).
108 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 76.

Yayılan ayaklanma dalgalarına tepki olarak Osmanlı yönetimi insanların imparatorluk toprakları üzerinde özgür dolaşımını kısıtladı ve kargaşadan etkilenen bölge köylerinin nüfusunu her zamandan da büyük titizlikle kaydetti. Ama bu tür politikalar Osmanlıların on dokuzuncu yüzyılın orta on yıllarında devlet kurumlarını yenileştirmeye ve güçlendirmeye yönelik daha kapsamlı bir programı başlatmasına kadar etkili olmadı. O yıllara kadar yönetimin farklı bölümleri ve özel yerel gruplar bu koşullarla farklı biçimlerde baş etmeye çalıştı; bu da Osmanlı toplumunda on dokuzuncu yüzyılda Tanzimat döneminin merkezileştirici reformlarına kadar süren askerileşme eğiliminin artması dışında genel bir modelden söz edilebilmesini güçleştirdi.[109]

Belirsiz Gelecek

Devletin aşiretleri yerleştirmedeki çıkarının belirginleşmeye başlamasına ve bu politikasını dile getirmek için bazı etkileyici araçlara sahip olmasına karşın gerçek uygulama olanakları on sekizinci yüzyılda sınırlı kaldı. Dolayısıyla bir emrin çıkarılmasından gerçekte uygulanmasına uzanan yol belirsizliklerle doluydu. Bununla birlikte on sekizinci yüzyılda devletin yerleştirme alanları olarak saptadığı beş bölgede yerleşik bir toplumsal düzenin oluşması yönünde bazı ilerlemeler sağlandı. Beş büyük ırmağın (batıdan doğuya doğru Menderes, Kızılırmak, Ceyhan, Asi ve Fırat) çevrelediği bu alanlarda gerçekleştirilen yerleşimle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda tarımsal gelişmenin temelleri atıldı.[110] Bir tahmine göre 1729'a kadar yalnızca Receblu kabilesinden 2.300'u aşkın kişi Rakka'ya yerleştirilmişti. Aslında bu yılların tarihinde sık sık sözü edilen dağlı isyanları, bazı yazarlara göre ovalarda sağlanan göreli istikrar ve düzenin sonucuydu.[111] Yerleştirme etkinlikleri Şam çevresinde 15-20 kadar olan köy sayısının 1720'de 300'ü aşmasına yol açtı.[112] On yedinci yüzyılda başlatılan kapsamlı kaydetme programı, yirminci yüzyılda ilgili arşiv belgelerini inceleyen araştırmacıların yaklaşık 7.000 konfederasyon, aşiret ve topluluğun kaydına

109 Suraiya Faroqhi, "Introduction," Faroqhi, *Later Ottoman Empire* içinde, 12; Aksan, "War and Peace," 102.
110 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 59, 65, 70 ve ek harita.
111 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 248-49.
112 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 108.

erişebilmesine katkıda bulundu.[113] Ayrıca on sekizinci yüzyılın ilk yirmi yılı hem imparatorluk içinde, hem de imparatorluğun dış dünyayla ilişkilerinde bir önceki yarım yüzyıldan önemli ölçüde daha barışçıl bir dönem oldu. Bu barışla birlikte dış ticaret oldukça güçlü bir büyüme göstererek imparatorluğun çeşitli bölgelerine refah getirdi.[114]

Ama bu kazanımlar geçici olmaktan öteye gitmedi. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde imparatorluğun içinde ve çevresinde gene bunalım koşullarına dönülmüştü. Sınırların çoğu hâlâ belirsiz, imparatorluk nüfusunun çok büyük bölümü hâlâ yerleşmemiş, coğrafyası, yaşam biçimleri ve kimlikleriyle kaydedilmemişti. Osmanlı İmparatorluğu bir kez daha uzun ve yıkıcı savaşlara sürüklenmiş, kırsal kesimde, özellikle de başkaldıran askerlerin, köylülerin ve göçebelerin pek çoğunun sığındığı dağlık bölgelerde ayaklanmalarla karşı karşıya gelmişti.[115] On yedinci yüzyılın sonunda imparatorluğun bütünlüğüne ağır zararlar vermiş olan merkezkaç etkiler, göründüğü kadarıyla zayıflamakta değil, güçlenmekteydi. İçlerinde aşiret reislerinin de bulunduğu bazı yerel liderler devletin önceliklerine uymaktan çok farklı bir tutum alarak reform önlemlerinin uygulanmasındaki aracı konumlarını kendi çıkarlarına kullandılar. On sekizinci yüzyılın sonunda artık fiilen bağımsız hale gelmişlerdi; kendi yörelerinde büyük çapta güç kullanıyor, merkezi iktidar ve otoriteye ciddi zarar veriyorlardı. Bu yerel ayan küçük ordularıyla, kendilerine sadık yöre köylüleriyle ve koruma sorumluluğunu üstlendikleri göçerlerle o kadar sağlam ve güçlü konuma geldi ki on sekizinci yüzyılın son on yılları Osmanlı tarih yazımında "Ayanlık Dönemi" olarak adlandırıldı.[116]

Osmanlı İmparatorluğu'nda hem merkeziyetçi, ham de ademimerkeziyetçi eğilimlerin eş zamanlı olarak güçlenmesi izleyen yüzyıllarda da

113 Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler* (İstanbul: İşaret, 2001).
114 Mehmet Genç, "Ottoman Industry in the 18th Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert (Albany: State University of New York Press, 1994) içinde, 59-86; Mehmet Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt* 49, no. 4 (1984): 53-56 ve no. 5 (1984): 86-93; Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century* (Atina: Center for Asia Minor Studies, 1992); Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantalism and Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750* (New York: New York University Press, 1988).
115 Yüzel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları* (Ankara, 1983).
116 İnalcık, Quataert ile, *Economic and Social History*, 637-758.

yinelenecek bir kalıptı. Osmanlı devletinin reform ve merkezileşme yönünde attığı her adım kendi yıkımının tohumlarını da içeriyordu. İster eyalet yönetiminde, ister ekonomik reformlarda ya da göçerlerin yerleştirilmesinde olsun, çevresel grupların zararına merkezi güçlendirmeye yönelik politikaların uygulanmasında Osmanlı görevlilerinin tam da imparatorluğun her yanında kargaşa koşullarında gelişmiş olan bazı grupların da katkısına dayanmaktan başka pek bir seçeneği yoktu. Böylelikle ayanın devlet tarafından tanınması ve resmi görevlere getirilmesi bu kişilerin saltanat tarafından desteklendiği havasını yaratarak güçlerinin önemli ölçüde artmasına yol açtı. Ekonominin çeşitli kesimlerinde özel mülkiyet ve özel etkileşim alanlarının genişletilmesi özel bankerlerin, tüccarın ve mültezimlerin statüsünü yükseltti; değişen ekonominin eksenleri olmalarına, ama aynı zamanda herhangi bir merkezi denetim girişimine de karşı çıkmalarına neden oldu. Son bir nokta olarak, kırsal nüfusun göçer kesimini yerleştirmeye çalışırken Osmanlı görevlilerinin aşiret reisleriyle iş görmesi ya da bir grup aşiretle yakın ittifak kurup diğerlerini göçe ve yerleşmeye zorlamak için bu müttefiklerini kullanması gerekiyordu. Böylelikle de sınırlamaya çalıştıkları göçerliği gerçekte körüklüyorlardı. Bu yerleştirme politikalarının kalıcı başarıya ulaşması, yalnızca buyrukların çıkarılması açısından değil, kurumsal reform açısından da çok daha kapsamlı bir çabayı gerektiriyordu; bu da ancak on dokuzuncu yüzyılda görülecekti.

Dördüncü Bölüm

DURAĞANLIĞIN İNŞASI

New York Times gazetesinin 15 Ocak 2003 tarihli nüshasında Kuzey Irak'ta Saddam Hüseyin güçlerine ve doğuda El Kaide bağlantılı militan Ansar el-İslam grubuna karşı direniş savaşına giren Hemavend adlı bir Kürt aşireti üzerine bir makale yayınlandı. Bu iki cephede Hemavend savaşçılarının önderi bir baba oğuldu (kuzeyde baba, doğuda oğul) ve savaşçıların çoğu ya akraba, ya da önderlerinin aileden saydığı kişilerdi. Gazeteye göre, bu kişilerin hepsi sonuna kadar davalarına bağlı ve şansları ne kadar olursa olsun er geç kazanacaklarından ve haklarını alacaklarından emindiler.

Bundan 100 yıldan biraz uzun bir zaman önce Osmanlılar reform ve merkezileştirme programlarını başlattıklarında gene aynı Hemavend (ya da Hemvend) aşiretiyle uğraşmak zorunda kaldılar. Aşiret liderlerini ayartıp özerkliklerinden vazgeçirme girişimleri sonuç vermeyince Osmanlılar aşireti parçaladılar, hayvanlarına el koydular ve aşiretin üyelerini 1880'lerde ve 1890'larda Orta ve Batı Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Afrika'da geniş bir alana dağıttılar. Osmanlıların Doğu Anadolu ve Arap eyaletlerinde aşiretin bütün izlerini yok etmeye kararlı görünmelerine karşın birkaç on yıl içinde Hemvendler eski yerlerine geri döndüler, göçer alışkanlarını sürdürdüler ve yörede yeniden etkilerini göstermeye başladılar. Mark Sykes'ın belirlemesine göre 1908'de 1.200 Hemvend ailesi vardı ve bunlar Baban Kürt aşiretlerinin "en yiğit, cesur ve zeki" olanlarıydı.[1] Yirmi birinci yüzyılın başına gelindiğinde Hemvendler Saddam Hüseyin'e karşı savaşta potansiyel müttefik olarak görülüyorlardı. Hemvendler gibi on dokuzuncu yüzyılda göç ettirilen başka aşiretler de çok tehlikeli koşullarda uzun yolculukları gerektirse bile yurtlarına geri dönmenin bir yolunu buldular.[2]

Hemvendlerin yerleşiklik ile göçerlik arasında gidiş gelişleri devlet-aşiret ilişkilerinde Osmanlı tarihinin büyük bölümüne damgasını vuran

1 Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire," *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (1908): 456.

2 Andrew Gould, "Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia," (Doktora tezi, University of California, Los Angeles, 1973), 17.

genel modelle benzerlik içindeydi. Ama on dokuzuncu yüzyılda devlet görevlileri önceki yüzyıllardan farklı olarak aşireti yerleştirmeden önce izleme, sayma ve kimliklerini belirleme işlemlerinde daha dikkatli davrandılar. Aşiretlerle ilgilenmek ve yerleştirme işlerini yönetmek için resmi kurumlar oluşturdular. Osmanlı devletinin 1838'den başlayarak bu amaçla yürüttüğü tahrirler yaklaşık 2.100 folyo doldurur.[3] On dokuzuncu yüzyılın son yıllarında Balkanlar ve Arap eyaletleri gibi özellikle hassas sayılan bölgelerde dört ayda bir gibi çok sık aralıklarla tahrir yapıldı. Her zaman ayrıntılı olan talimatlar on dokuzuncu yüzyılda daha da ayrıntılandırıldı. Osmanlı devletinin imparatorlukta daha merkezi ve yerleşik bir düzen kurmakta kararlı hale geldiği açıktı. Ama Osmanlı yerleştirme politikalarının on dokuzuncu yüzyılda gittikçe daha kapsamlı ve zorlayıcı olmasına karşın Hemvendler ve bazı başka aşiretler göçebeliklerini sürdürmenin ve özerkliklerini korumak için Osmanlı devletine baskı yapmanın yolunu buldular.

Anadolu folklorunda aşiretlerin devlete karşı direnişi idealize edilir ve göçer kimliklerinin varlığını sürdürmesi öncelikle bu etkene bağlanır.[4] Direniş önemli olmakla birlikte, aşiretlerin sürmesini daha büyük ölçüde açıklayan etken on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda aşiretler ile Osmanlı devleti arasında gelişen garip ilişkide yatar. On dokuzuncu yüzyılda devlet gücünün artması ne aşiretlerin güçsüzlüğünden kaynaklanmıştır ne de bu süreç aşiretlerin marjinalleşmesini gerektirmiştir. Pek fazla seçeneği olmayan Osmanlı devleti, yerleştirme programını da içeren reform politikalarını uygulamaya koyarken bir yandan çeşitli bölgelerde var olan güç ilişkilerine dayanmayı sürdürdü, bir yandan da gittikçe gelişkinleşen bir dizi kurum oluşturdu. Bazı aşiretler kendi bölgelerinde reform ve yerleştirme politikalarını uygulamayı kabul ederek Osmanlı devletinin güçlenmesinden kazançlı bile çıktı. Bu durum merkezi devletin etkinliğine katkıda bulunmanın yanı sıra aşiret reislerinin de güçlerini ve nüfuzlarını artıracak, rakipleriyle ilişkilerinde onlara üstünlük sağlayacak yeni olanaklar bulmalarına yol açtı. Dolayısıyla aynı anda hem aşiretlerin, hem de

3 Bu bölümde 105. nota bkz.

4 Yaşar Kemal romanlarında aşiretlerin bazı direniş öykülerini anlatır; bunların en ünlüsü *İnce Memed*'dir.

Osmanlı devletinin büyüyebildiği bir ortam doğdu. Hemvend, Lek, Avşar, Cerid ve Taciroğlu gibi adlar silinmek şöyle dursun, Osmanlı devletinin ve onun ardıllarının on sekizinci, on dokuzuncu, yirminci ve –*New York Times*'da okuduğumuz gibi– yirmi birinci yüzyıllarda doğu vilayetlerinde uyguladığı aşiret politikalarının anlatıldığı belgelerde ve yazılarda çarpıcı bir düzenlilikle yer aldı.

Bu bölümün başında on sekizinci yüzyılın sonuna kadar sağlanabilmiş olduğu düzeyde bile yerleşik yaşamın çöküşü ve aşiretler ile yerel ayan arasında ortaya çıkan yeni işbirliği örüntüsü, bu bağlamda aşiretlerin ayan tarafından önemli bir savaş gücü olarak kullanılması ele alınmaktadır. Daha sonra da Osmanlı devletinin gittikçe güçlenen bu ayaklanma odaklarına askeri ve yönetsel olarak nasıl tepki verdiği ortaya koyulmaktadır. Bu tepkiler salt ayanı yenmek ve aşiret sorunlarıyla baş etmek amacıyla bazı özel orduların ve makamların oluşturulmasını da içeriyordu. Osmanlı görevlileri bu politikaları uygularken bazı aşiretlere boyun eğdirmek için bazı başka aşiret reisleriyle de işbirliği yapmak zorunda kaldılar. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı devletinin güçlenmesine, imparatorluğun bazı bölgelerinde aşiret ağlarının da güçlenmesi eşlik etti. Bu karmaşık düzen imparatorluğun on dokuzuncu yüzyılı geride bırakmasına elverdiyse de katlanarak çoğalan mülteci dalgalarının ve yirminci yüzyılın başında imparatorluğun ölüm fermanını çıkaran etnisitenin siyasallaşmasının yarattığı baskılara dayanamadı.

On sekizinci yüzyıl iskânının çöküşü

Osmanlıların on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda benimsediği yerleştirme politikaları kalıcı olarak yerleşik bir toplum yaratmadı. On dokuzuncu yüzyılın başlarında genel eğilim yeniden karşı yöne döndü –göçerlik artmaya başladı. Kesin rakamlara ulaşma olanağı bulunmamakla birlikte, çağdaş bir tahmine göre, 1839'da başlayan Tanzimat hareketinin hemen öncesinde yalnızca Adana vilayetinde 56.955 göçere karşılık ancak 5.000 yerleşik köylü vardı.[5] Küçülmek bir yana, bu aşiretlerin bazıları sürekli güçlerini artırıyor, bazıları da neredeyse imparatorluktan ayrılmış gibi davra-

5 Gould, "Pashas and Brigands," 27-28.

nıyordu. Bölgedeki bazı kentler çevredeki toplulukların ürünlerini toplayıp bölgesel, hatta Avrupa'daki pazarlara ulaştırarak epeyce bir refaha ve üne kavuşmuştu. Kökeni bir aşiret konfederasyonuna dayanan Menemencioğlu ailesi on dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarında bir gemi yükü başına 46.000 kuruş ücret karşılığında Avrupa gemilerinin Akdeniz limanlarından buğday satın almasına izin vererek olağanüstü büyük bir servet sahibi oldu.[6] Aşiretler hem mevsimlik işçi ve hayvan sağlayıcıları, hem de yerel ticaretin bir bölümünün taşıyıcıları olarak bu ilişki ağlarında çok önemli yer tutuyorlardı.[7] William Francis Ainsworth'ün 1840'lardaki yolculukları sırasında gözlemlediğine göre, İngiliz ve Fransız malları Halep üzerinden Antep'e ve Kilis'e getiriliyor, karşılığında da bu kentlerden çevre tarım alanlarında yetiştirilerek göçer aşiretler tarafından taşınan sebze, meyve ve pamuk alınıyordu. Aşiretlerin güç alanı öylesine sürekli genişlemekteydi ki, bu yıllarda Arap vilayetlerinde daha güneylere gidenler toprakların göçerlerin eline geçmekte, boş köylerin sayısının artmakta ve çölün büyümekte olduğu izlenimini edindiler.

Osmanlı devleti açısından durum son derece acildi. Merkezileşme tam Osmanlı reform hareketinin ana temasını oluşturmaya başlarken imparatorluğun geniş kesimlerinde devlet denetimi tekrar zayıflıyordu. İmparatorlukta posta sisteminin bozulması, merkezi yönetimin uzak noktalarla iletişim yeteneğinin giderek azalmasına yol açtı. Osmanlılar önceki yüzyıllarda menzilhane sistemi olarak bilinen etkin bir iletişim yöntemi kurmuş, böylece merkezin imparatorluğun her köşesine erişimi sağlanmıştı.[8] Osmanlıların kendilerinden önceki imparatorlukların uygulamalarını sürdürdükleri bu sistemde imparatorluğun ana ulaşım yolları üzerine yerleştirdikleri aktarma istasyonları (menzilhane) vardı. Bu noktalarda maaşlı devlet memurları görevlendirilir, kendilerine çevre köylerden ve aşiretler-

6 Menemencioğlu Ahmet Bey, *Menemencioğlu Tarihi*, ed. Yılmaz Kurt (Ankara: Akçağ, 1997), xxi.

7 William Francis Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, cilt 1 (Londra, 1888), 106; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), 126, 145: Norman Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 7.

8 Colin Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık (Ankara: Meteksan, 1980) içinde, 179-86: Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi* 28, no. 3-4 (1970): 339-68.

den insan ve hayvan gücü ve erzak talebinde bulunma yetkisi verilirdi. Bu görevliler at tedarik etmek, atları istasyonda besili ve yola çıkmaya hazır tutmakla yükümlüydüler. Devlet buyruklarını, mektupları, haber, para ve başka değerli eşyayı taşıyan ulaklar buralarda dinlenir ve at değiştirir, sonra yollarına devam ederlerdi. Sistemin düzgün işlemesi pek çok kişinin, özellikle de imparatorlukta hayvan tedarikinin başlıca kaynağını oluşturan göçebelerin katılımına bağlıydı. Bir başka gereklilik de vilayetlerin kırsal bölgelerinde belirli düzeyde güvenliğin sağlanmasıydı.

Daha on dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarında Anadolu'nun orta ve güney kesimlerinde bazı aşiretler devlete at sağlamayı reddediyor, yerel ayanla ya da işgalci Rus ve Mısır ordularıyla iş yapmayı tercih ediyorlardı. Hatta bazı aşiretler kırsal alanlarda başıboş dolaşanlara katılarak ulaklara ve postacılara saldırıp soymaya başladılar. Ulaklar imparatorluğun bazı bölgelerinde yolculuk edebilmek için çoğu kez yerel görevlilere ve ayana yüklü miktarlarda koruma parası vermek zorunda kaldılar.[9] Yerel nüfuz sahibi bazı aileler aktarma noktalarının ve iletişim ağının bazı bölümlerinin denetimini ele geçirerek bunu devlete baskı yapmak ve posta ağını daha da parçalamakta kullandılar.[10]

İmparatorlukta iletişim altyapısının giderek çözülmesi iletilen bilginin niteliğini ve niceliğini etkiledi. Sistem özellikle imparatorluk sınırları içinde yaşayan 20 milyondan fazla kişinin belirlenmesi, bölgeler içinde ve arasında nüfus hareketlerinin ve yerleşik yaşam ile göçer yaşam biçimleri arasındaki gidiş gelişlerin izlenmesi açısından yetersiz hale geldi. Aşiret âdetlerinin yerel düzeyde olağanüstü büyük çeşitlilik göstermesi grupların belirlenmesini iyice güçleştirdi. Her bir aşiret yoğunlaşmasının yüzyıllar boyunca yeniden üretilerek kökleşmiş uygulamalarla farklılaşmış olmasının yanı sıra Nakşibendi, Kadiri, Rifai ve Mevlevi gibi tasavvuf tarikatlarının yaygınlığı da imparatorluğun kırsal ve aşiret yapısını daha da karmaşıklıklaştıran ek bir katman oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli vilayetlerinde yolculuk eden,

9 FO 78/615, Kayseri, 8 Mart 1845; James Baillie Fraser, *Constantinople to Tehran*, cilt 1 (Londra, 1838), 82, 136-37; Charles Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in Lycia* (Londra, 1852), 28.

10 Fikret Adanır, "Semi-Autonomous Pronvincial Forces in the Balkans and Anatolia," Faroqhi, *Later Ottoman Empire* içinde, 176.

yaşayan ya da çalışan insanların bu dönemle ilgili olarak aktardığı uygulamaların, standartların, yaşama ve ilişki kurma biçimlerinin çeşitliliği, izleyen yıllarda yaygınlaşan tekdüze bütünsel imparatorluk betimlemeleriyle çarpıcı bir karşıtlık içindedir. Bu açıdan özellikle dikkate değer bir nokta, imparatorluğun değişik kesimlerinde kadınların konumunun ve kadın-erkek ilişkilerinin çok büyük farklılık göstermesidir. Büyük kentlerde kadın-erkek yaşamlarında uygulanan katı toplumsal ayrıma karşılık kırsal kesimde kadınlar, özellikle de Aleviler ve Çingeneler çok daha rahat davranıyor, bazıları yabancı yolcuların ve Avrupalıların önünde yüzlerini kapatmıyorlardı.[11] Cevdet Paşa, Tecirli aşiretinde kadınların kocalarını boşamalarına izin verildiğini ve aynı uygulamanın bazı çöl aşiretlerinde de görüldüğünü belirtir.[12]

Aşiret içi güç ilişkileri ve aşiretlerin çok temel bazı etkinliklerinin törensel bir nitelik taşıması aşiretlerin tanımlanmasında ve ayırıcı özelliklerinin yeniden üretilmesinde önemli etkenlerdi. Aşiretteki aileler ve hayvanları yüzlerce kilometrelik yolları olağanüstü kesin bir düzen içinde alır, hem yaş ve cinsiyete göre ayrılmış aile üyeleri, hem de keçileri, sığırları, eşekleri ve develeri kafile içinde belirlenmiş kendi yerlerinde yolculuk ederlerdi.[13] 1830'larda ve 1840'larda Güney ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Ainsworth, "aşiretin ilerleyişi –çadır ve çadır direkleri yüklü develerin ağır ağır, görkemle yürüyüşü, kadınları ve çocukları taşıyan öküzler ve savaşçıların ağırbaşlı adımları ...– etkileyici bir görüntü oluşturur," diye yazıyordu. Ayrıca "göçer yaşamının kendilerine bütün yabancılara, köylülere ve toprağı süren çiftçilere karşı sınırsız bir üstünlük sağladığını iddia edermiş gibi görünen kibirli bir gurur havası" olduğunu belirtiyordu. Daha sonra "Bedevi ... yerleşik Arap'tan ... nefret eder ve göçebe Kürt, zenginliğe yol açmasa bile kişiliğin bağımsızlığına kesinlikle katkıda bulunan tarımı umursamamaya değer verir," diye devam ediyordu.[14] Aşiretler göç yolundayken bile öykülerini, efsanelerini ve soy çizgilerini sözlü olarak aktarmayı sürdürüyor, bu da zor koşullarda çabuk toparlanmalarına yardım ediyordu.[15]

11 Fellows, *Travels and Researches*, 325-27.
12 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 163.
13 Fellows, *Travels and Researches*, 388-89.
14 Ainsworth, *Personal Narrative*, cilt 1, 41.
15 Enver Beşe, "Anadolu'da Göçebe Türkler," *Türk Folklor Araştırmaları* 31 (1952).

Osmanlı yönetimi gücünün doruğundayken bile bürokratların, yerel ayanın, yerel görevlilerin ve aşiretlerin çıkarlarını dengelemek gibi karmaşık bir işle uğraşmak zorundaydı. Merkezi yönetimin zayıfladığı ve rakip gruplar arasında manevra yeteneğinin bir bölümü kaybettiği on dokuzuncu yüzyılın başlarında özellikle sınır boyları yeniden ayrım çizgileri belirsiz çekişmeli bölgelere dönüştü. Askeri ve sivil görevliler, ayan ve aşiret unsurları kendi, konumlarını güçlendirmek için karmaşık bir mücadeleye girdiler; böylece merkezi yönetimin konumu daha da sarsıldı.

Katlanarak çoğalan bu baskılar altında ve profesyonel ordunun dağıtılmış, yenisinin de henüz kurulmamış olmasına karşın, Sultan II. Mahmud 1827'de tehlikeli bir adım atarak Rusya'ya savaş ilan etti. Sultanın savaş açmasında bunu İslamiyetin ruhu için mücadele ve kendisini bütün Müslümanların önderi olarak göstererek konumunu ve meşruiyetini güçlendirme çabasının da payı vardı.[16] Rusya bu meydan okumaya 1828'de hem Balkanlar'da, hem de Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğu'na saldırarak yanıt verdi. Profesyonel ordunun zayıflığı nedeniyle Osmanlı devleti Rus saldırılarına direnmek için yerel olarak toplanan başıbozuk askerlere dayanmak zorunda kaldı. Bu yerel grupların bir bölümü henüz Osmanlı toplumuyla tam olarak bütünleşmemiş yeni mültecilerden oluşuyordu. Mültecilerin pek çoğu, sınırın diğer tarafında kalan geniş ailelerinden ayrılmış kişilerdi. Dolayısıyla Osmanlı devleti bu grupların, örneğin 1783'te ülkeleri Rus ordusu tarafından işgal edilince bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış olan Kırım Tatarlarının sadık kalacağına hiçbir zaman tam güvenemezdi. Bazı Tatarlar 1828 savaşında Osmanlıların yanında savaşa girdiyse de[17] Rusya'da kalmış olanlar 100.000 kişilik Rus ordusunun saflarına katılmak üzere seferber edildi ve Rus ordusu kısa sürede Kuzeydoğu Anadolu'da Erzurum'u da içine alan geniş toprakları işgal etti.[18]

Rus ordusunun gelmesi, daha önce doğuda Osmanlılara karşı ayaklanmış olan gruplar açısından potansiyel bir koruyucuya kavuşmak anlamını taşıyordu. Bu yıllarda Karadeniz'de bulunan ve 1828'de Rus birlikleriyle

16 Virginia Aksan, *Ottoman Wars, 1700-1870* (Harlow, BK: Pearson, 2007), 343vd.
17 Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, cilt 2, 31; Aksan, *Ottoman Wars*, 346.
18 Alexander Sergevich Pushkin, *A Journey to Arzrum* (Ann Arbor, Mich.: Ardis, 1974), 58.

Doğu Anadolu'ya gelen Aleksandr Puşkin yüzlerce Yezidi ailesinin çara bağlılıklarını bildirmek için Ağrı Dağı'ndan Erzurum'a yürüyüşünü anlatır.[19] Hemvendler gibi Yezidiler de Amerika ile Irak arasında 2003'te başlayan savaşta öne çıkacak ve Amerikalı birliklere destek vereceklerdi. Daha sonra ise Kürtlerle karıştırılmaları ya da akraba olduklarının düşünülmesi Yezidiler arasında "düş kırıklığı" yaratacaktı.[20]

Ruslar yeni işgal ettikleri toprakların güvenliğini sağlamak amacıyla yerleşik nüfusun bir bölümünü yerlerinden kopartarak başka yerlere yerleştirdiler. Bu düzenleme kapsamında binlerce Ermeni ailesi de daha doğuya, Rusya İmparatorluğu'nun içlerine göç etmeye zorlandı. Ruslar bu zengin ve nüfuzlu ailelerden Ermenilerin bir bölümünün yeni yerleştirildikleri yerlerde işlerini sürdüreceği ve buralara zenginlik getireceği umudundaydı.[21] Ama bu büyük çaplı yer değiştirme yoksunluk içinde yeni bir mülteci kalabalığı yaratmanın ve geride bıraktıkları Erzurum gibi kentleri yoksullaştırmanın ötesinde pek bir sonuca ulaşmadı.[22] 1830'larda bölgeyi dolaşan James Frasier'ın yazdığına göre, Ermeniler "kamplarda kalmanın, şiddetli iklim koşullarına katlanmanın, yiyecek ekmek bile bulamamanın acılarını çektiler; yüzlercesi sefalet ve yokluktan öldü."[23] On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı ülkesini dolaşan Robert Curzon, Ermenilerin yurtlarına dönme talebini "sıçrayıp düştükleri despotik Rusya ateşinden ehvenişer Türkiye tavasına geri dönme" arzusu olarak betimledi.[24] Ruslar Doğu Anadolu'daki Kürtleri de dağılmaya zorladılar. Zilanlı aşiretinden İshak Paşa'nın ve onun soyundan gelen çocukları ile torunlarının on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından beri neredeyse bağımsız hükümdar gibi hüküm sürdüğü topraklardaki belli başlı Kürt kentlerini yok ettiler. Ama Kürtler göçebe olduklarından, onların Ruslara karşı direnme ve gerek Rus, gerek Osmanlı devletinin taleplerinden kaçınma olanakları Ermenilerden fazlaydı.[25]

19 A.g.e., 61, 63.
20 *Seattle Times*, 28 Aralık 2005.
21 Fraser, *Constantinople to Tehran*, 25; Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzurum and the Frontier of Russia, Turkey, and Persia* (New York, 1854), 188.
22 Fraser, *Constantinople to Tehran*, 254.
23 A.g.e., 255.
24 Curzon, *Armenia*, 188.
25 Fraser, *Constantinople to Tehran*, 314-15.

Doğu Anadolu'da Rus işgali uzun sürmedi. Rus birlikleri 1829'un sonunda Kars, Bayezid, Van, Muş, Erzurum ve Bayburt'tan çekilmişti, ama arkalarında yaygın yıkım, gittikçe çevreyi saran karmaşa ve yangılı çatışma ortamı bıraktılar. Frasier, Bayezid çevresindeki bölgede gördüklerini şöyle aktarmıştı: "Böylesine tam bir harabe sahnesi hiç görmedim. Yüz evden ancak birinde yaşayan vardı; oturulan evlerin de çok azı sağlamdı. ... Son derece kasvetli bir görüntü; Kürtler ve Ermeniler açısından da son derece öfkelendirici olmalı, ama bunu Rusya'nın müşfik merhametine borçludurlar." Frasier'ın yazdığına göre Bayezid'in "halkı ve kaynakları öylesine kurumuştu ki, Paşa artık özel masraflarını ödeyemeye yetecek parayı bile güçlükle toplayabiliyordu."[26]

Savaşın sona ermesi ve sonunda Rus birliklerinin çekilmesi bu bölgelere düzen ve istikrar getirmedi. İki imparatorluk arasındaki savaşa son veren Edirne Antlaşması'yla Osmanlıların sınırlarını daha iyi tanımlamak ve korumak için kale ya da hisar inşa etmeleri yasaklandı.[27] Osmanlıların Ruslardan kalan boşluğu dolduramaması ve yeniden düzeni sağlayamaması bu bölgelerde yerel ayanın ve Kürt aşiret reislerinin güçlerini artırmak için özgür kalmalarına yol açtı. Bazı Kürt aşiretleri Doğu Anadolu'nun sınır boylarında bir dizi kalenin denetimi hızla ele geçirerek imparatorluğun geri kalan kesiminden fiilen kopuk bir bölge yarattılar. Bu kaleleri üs olarak kullanarak yolculara, tüccara ve köylülere saldırdılar.[28] Kürt aşiret reislerinden Bedir Han Diyarbakır ile Musul arasında kalan bütün bir bölgede denetimi ele geçirdi. Bedir Han o kadar büyük bir güç sahibi oldu ki, 1820'lerde ve 1830'larda kendi adına sikke bile bastırdı.[29] Kürt aşiretleri her ne kadar güçlerini yaygınlaştırmakta, saraylar yaptırmakta, hazır ordular bulundurmakta, hatta hanedanlar oluşturmaktaysa da yaylacı göçerlikten hiçbir zaman tümüyle vazgeçmediler. Kendi bölgeleri içinde ve çevresinde dolaşmayı sürdürerek üstünlük sağlamak ve aşiret kimliklerini canlı tutmak için birbirleriyle savaştılar. Koşulların değişmesi durumda her zaman göçer yaşam biçimlerine dönmeye hazır beklediklerinden merkezi devleti

26 A.g.e., 313-14, 318.
27 Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, cilt 2, 32.
28 Fraser, *Constantinople to Tehran*, 300-301, 318, 404.
29 H. Von Möltke, *Türkiye Mektupları* (İstanbul: Varlık, 1982), 101-7.

de köşeye sıkıştırabildiler. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuda Kürt aşiretlerini tümüyle bastırmasını ve denetim altına almasını neredeyse olanaksız kıldı.

Göçer aşiretlerinin artan gücü ve süren çatışmaları doğuda köylülerin yaşamını çok zorlaştırdı. Gittikçe güçlenen aşiretler karşısında köylülerin hayvanlarını, ürünlerini, hatta canlarını koruma olanağı yoktu. Osmanlı devlet temsilcilerinin yazdığı bir rapora göre, Şammar, el-Cerba, Cubur ve Ebu Hamned adlı Arap aşiretleri Eylül 1848 ile Ağustos 1849 arasında Musul çevresinde 3.000'den fazla hayvan, çeşitli silahlar, tarım araçları ve ev eşyası çaldılar.[30] Erzurum'daki Britanya konsolosunun raporuna göre, "bütün yaz ve sonbahar boyunca mahallede cinayet ve hırsızlığın görülmediği tek bir gün bile geçmedi."[31] Bu tür çatışmalar çok şiddetlendiği ya da koşullar genel olarak dayanılmaz hale geldiği zamanlarda köylülerin bütün köyü boşaltması ve binlerce insanın sınırların ötesine geçmesi olağandışı değildi. Böyle bir dönemde Muş'tan ayrılmak zorunda kalan 5.000 kadar aile imparatorluğun başka bölgelerine, Gürcistan'a, Rusya'ya ve İran'a gidebiliyordu.[32] Bu tür kitlesel göçler sınır bölgelerinde zaten zayıf olan yerleşik düzeni yok etti ve buraları aşiretlerin saldırılarına büsbütün açık hale getirdi. Hem Osmanlı, hem İran topraklarında çok sayıda göçebe Kürt'ün yaşamasına bağlı olarak Osmanlı ve Rus imparatorluklarının sınırlarının geçtiği bölge birçok yönden gelen saldırılara uğradı. Yüzlerce insan öldürüldü, mal mülk çalındı, harap edildi ve insanlar köle olarak satılmak üzere kaçırıldı.

Ruslar 1828-29 savaşında Osmanlı İmparatorluğu'na batıdan da saldırdılar. Eflak, Boğdan (Moldova) ve Tuna üzerindeki bir dizi kenti işgal ettiler, Edirne'yi aldılar ve İstanbul önlerine kadar ilerlediler. Rus işgali buralarda da uzun ömürlü olmadı, ama gene de yerel koşullarda önemli sarsıntılara yol açtı. Ruslar doğuda Ermenileri yeni yerleşimlere gönderdikleri gibi Balkanlar'daki nüfusu da Rusya'nın değişik bölgelerine yerleşmeye zorladılar. Gitmeyi reddedenler yeni vergiler ödemek ve fazladan çalışmak zorunda bırakıldılar. Yöre nüfusundan pek çok insan Rusların taleplerine uymaktan-

30 Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak* (İstanbul: Eren, 1998), 150.
31 FO 78/615, 8 Mart 1845.
32 FO 78/491, Ocak 1842.

sa dağlara çıktılar. Bazıları da sınır boylarından başka bölgelere kaçtılar; küçülmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun içlerine göç eden mültecilere katıldılar. On dokuzuncu yüzyılın geri kalan bölümünde bu durum artan bir yoğunlukla sürdü ve Osmanlı devleti yalnızca başkaldıran göçerlerin yerleştirilmesiyle değil, savaş mültecilerine yer bulunup onların da yerleştirilmesiyle uğraşmak zorunda kaldı. Çarpışmalar durduktan sonra Rus orduları bu toprakların çoğundan çekildi, ama bölgede bir varlık bulundurmalarına ve başta Eflak ve Boğdan'dakiler olmak üzere yöre topluluklarının korumasını üstlenmelerine izin verildi. Ruslar bölgeye kolayca erişebilmek amacıyla bu sınırda da Osmanlıların kaleler yapmasını engellediler.[33] Bu yeni koşullar yöre halkının korkularını ve endişelerini gidermeye yaramadı. Bir kayda göre, Rus korumasındansa Habsburg ya da Osmanlı yönetimi altında yaşamayı tercih eden bölge halkından 12.000 aile Transilvanya'ya, 40.000 aile Sırbistan'a ve 10.000 aile Trakya'ya göç etti.[34] Bu arada Yunan devriminin başlaması ve bağımsız Yunanistan Krallığı'nın kurulması durumun daha da değiştirdi. Yeni kurulan bu devlet Karadeniz'den Akdeniz'in güney kıyılarına kadar uzanan geniş bir bölgeden Rum kökenli pek çok kişiyi çekecekti.

Rus akınları Doğu Anadolu'da ve Balkanlar'da yerel dengeleri altüst ederken Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın ayaklanması ve Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir bölümü ile Bereketli Hilal'in kuzey kesimlerini işgal etmesi de 1830'larda ve 1840'larda Osmanlı İmparatorluğu'nu zora sokan yeni ağların ve ilişkilerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bir yandan İstanbul'un Rus ordularının işgal tehdidi altında kalması, bir yandan da Mısır ordularının hızla ilerlemesi Osmanlıları askeri reformlarla, sınırlarını güçlendirip korumakla, yerel halkın sadakatini güvence altına almakla ve Balkanlar ile Bereketli Hilal'de düzeni sağlamakla daha yakından ilgilenmeye zorladı. Mısır sorununda Osmanlıların kendi ordularından çok daha iyi örgütlenmiş ve etkin bir askeri güçle karşı karşıya bulunduğu açıktı.[35] Güçlü bir Mısır

33 Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Rus Savaşında Rumeli'den Göçürülen Reaya, 1828-1829* (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.)

34 Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 36.

35 Khaled Fahmy, Mısır ordusunun temelinde yatan sorunları, yolsuzluk ve hile olayları nedeniyle göründüğü kadar harika olmadığını anlatır. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), özellikle böl. 4.

yaratma düşlerinin parçası olarak Mehmed Ali ve oğlu İbrahim Paşa yerleşik tarımı yaygınlaştırmakta ve daha başından beri merkezi yönetime ağırlık vermekteydiler. İşgal ettikleri topraklarda arazi ölçümleri ve nüfus sayımları yaptırıyor, kendileriyle işbirliği yapan aşiretlere toprak veriyorlardı. Mehmed Ali ve oğullarının politikalarının birçoğunun temelinde daha yerleşik bir toplum yaratma arzusu yatıyordu, ama bazı önlemlerin uygulanmasında hesapta olmayan bir sonuç da ortaya çıktı; var olan göç örüntülerinin daha geniş kapsamlı ve yoğun hale gelmesine ek olarak bir de mevsimlik işçi göçleri başladı. Bu açıdan özellikle önemli gelişmeler pamuk tarımının başlamasıyla ilgili olarak ortaya çıktı; böylece Adana bölgesi hızla çevre alanlardan göçmen işçilerin geldiği bir çekim merkezine dönüştü ve günümüzde hâlâ süren bir model oluştu.[36] İmparatorluğun diğer bölgelerinde de yerleştirme politikaları benzer gelişmelere yol açtı; yerleşimin merkezinden başlayan göç ağları eş merkezli daireler halinde dışa doğru yayıldı. Bunun iyi bir örneğinin görüldüğü Arap vilayetlerinde Mısır yönetiminin yerleşik düzeni dayatması sonucunda yerlerinden edilen Bedevi aşiretleri kuzeye göç ederek Suriye çölündeki geleneksel dolaşım alanlarından uzaklaştılar.[37]

Yeni güç merkezleri: Ayan ve aşiretler

Osmanlı devleti çok sayıdaki karşıt çıkarları dengelemekte zorluk çeker ve yabancı orduların saldırılarına ve işgaline uğrarken, önceki yüzyıllarda merkezi yönetimin aracıları olarak işlev görmüş olan aşiretler ve taşra aileleri özgürlük iddiasında bulunmak için yeni fırsatlara kavuştular. Bu gruplar merkezi yönetimin yanında yer almayı sürdürerek devletin artan gücünden yarar sağlayabilir ya da taraf değiştirip istilacı Rus ya da ayaklanan Mısır ordusuyla işbirliği yaparak bu devletlerin işgal ettiği topraklarda ayrıcalıklı konumlar edinmeyi güvence altına alabilirlerdi.[38] Bazı yerel ayan ve aşiretler bu yollardan birini ya da her ikisini denedilerse de dönemin en önemli gelişmesi aşiretler, aşiret konfederasyonları ve vilayet ayanı arasında güçlü ittifakların kurulmasını içeren üçüncü bir seçenekti.

36 Ainsworth, *A Personal Narrative*, cilt 1, 130.
37 Lewis, *Nomads and Settlers*, 40-41.
38 Gould, "Pashas and Brigands," 14; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 110; Menemencioğlu Ahmet Bey, *Menemencioğlu Tarihi*.

Bu ittifaklar on dokuzuncu yüzyılda merkezi devlet iktidarını zorlayan ve fiilen kısıtlayan yeni ve güçlü iktidar odakları yarattı.

Bu yeni ittifaklar hem ayana, hem de aşiretlere yarar sağladı. Yerel nüfuz sahibi aileler aşiretlerle işbirliği yaparak yeni insan gücü ve hayvan kaynaklarına ulaştılar. Aşiretler ise düşman unsurlardan korunma olanaklarına kavuştular ve devlet karşısında pazarlık güçlerini sağlamlaştırdılar.[39] Yerel bir Türkmen aşiretinin reisi 1830'larda Ainsworth'ün Toros Dağlarındaki keşif seferi için yeni develer sağlamayı reddettiğinde Ainsworth, Mısır işgalinin ne kadar süreceğini ya da ne kadar etkili olacağını bilmeyen aşiret reislerinin tedbirli davranarak hayvanlarının bir bölümünü Mısır ordusuna sakladıklarını tahmin etti.[40] Bu örnekte keşif seferine padişahın hükmetmiş ve bu tür yardım yapılmasını emretmiş olması durumu değiştirmedi. Charles Fellows da 1838'de Batı Anadolu'da, Milas çevresinde at bulmakta zorluklarla karşılaştı. Hatta elinde bulunan ve yöre halkının kendisine yardım etmesini gerektiren devlet buyruğunu bile sunamadı. Yerel bir aşiretin üyeleri böyle bir emir alma yetkisinin yalnızca reislerine ait olduğunu ileri sürdüler, ama sonra reislerinin kim olduğunu söylemeyi de reddettiler. Daha doğuda, Basra'da Türkmen Tajiboğlu aşiretinden Şeyh Zübeyir bir süredir merkezi devleti görmezden geliyordu. Şeyh Zübeyir 1840'larda ve 1850'lerde kendi bölgesinde büyük bir kaçakçılık ağının geliştirilmesine izin vermişti. Aynı zamanda Fransızlarla yakın işbirliği yapıyor ve bölgede İngiliz çıkarlarına zarar veriyordu; bunda o yıllarda İngiltere'nin Osmanlıların müttefiki olmasının da payı vardı. Osmanlı valisi sorunla baş etmenin yolunu ancak diğer Arap aşiretleriyle komplo kurup Zübeyir'i Basra'da buluşmaya kandırmakta bulabildi; Zübeyir Basra'ya geldiğinde hemen vuruldu ve ölüsü yandaşlarının önüne atıldı.[41] Son bir örnek

39 İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde yerel eşrafın yükselişini açıklayan yakın tarihlerde yayınlanmış çok iyi incelemeler vardır. Bkz. Khoury, *State and Provincial Society*; Beshara Doumant, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley: University of California Press, 1995); Thomas Philipp, *Acre: The Rise and Fall of a Palestinian City* (New York: Columbia University Press, 2001); Michael Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2000).

40 Ainsworth, *Personal Narrative*, cilt 1, 39. Ayrıca bkz. "A Turkish Watering Place," *Blackwood's Edinburgh Magazine* 380 (Haziran 1847): 745.

41 Ainsworth, *A Personal Narrative*, cilt 1, 99-101.

olarak, güney Mezopotamya bataklık arazisinde Arap Müntafık aşireti, hurması, mandaları ve özellikle atlarıyla ünlü bir bölgede tekel oluşturmuştu ve aşiret üyeleri Hindistan'la bunların ticaretini yapıyordu. Acımasız rakipleri Şammarlardan farklı olarak artık yağmacı eylemlerini büyük ölçüde bırakmış olan Müntafıklar 1840'larda yarı yerleşik durumdaydılar. Ama bu durum Osmanlılar açısından sevindirici olmaya yetmiyordu, çünkü aşiret aynı zamanda Şiiliği benimsemiş ve İran'la sıkı ilişkiler geliştirmişti.[42]

Karadeniz 1828-29 Osmanlı-Rus savaşının ardından iki imparatorluk arasında bir tampon bölge olarak yeni bir önem kazandı. Ama Lazların ve Pontus Rumlarının süregelen karşılıklı göçleri nedeniyle Rusya'nın nerede bitip Osmanlı İmparatorluğu'nun nerede başladığının belirlenmesi kolaylaşmadı. Karadeniz bölgesinin 1830'lardaki ve 1840'lardaki bu belirsizlik koşulları altında Tuzcuoğlu ve Hazinedaroğlu aileleri birbirleriyle ve merkezi yönetimle çekişerek yörede güçlerini yaygınlaştırmaya çalıştılar.[43] Osmanlılar bir süre Trabzon valiliğine, Tuzcuoğlu ailesinin bölgede soydan gelen otoritesine karşı çıkmamaları koşuluyla Hazinedaroğlu ailesinin üyelerini atadılar. Ama Hazinedaroğlu Osman 1830'larda Osmanlı reformunu bahane edip vergi toplayıcısı ve reform uygulayıcısı gibi davranarak rakiplerini bastırmaya çalışınca Tuzcuoğlu ona ve Osmanlı devletine karşı silahlı bir ayaklanma başlattı. Hazinedaroğlu ayaklanmayı şiddetle bastırdı ve Tuzcuoğlu'nun kesik başını İstanbul'a gönderdi.[44] Artık birçok başka aile de öncelikle bölgelerinde bulunan hoşnutsuz aşiretler sayesinde imparatorluğun değişik kesimlerinde önemli sayılarda savaşçı seferber edebilecek durumdaydı. Osmanlı devleti bu tür ailelerin birçoğunu resmen tanıdı ve onlara resmi unvanlar verdi. Bunlardan Çapanoğlu ailesinin reisi Mehmet Bey, 1843'te Yozgat ve Kayseri'nin birleştirilmesiyle oluşturulan yeni vilayete vali olarak atandı.[45] En güçlü döneminde sadece bu aile kendini savunmak için 40.000 asker toplayabiliyordu.[46]

42 Ainsworth, *A Personal Narrative*, cilt 2, 71-75; Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994), 26-27.
43 Anthony Bryer, "The Last Laz Risings and the Downfall of the Pontic Derebeys, 1812-1840," *People and Settlement in Anatolia and the Caucasus* (Londra: Variorum, 1988) içinde, 201-5.
44 A.g.e., 206.
45 FO 78/533, 26 Ocak 1843.
46 Bryer, "The Last Laz Risings," 194.

Daha doğuda Ardahan çevresinde neredeyse bütün bir bölge 1841'de eski bir eşrafın dört oğluna aitti. Bu toprakların büyük bölümü oğullara babalarından miras kalmış, gerisi devlet tarafından verilmişti. Britanya konsolosunun betimlemesine göre, dört kardeş imparatorluğun bu kesimindeki en zengin kişilerdi.[47] Doğu Anadolu'yu gezdiği 1850'lerin başlarında Robert Curzon bazı Kürt aşiret reisleriyle konuşmuş, aşiret reisliğinin bazı aşiretlerde yedi kuşaktır aynı ailede bulunduğunu öğrenmişti.[48] Benzer biçimde Cevdet Paşa da Ulaşlı aşiretinin beşe ayrıldığını, her birinin başında farklı reislerin bulunduğunu ve reisliğin babadan oğula geçtiğini aktardı.[49] Belki de en önemlisi, aşiretlerin iskân edildiklerinde ve dağıtıldıklarında bile aşiret dayanışmasını ve kimliğini bir ölçüde koruyabilmesiydi; bunun etkisi güçlü oldu.

Gene 1840'larda Güney-orta ve Güneydoğu Anadolu'da on iki aşiret güçlerini birleştirerek Osmanlı devlet otoritesine karşı büyük bir ittifak oluşturdu. Yaklaşık 300 haneden oluşan ve başında Kozanoğlu ailesinin bulunduğu Arıklı aşireti diğerlerine üstünlük sağlayarak yalnızca bu konfederasyonun değil, batıda Akdeniz'den doğuda Kürt bölgesinin başladığı topraklara kadar geniş bir alan üzerinde en yüksek otorite haline geldi.[50] Kozanoğlu ailesi, Ayıntab (Antep) kenti yakınlarındaki Kozan köyü kökenliydi. Güneydoğu Anadolu'da ve çevresinde başka aşiretler, ayrıca Müslüman, Rum ve Ermeni köyleri de vardı. Bu toplulukların önderleri de kendi bölgelerinde ve aşiretlerinde geniş iktidar sahibiydi; ayrıca bazılarının kuşaklar boyunca soydan gelen makamları vardı. Ama Kozanoğlu ailesi bir dizi çarpışmanın ve Osmanlı akınlarına başarıyla direnmenin sonucunda diğer aşiretlerin ve aşiret reislerinin çoğuna üstünlük sağladı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğine Kozanoğlular öyle büyük bir üne kavuşmuştu ki, Toros Dağlarının ailenin yerleşim çevresi olan bir bölümü Kozan Dağları adıyla anılmaya başladı.[51] Britanya konsolosunun tahminine göre 1849'da Kozanoğlu aşiretinin denetimindeki aşiret sayısı 12.000

47 FO 78/443, Eylül 1841.
48 Curzon, *Armenia*, 84.
49 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 127.
50 A.g.e., 109, 130.
51 A.g.e., 108.

kadardı.[52] Bölgedeki diğer aşiretler de tümüyle boyun eğmemiş olsalar bile servetlerinden ve ganimetlerinden Kozanoğlu ailesine pay vermek, gerektiğinde hayvan ve savaşçı sağlamakla yükümlüydü. Bu bölgede gelişmekte olan yatay ilişkilerin güçlülüğünün açık bir göstergesi olarak 1849'da Kürt kökenli Lek ve Kırıntılı aşiretleri merkezi devletin temsilcilerine, en yüksek reisleri saydıkları Kozanoğlu'na danışmadan padişaha boyun eğmeyi kabul edemeyeceklerini bildirdiler.[53] Kozanoğluların Lek aşiretiyle ilişkileri özellikle güçlüydü. Uzun bir geçmişi olan gelenek uyarınca Kozanoğlu erkekleri, onlara "cesur oğullar vermeleri için" Lek kızlarıyla evlenirlerdi.[54] Hiç kimse, özellikle diğer ailelerin ve Osmanlı yönetiminin temsil edildiği vilayet meclislerinde bu aile hakkında kötü bir söz söylemeye cesaret edemezdi. Bir keresinde Kozanoğlu Ömer'in yandaşlarından biri, vilayette merkezi devletin en yüksek temsilcisi olan valinin huzurunda Kozanoğlu'nun reisliğe yükselişini "cülus" olarak niteledi. Bu söz padişahın mutlak otoritesine açık bir hakaret oluşturduğu halde, hiç kimse, hatta vali bile karşı çıkmaya cesaret edemedi; hiç kimse de bu saygısızlık gösterisinden ötürü cezalandırılmadı veya paylanmadı.[55]

Kozanoğlu ailesi bölgedeki üstün konumu sayesinde Doğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Irak'a kara ulaşımını da denetimi altına aldı. Ailenin üyeleri çevrede başkalarıyla, örneğin bölgeler arası ticaret ve finansta başlıca aracılar haline gelen Ermeni tüccarla birlikte çalıştılar. Osmanlı toprakları ile dış dünya arasında bir başka önemli bağlantı da Mekke'ye giderken bu topraklardan geçmek zorunda olan hacılar tarafından oluşturuldu. Tipik olarak Ermeni tacirler, dağda yaşayan ailelerin ve aşiretlerin gereksinimi olan giysi, ev eşyası ve başka tüketim mallarını Adana ve Kayseri gibi yakın kentlerden tedarik ederlerdi. Sonra bunları Kozanoğlu reislerine verir, karşılığında Kozanoğlu ailesinin denetimi altındaki belirli yerleşimlerin aşarını (öşür) toplama hakkını elde ederlerdi. Bir tüccar vergileri topladıktan sonra harcamalarını ve ne kadar vergi topladığını gösteren hesaplarını

52 FO 78/896, 18 Aralık 1849.
53 FO 78/796, 27 Haziran 1849.
54 Wolfram Eberhard, "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey: Problems of Settlement," *Oriens* 6 (1953): 45.
55 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 117.

Kozanoğlu reisine sunardı. Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre, yerel reisler bu hesapların kapatılmasında tümüyle tüccarın sunduğu verilere dayanırlardı, çünkü kendileri defter tutmazlardı ve tüccarın bildirdiği fiyat, değer ya da mesafeleri kontrol etme olanakları yoktu.[56] Bu alışverişlerin önemli bir bölümü sözlü olarak ve bu toplulukları birbirine bağlayan yerel güven görenekleri temelinde yürütülürdü.

Bu tür ilişkiler yönetsel hiyerarşinin üst kademelerini dış dünyaya bağladıysa da, bu yörede yaşayan aşiretlerin sıradan üyeleri on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısının çoğu yıllarını buralarda yalıtılmış ve kapalı yaşayarak geçirdiler. Hiç kimsenin aralarına katılmasına, yöre halkının da aşiret reislerinin açık rızası olmadan yerinden ayrılmasına izin verilmedi. Adana'dan gelen vilayet görevlileri bile işleri olduğunda bölgeye gitmek için yanlarına refakatçi verilmesini beklemek zorundaydı. Refakatçiler kasıtlı olarak dolambaçlı yollardan gider, resmi görevlilerin bölge koşulları konusunda gerçekçi bir anlayış edinmesini engellerlerdi.[57] Böyle yerlerde Osmanlı devleti sert yönetimiyle değil, yokluğuyla bilinirdi. İmparatorluğun bu tür yerlerinde Osmanlı varlığı şaşılacak kadar zayıftı. Osmanlılar genelde imparatorluğun bazı dış vilayetlerinde olduğu gibi burada da, on altıncı yüzyılın başlarından beri imparatorluğun parçası olmasına karşın, hiç arazi ölçümü yapmadılar ya da toprağın büyüklüğünü, potansiyelini kaydetmediler. On dokuzuncu yüzyılın daha sonraki yıllarında reform çalışmalarını yoğunlaştırdığı zaman ise Osmanlı devleti işgalci Mısır yönetiminin yaptırdığı ölçümleri temel aldı.[58]

Kozanoğluların nüfuzu bölgedeki hiçbir aileninkine benzememekle birlikte, bu durum ailenin birleşik, kendi içinde tutarlı ya da rakipsiz denetim kurmuş olduğu anlamına gelmiyordu. Ailenin 1840'lardaki reisi Kozanoğlu Yusuf, denetimi altındaki toprakları oğulları Samur Bey ve Ali Bey arasında paylaştırarak Kozanoğlu Garbi ve Kozanoğlu Şarki olarak bilinen iki hanedan başlattı.[59] Bu büyük ailenin içindeki farklı hiziplerin yanı sıra yöredeki başka aileler de her zaman diğerlerinin zararına kendi güç ve nüfuz alanla-

56 A.g.e., 114.
57 A.g.e.,
58 A.g.e., 143.
59 A.g.e., 110.

rını genişletmenin fırsatlarını aradı. Devlet bu bölünmelerden yararlandı ve koşullara göre hiziplerden birini ya da diğerini destekledi. Asıl önemli nokta ise bölünmelerin çoğunlukla yararcı kaygılara dayanması ve din ya da etnik köken gibi özelliklere dayalı derin bir kimlik duygusuyla ilişkili olmamasıydı. Bunun bir sonucu olarak Kozanoğlu ailesinin iktidarı altındaki topraklar hiçbir biçimde sakin değil, en iyi olasılıkla bilinmezlik içindeydi. Cevdet Paşa 1860'ların başında Adana kentinden yola çıkıp canını ya da malını tehlikeye atmadan iki saatlikten uzun bir yolculuk yapma olanağının kalmadığından yakınıyordu.[60] Doğu Akdeniz'de İskenderun limanına gelip oradan daha doğudaki vilayetlere gidecek yolcular Kozanoğlu topraklarından hiç geçmemeyi tercih eder, güneyden dolanan epeyce daha uzun yolla Halep üzerinden kuzeye dönerek varış noktalarına ulaşırlardı. Benzer biçimde hac kervanları da İskenderun, Belen ve Antakya arasındaki beklenmedik tehlikelerle dolu dağ geçitleri yerine güneyde Beyrut-Şam yolunu tercih eder, gene de yanlarında bin kadar atlı refakatçiyle gitmeleri gerekirdi.[61]

İleri gelen Müslüman aileler merkezi devlet karşısında nasıl bir konum alacaklarına karar verirken, gayrimüslim topluluklar da devletin reform ve yeniden örgütlenmeye artan ölçüde önem vermesi karşısında belirli bir manevra alanlarının bulunduğunu keşfettiler. Görünüşe göre, ne yönde hareket edileceğine ve hangi ittifakların kurulacağına ilişkin kararlar etnik ya da dinsel kimlik temelinde değil, özgül koşullara göre alınıyordu. Bu durum hem imparatorluk içindeki çeşitli gruplar, hem de Osmanlı devleti için geçerliydi. Örneğin nüfusun büyük çoğunluğu Ermeni olan Zeytun'da 1860'ların başında ciddi bir ayaklanma çıktığında, denetimi sağlamak için gönderilen kolluk kuvvetlerinin yarısı Ermenilerden oluşuyordu.[62] Başka yerlerdeki Ermeniler arasında reform ve merkezileşmenin yerel ayanın gücünü sarsabileceği yönünde ciddi bir kaygı vardı. Bununla birlikte daha iyi bir yönetim vaadi, yerel Ermeni eşrafın çoğunu Osmanlıların tarafına çelmeye yetti. Osmanlıların 1864'te Kozanoğlu ittifakından aşiret reislerine karşı düzenlediği sefere destek sağlamaları nedeniyle Haçin'den

60 A.g.e., Ayrıca bkz. Menemencioğlu Ahmet Bey, *Menemencioğlu Tarihi*.
61 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 131-32.
62 Gould, "Pashas and Brigands," 129. O tarihte Zeytun'da 1.300 hane vardı ve bunların 20-30'u dışında hepsi Ermeni haneleriydi. A.g.e., 60-62.

üç Ermeni ayana madalya, bir dördüncüsüne de 5.000 kuruş ödül verildi.[63] İki yıl sonra Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin ruhani lideri Kiragos öldüğünde, temelde merkezi devlete yapmış olduğu hizmetleri nedeniyle cenazesi tam bir askeri törenle defnedildi.[64]

Osmanlıların tepkisi: Ordu

Osmanlı yönetimi on dokuzuncu yüzyıl başlarında dış saldırılara ve iç huzursuzluklara etkin olarak karşılık verecek kadar güçlü bir durumda değildi. Ordusu dağınıklık içindeydi; kurumları dönemin hızla değişen koşullarına yanıt vermenin gerektirdiği esnekliği yitirmişti. Bu koşulları düzeltmenin ilk adımı olarak Osmanlı yönetimi 1831'de ilk kez imparatorluk ölçeğinde bir nüfus sayımı yaptı; sayımın amaçlarından biri askerlik yapabilecek nüfusu belirleyerek orduya almak, böylece profesyonel orduyu yeniden oluşturmaya başlamaktı.[65] Bu girişimler özellikle dış vilayetlerde ve gerek ayanın, gerek aşiretlerin etkili olduğu bölgelerde derin bir kuşkuyla, hatta yer yer doğrudan düşmanlıkla karşılandı. Musul'da insanlar sokaklara döküldü; sayım yapmaya gönderilen devlet görevlisine saldırarak öldürdü. Devlet burada ancak büyük bir güç gösterisinin ardından, kenti top ateşine tuttuktan sonra yeniden denetim sağlayabildi.[66] Osmanlıların yerinden etmeye çalıştıkları unsurları yetkilendirmeden devlet iradesini kabul ettirme olanakları sınırlıydı. Derebeyleri ve aşiret reisleri geçmişte hep yaptıkları gibi, işbirliğine girmenin bedelini pahalı ödetiyorlardı.[67] Genelde aşiret reisleri devletin taleplerini kabul etmek için geçmişteki yasadışı etkinliklerinin toptan affedilmesini, ayrıca vergi bağışıklıkları ve başka ayrıcalıklar istiyorlardı.[68]

Yeni ordunun biçimlenmekte olduğu sırada Osmanlı devleti 1830'larda, 1840'larda ve 1850'lerde sınır bölgelerini yatıştırmaya yönelik seferlerde profesyonel askerler ile yerel başıbozuklardan bir arada yararlandı. Bu seferlerin hedefleri Karadeniz bölgesinde yerel ayan, Libya'da ayaklanan aşiretler,

63 A.g.e., 106.
64 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 182.
65 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, 1831* (Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943); Nakash, *Shi'is of Iraq*, 32; Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 20.
66 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 50.
67 Fellows, *Travels and Researches*, 260.
68 FO 78/835, 27 Eylül 1849.

Kuzey Irak'ta Kürt emirlikleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt aileleri ve on sekizinci yüzyılın Vehhabi ayaklanması ve Mısır ordularının seferleri sırasında kuzeyde Suriye'ye itilen Bedevilerdi.[69] Osmanlı seferleri süresince birçok aşiret reisi yenildi ve boyun eğmek zorunda kaldı. Bazıları çok sayıda taraftarlarıyla birlikte imparatorluğun uzak bölgelerine sürgüne gönderildi. Bunlar önemli başarılardı, ama Osmanlı denetiminin bu bölgelerde kesin ve kalıcı olarak sağlandığı anlamına gelmiyordu. Devlet özellikle doğuda ayaklanan Kürt aşiretleriyle savaşta bazı başka Kürt reislerine güvenmek zorunda kalmıştı.[70] Yenilen her aşiret reisine karşılık koşullar elverdiğinde sürgün edilen aşiretlerin topraklarını ele geçirmek için fırsat kollayan ya da sefer sırasında Osmanlı devletiyle işbirliği yaparak kendi konumlarını güvenceye almaya, hatta iyileştirmeye çalışan başka aşiretler vardı.

Osmanlılar 1843'te beş yeni kara ordusu kurmuş ve bütün imparatorlukta Müslüman uyruklar için zorunlu askerlik yasası çıkarmış olmakla birlikte bu seferlerde çarpışma yükünün büyük bölümü gene yerel kuvvetlere düştü. Orta Anadolu bölgesinde 1849'da Kayseri'deki Avşar aşiretleri üzerine gönderilen 3830 askerin 750'si dışında hepsi gene aynı bölgeden gelme başıbozuklardan oluşuyordu. Beklenebileceği gibi, bu durum sorunlara yol açıyor, çünkü askere alınanlar kendi halklarına karşı hareket etmekten çekiniyorlardı.[71] On dokuzuncu yüzyılın ilk otuz yılında Osmanlıların katıldığı seferlerin hepsinde Osmanlı ordusunun yaklaşık yarısı yöre halkından askere alınmış başıbozuk birliklerden oluşturuldu.[72] Sultan II. Mahmud 1830'larda aşiret temelli Evlad-ı Fatihan birliklerini yeniden oluşturdu ve bunları kurmakta olduğu yeni, modern orduyla bütünleştirdi. Bu birlikler daha sonra kuzey Arnavutluk'un yatıştırılmasında önemli rol oynadı.[73] Bu yerel grupların Osmanlı seferlerinde önem taşımaya devam etmesi güçlerinin artmasına ve imparatorluğun son yıllarında, özellikle sınır bölgelerinde çok kritik çatışmalarda kilit bir rol oynamalarına yol açtı. Başıbozuk, komitacı, andarte, zeybek ve efe gibi adlar alan bu düzensiz savaşçılar imparatorluğun

69 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 66.
70 Möltke, *Türkiye Mektupları*, 107.
71 Gould, "Pashas and Brigands," 41; FO 78/614, 13 Haziran 1845; FO 78/796, 27 Haziran 1849.
72 Aksan, *Ottoman Wars*, 470.
73 A.g.e., 358.

sınır boylarında ortaya çıkmakta olan çok taraflı çatışmaların en etkili ve ne yapacakları en bilinemez unsurları haline geldiler.[74]

Osmanlı devleti yeni ordunun ve kurumların yeteneğine güvenebilir duruma gelince aşiretlere karşı daha zorlayıcı ve daha çatışmacı davranmaya başladı. Merkezi devlete karşı gelen bazı aşiret reisleri ve ayan üyeleri rehin alındı ve yandaşları devletle güç birliği yapana kadar bırakılmadı. Yerel görevliler aşiretlerin bazı alışılmış göç yollarında barikatlar kurarak ve göç eden aşiretlere karşı akınlar düzenleyerek geçişi engellediler. Yeni kuralları uygulamak için çadırları, evleri, hatta bütün bir köyü yakacak kadar ileri gittiler.[75] Bazen devlet belirli aşiretleri hedef alarak bunların suya erişimlerini kısıtladı, otlak gereksinimlerinin azalması için sürülerini küçültmelerini talep etti ve yerleşik yaşama geçmeye başlamalarını zorunlu kıldı.[76] Bazı önlemler çok sertti. Örneğin, bölgelerine boyun eğdirmek için devletin işbirliklerine gereksinim duyduğu Avşar beyleri toplantı bahanesiyle çağrıldıktan sonra Britanya konsolosunun betimlemesiyle "utanç verici ve ağır" koşullarda hapis tutuldu. "Boyunlarından ve kollarından zincirlenerek gardiyan olmadan kımıldamalarına izin verilmedi. Altı haftadan uzun bir zaman kavurucu güneş altında tıkış tıkış kalabalık, küçük bir çadırda ... bu durumda tutuldular."[77]

Osmanlı devletinin Kozanoğlu ailesinin egemenliğindeki büyük aşiret konfederasyonuna karşı uygulamalarında özellikle kapsamlı ve etkili davranması gerekti. Devlet profesyonel askerlerin yanı sıra yerel Arnavut, Zeybek, Gürcü, Çerkes ve Kürt savaşçılardan oluşan Fırka-i Islahiyye adlı özel bir ordu kurdu.[78] Dönemin en saygın bilim ve devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa bu ordunun yönetimine getirildi.[79] Ahmet Cevdet Paşa, askeri komutanları ve yeni ordunun yaklaşık 17.500 kişilik (7.500 piyade ve 10.000 süvari) kuvvetleri 8 Mayıs 1864'te doğu Akdeniz'de İskenderun

74 Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri* (İstanbul: Berksoy, 1955), 31, 70-73, 80-81; Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1996); John Koliopoulos, *Brigands with a Cause* (Oxford: Clarendon Press, 1987).

75 Lewis, *Nomads and Settlers*, 30; Gould, "Pashas and Brigands," 130-32; Möltke, *Türkiye Mektupları*, 111.

76 Gould, "Pashas and Brigands," 41.

77 FO 78/835, 27 Eylül 1849.

78 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 134-36.

79 Cevdet Paşa'nın hükümetteki rakipleri, biraz da onu İstanbul'dan uzaklaştırmak için ordunun başına getirdiler. Gould, "Pashas and Brigands," 81.

limanına doğru yelken açtılar.[80] Cevdet Paşa'ya ve Fırka-i Islahiyye'nin yönetiminden sorumlu diğer subaylara ordunun örgütlenmesinde ve uygulamalarında geniş özgürlük tanındı. Birlikler tüfek gibi modern silahlarla donatıldı; subaylara yeni kurulan telgraf hatlarını kullanma, böylece İstanbul'la iletişim kurarak gerekirse yeni kuvvetlerin gönderilmesini isteme olanağı sağlandı.[81]

Fırka-i Islahiyye'nin seferi askeri bir harekât olarak başlatıldıysa da kapsamlı bir yatıştırma ve yerleştirme programı olarak yürütüldü. Cevdet Paşa planının bir parçası olarak olabildiğince çok sayıda aşiret reisini gerek teşvik, gerek tehdit yoluyla kendi tarafına çekmeye çalıştı. Boyun eğmeyi reddeden, örneğin Cevdet Paşa'nın "Çerçili eşkiyası" dediği Çerçili aşireti gibi aşiretler zorla Mısır ve Balkanlar gibi uzak yerlere dağıtıldı. Bu aşiretlerin evleri yıkıldı, mallarına el koyuldu.[82] Yeni ordunun gazabından kaçınma isteğindeki aşiret reisleri savaşçı, hayvan, barınak ve başka kaynak taleplerini karşılamak zorunda kaldılar. Ayrıca aşiret nüfusunun belirli bir bölümünün yerleştirilmesini de kabul etmeleri gerekti.[83] Fırka'nın karşılaştığı pek çok grup içinde Türkmen aşiretleri Osmanlı devletinin yanında yer almakta özellikle hevesli davrandı. Maraş ile Amik Vadisi arasındaki bölgede dolaşmakta olan Reyhanlı konfederasyonu bu bakımdan çok yardımcı oldu. Bu topluluğun başında bulunan Mürselzade Mustafa Şevki Bey, Fırka'nın ilk gelişi sırasında İskenderun ile Halep arasında Osmanlı birliklerinin güvenliğini sağladı. Kendisi ve başka Türkmen liderleri on dokuzuncu yüzyılın sonraki yıllarında yerleştirme politikalarının uygulanmasında Osmanlı devletinin güçlü müttefikleri olarak kaldılar.[84] Fırka, aşiret bölünmelerinin yarattığı fırsatları kullanarak bazı Kürtlerin bile desteğini almayı başardı.

Fırka-i Islahiyye komutanları aşiretleri yerel bağlılıklarını kırmak için büyük miktarlarda para da harcadılar. Osmanlı devletinin tipik uygula-

80 Cevdet Paşa'nın yazdığına göre: "15 tabur piyade artı 2 alay süvari artı 5-600 Gürcü, Çerkes, Kürt atlılar." Nuri Yavuz'un H-TURK'e 6 Eylül 2004 tarihli mesajı temel alınarak çevrilmiştir: bir tabur 400-600 asker ve bir alay 5.000 asker. Bkz. Gould, "Pashas and Brigands," 82. Bunlar olası en yüksek sayılardır. Askere almadaki güçlükler nedeniyle gerçekte kotalar hiçbir zaman doldurulamıyordu.
81 Gould, "Pashas and Brigands," 85-86.
82 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 148, 151.
83 A.g.e., 141-42.
84 A.g.e., 126-127; Reşat Kasaba, "Diversity in Antakya: A Historical Perspective," *The Mediterranean World: The Idea, The Past and Present*, ed. Eyüp Özveren vd. (İstanbul: İletişim, 2006) içinde, 216.

ması olan ürüne el koymak yerine Fırka bunları köylülerden satın aldı. Bazı aşiretlere de devletin buyruklarına uymayı kabul etmeleri durumunda para ödediler.[85] Hatta bir örnekte Reyhanlı aşiretinin Amik bölgesinde Osmanlı birliklerine yardım etmek için hareket ettiği sırada yörede zarara yol açması nedeniyle yerel topluluklara tazminat ödendi.[86] Ahmet Cevdet Paşa ordunun güven uyandırması ve görevinde başarıya ulaşması için Osmanlı devletinin adil davranmasının ne kadar önemli olduğunu raporunda uzun uzun anlattı.

Fırka-i Islahiyye güneydoğu Anadolu'da istikrar sağlamaya yönelik operasyonları sırasında var olan bazı köyleri ve kasabaları birleştirmenin ve genişletmenin yanı sıra yeni yerleşimler de kurdu. Hassa, İzziye, Osmaniye ve Reyhanlı kasabaları 1860'larda böyle kuruldu ve izleyen on yıllarda aşiretler ve mülteciler için önemli yerleşim yerleri oldu.[87] Daha doğuda Gavur Dağı'nda Fırka-i Islahiyye 35 köyde 3.800 ev inşa etti.[88] Devlet bu kasabaların her birinde yönetsel meclisler oluşturdu, okullar ve resmi daireler yaptırdı, öğretmenlerin ve müftülerin maaşlarını ödedi ve savunma birliği oluşturdu. Meclisler bölge nüfusunun bileşimini yansıtıyordu. Örneğin Hassa kasaba meclisinin hem Kürt, hem de Ermeni üyeleri vardı; buna karşılık İzziye meclisi yalnızca Kürtlerden oluşuyordu.[89] Son ve en önemli nokta olarak da bu kasabalar kurulur kurulmaz bölgedeki sahipli arazinin türlerini ve genişliğini kayda geçirmeleri ve askere alınacak erkek nüfusun yazılması işlemlerini başlatmaları istendi. Fırka-i Islahiyye yerleşimler kurmanın ve Osmanlı yönetiminin konumu güçlendirmeye yönelik ittifaklar oluşturmanın yanı sıra kaynaklarını başta yeni yerleşimlerde ve bunların çevresinde olmak üzere yolların, konaklama yerlerinin, kalelerin ve gözleme kulelerinin yapımında ve onarımında da kullandı.[90]

85 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 154, 161.
86 A.g.e., 144.
87 A.g.e., 142, 146, 151, 162.
88 Gould, "Pashas and Brigands," 131.
89 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 142-43, 45.
90 Niğbolu kalesinin onarımı sırasında Osmanlıların bir taş ve taşın üzerinde kalenin daha önce Büyük İskender'in birlikleri tarafından da onarıldığı gösteren bir yazı buldular. Bu durum bölgenin tarihinde benzer birçok seferin yürütülmüş olduğunu düşündürür. Ahmet Cevdet Paşa, bulunan taşın koruma amacıyla gene Niğbolu kalesinin temellerine koyulduğu belirtir. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 150.

Fırka'nın etkinliklerine eşlik eden yönetsel reform ve yeni kurumlar, bu örgütlenmenin temelde askeri olduğu gerçeğini perdelememelidir. Fırka komutanları güç kullanarak bölgeye girmiş, başkaldıran aşiret reisleriyle karşılarına almış, 1864 ve 1865 yıllarında birçoğunu yenmiş, uzaklaştırmış ve etkisizleştirmişlerdi. Fırka-i Islahiyye'nin bu açıdan özellikle önemli bir başarısı, doğrudan doğruya Kozanoğlu ailesine boyun eğdirmek oldu. Sonunda ailenin önde gelen üyeleri ve aileleri Trablus'a, Şam'a, İstanbul'a, Sivas'a ve Yozgat'a dağıtıldı.[91] Pek çok başka üyesi de resmi unvanlar verilerek uzak yerlere "atandı" ya da büyük toprak bağışlarıyla emekliliğe zorlandı.[92]

Osmanlıların tepkisi: Göçerlerin sayımı ve denetimi

Özel birliklerle askeri seferlerin düzenlenmesi Osmanlıların aşiretlerin ve ayanın artan gücü karşısında gösterdiği tepkinin yalnızca bir bölümünü oluşturdu. Zamanla bunların yeni yasalarla ve kurumlarla tamamlanması askeri eylemlere ve diğer önlemlere daha büyük bir tutarlılık kazandırdı. Örneğin 1841 ile 1867 arasında çıkarılan bütün yasa ve yönetmeliklerin özetlendiği bir devlet yayınında, Anadolu'daki bütün göçer aşiretlerinin bundan böyle kışlaklarında yerleşik olacağı ve imparatorluk sayımlarında kapsanacağı belirtiliyordu. Bu tarihten sonra aşiretlerin tarımla uğraşması ve buna göre vergi ödemesi beklenecekti.[93] Devlet aşiret şeyhlerini daha önce resmen tanınırken 1854'te bu kabulü kaldırdı. "Şeyh" unvanı özel konumunu yitirdikten sonra kaymakam ve mutasarrıf gibi unvanlarla birlikte vilayetin yönetsel hiyerarşisine katıldı.[94]

Göçerlere ve aşiretlere ilişkin yönetmeliklere imparatorluğun genel kurumsal çerçevesini güçlendirmeye yönelik bazı yeni yasalar eşlik etti. Bu girişimlerin en önemlilerinden biri, hem merkezi devletin iktidarını güçlendirmek, hem de yerleşik köylü tarımını korumak amacıyla 1858'de çıkarılan yeni Arazi Kanunnamesi'ydi. Bu yasa genel olarak büyük toprak sahibi ayanın zayıflatılmasını ve iltizam sisteminin zararlı

91 Gould, "Pashas and Brigands," 201.
92 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, 172, 178-79, 183-87; Gould, "Pashas and Brigands," 229-33.
93 *Kavanin ve Nizamat Mecmuası*, alıntılayan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 177.
94 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 178.

etkilerinin giderilmesini hedef almakla birlikte, açıkça ve şiddetle aşiretlere de karşı bir önlemdi.[95] Yeni yasa aşiret yaşamının temellerine bir darbe indirerek topluluk mülkiyeti ve kimliğinin yerine bireysel mülkiyet ilkesini getirdi. Her bir hane bundan yaralanarak zaten işlemekte olduğu toprağın sahibi olabilirdi; bunun için yalnızca toprağı merkezi yönetime tescil ettirmesi gerekiyordu. Ama reform önlemlerinin birçoğunda olduğu gibi Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmasında da işler devletin planladığı gibi yürümedi. Halk toprağı tescil ettirirse yeni vergilerle ve askere alınma durumuyla karşılaşacağından korktu. Aşiret reisleri ve şeyhleri kırsal nüfusun korkularını kendi çıkarlarına kullandılar. Özellikle güney Anadolu'da ortaya çıkan boşluğu doldurarak aşiret topraklarını kendi adlarına tescil ettirdiler. Dolayısıyla, bu yasanın başlıca hedefi olan aşiret reisleri uygulanmasından kazançlı çıktılar. Toprak sahibi durumuna gelmelerine ve dolayısıyla yerleştirme politikasının başarısından bir miktar pay almalarına ek olarak, aşiret reisleri aşiretin koruyucusu ve devletle ilişkilerinde aracısı olarak oynadıkları rolü de sağlamlaştırarak kendi toplulukları üzerindeki geleneksel otoritelerini korudular. Bu gelişme devletin aşiret topluluklarını parçalama planlarına ağır bir darbe vurdu. İzleyen yıllarda Arap ve özellikle Kürt toprak sahipleri, Osmanlı devletinin onların konumlarını sarsmaya ya da yeni buldukları zenginliği ellerinden almaya yönelik her türlü çabasını çok daha sert direnişle karşıladılar.[96]

Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmasında çıkan başka sorunlar, aşiret bölgelerinde etkisinin sınırlı kalmasına yol açtı. Devlet yasanın genel kurallarını ve sınıflandırmalarını düzenlerken yerel uygulamaları, özellikle de aşiretlerin karmaşık dolaşım örüntülerini pek dikkate almadı. Dolayısıyla aşiretlerin mevsimlik göç kapsamında olabilecek bir arazi boş sayılarak ya sultana, yörenin aşiret ve başka ileri gelenlerine, ya da yeni gelen mültecile-

95 Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi," *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul: Gözlem, 1980) içinde, 281-375.
96 Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 85-86; Nakash, *Shi'is of Iraq*, 34: Lewis, *Nomads and Settlers*, 50.

re verilebiliyordu.[97] Birçok örnekte arazi senedinin verildiği kişiler sonuçta o toprağı belirli aralıklarla, hatta yerleşim planları çerçevesinde işlemekte olan aşiretleri yerlerinden çıkarır durumda kaldı. Aşiretlerin genellikle ilkel eşkıyalık işareti olarak gösterilen bazı saldırıları aslında yerel alışkanlıkların böyle ihlal edilmesine verilen tepkilerdi. Bu değişikliklerin toplu etkisi yarı zamanlı çiftçi çobanların konumlarının kesin olarak kötüleşmesi oldu; bu kişiler topraksızlığa itilerek orta ve doğu Anadolu ile Arap vilayetlerinde yerel reislerin daha da şiddetli boyunduruğu altına düştü. Ama bu değişiklikler uzun dönemde ilgili kişiler, bölge ve imparatorluk üzerinde önemli etkiler yaratmakla birlikte, on dokuzuncu yüzyılda aşiret düzeninde kaçınılmaz olarak anlamlı bir çözülmeye yol açmadı.

Yerel güçlerin ve aşiretlerin zararına merkezi devletin iktidarını sağlamlaştırmayı amaçlayan diğer yasal düzenleme 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'ydi; bu düzenlemeyle nahiye müdürleri dışında bütün resmi görevlilerin merkezden atanmasını öngören son derece merkezi ve hiyerarşik bir yönetim sistemi oluşturuldu. Arazi Kanunnamesi'nin ruhuna koşut olarak Vilayet Nizamnamesi'nde de devlet karşı toplu değil, bireysel sorumluluğun önemi vurgulandı.[98] Devletin merkezi bir yönetim yaratma konusundaki ciddiyetini gösterir biçimde bu yasanın ilk provası 1861'de, çok önemli sınır vilayeti Tuna'da, önde gelen reformcu ve imparatorluğun ilk anayasasının yazarı Midhat Paşa'nın valiliği altında yapıldı. Aşiretlerin ve diğer yerel güç odaklarının imparatorlukla bütünleştirilmesini sağlayacak kurumsal bir çerçevenin oluşturulması açısından vilayet nizamnamesi arazi kanunnamesinden daha etkili oldu. Ama arazi yasası eksik kaldığında yeni kurumlar da vilayetlerde eski bağlılıkların kırılmasını sağlayacak maddi temele kavuşmadı.

Devlet 1840'larda ve 1850'lerde özel aşiretleri ve bunların bölgelerini hedef alan bir dizi planın uygulanmasına da girişti. Orta Anadolu'da önemli bir hedef Avşar aşiretiydi; Avşarlara karşı aşiret üyelerinin baskın-

97 Wolf Dieter-Hütteroth, "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia," *Turkey: Geographic and Social Perspectives*, ed. P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur (Leiden: E. J. Brill, 1974) içinde 23; Lewis, *Nomads and Settlers*, 50. 1858 yasasının beklenmedik bir sonucu, Osmanlı sultanını imparatorluktaki en büyük toprak sahiplerinden biri durumuna getirmek oldu. Lewis, *Nomads and Settlers*, 43.

98 Lewis, *Nomads and Settlers*, 30; Gould, "Pashas and Brigands," 121.

larla dağıtılmasını, zorla yerlerinin değiştirilmesini ve başka aşiretlerle karıştırılmalarını da kapsayan geniş çaplı bir sefer düzenlendi.[99] Orta-güney Suriye'de yerleşimler tasarlamak, burada köylerin kurulması ve belirli aşiretleri çekmekte kullanılması için ayrıntılı planlar yapmak üzere 1852'de bir Macar subay işe alındı. Bu tasarı hiçbir zaman tam olarak uygulanmadıysa da bölge bir yerleştirme alanı olarak kabul edildi ve gerçekte de bir dizi aşiret, burada toprak verilerek yerleştirildi.[100]

Fırka'nın operasyonları bittikten sonra 1866'da Cevdet Paşa Halep valiliğine atandı ve bu görevinde seferler sırasında başlatmış olduğu çalışmalarını sürdürme olanağını buldu. Onun politikalarının da katkısıyla 1860'ların ikinci yarısı Halep açısından refah yılları oldu. Getirdiği yenilikler kapsamında, temelde ürünleri Bedevi akınlarından korumak amacıyla çölde gezici bir polis gücü oluşturuldu.[101] Cevdet Paşa'nın valilik döneminde vergi toplamada verimlilik arttı, yeni yollar yapıldı ve yerleşik köylerin toplam sayısı çoğaldı. Cevdet Paşa vilayet salnamelerinin ve Türkçe-Arapça olarak iki dilde çıkan *Fırat* adlı resmi gazetenin yayınlanmasına da nezaret etti. Gene sınır bölgeleri ile merkez arasındaki bağlantıları sağlamlaştırmaya yönelik olarak 1869'da Midhat Paşa Bağdat valiliğine atandı. Midhat Paşa'nın görevi Bağdat'ı yeniden inşa etmek, böylece kenti ve çevresini yeniden imparatorlukla bütünleştirmek ve İran'a komşu bu önemli sınır bölgesinde merkezi devletin otoritesini yeniden işler kılmaktı. Onun dönemi bölgede "en yoğun yerleşim yılları" olarak nitelendi.[102] Resmi anlayış olarak 1840'larda başlayan aşiret karşıtı duygular doğrultusunda Midhat Paşa aşiret yaşamının ancak ilkel yaratıklara ve hayvanlara yaraştığına ilişkin inancını hiç çekinmeden dile getirdi ve bu sözlerini Arap ve Kürt reisleriyle görüşmelerinde de aynen tekrarladı.[103] Bu duygular on dokuzuncu yüzyılın sonraki on yıllarında gittikçe yaygınlaştı.

99 1848 tarihli bir tahrirde Avşarların Pehlivanlı ve Pörtük aşiretleri arasına yerleştirilmesi anlatılır. Başbakanlık Arşivi, Maliye Nezaret Ceride Odası (bundan sonra ML-CRD), 1377. Avşarların ilk yerleştirilmesi konusunda bkz. FO 78/796, 27 Haziran 1849 ve FO 78/835, 27 Eylül 1849; Cevdet Paşa, *Tezâkir*,157; Earl Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, (Londra, 1901), 89-90.
100 Lewis, *Nomads and Settlers*, 42-43.
101 Gould, "Pashas and Brigands," 138, 146.
102 Nakash, *The Shi'is of Iraq*, 32-33.
103 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 181.

Osmanlı devleti on dokuzuncu yüzyılda bilgi toplama sistemimi de önemli ölçüde genişletti. Önceki yüz yıllarda bilgi toplamak ve iletmek için yerel görevlilerden oluşan uçsuz bucaksız, ama çeşitli ve tutarsız bir ilişkiler ağına dayanmıştı. Bu ağın iyi işleyip işlememesi büyük ölçüde yerel iktidar ilişkilerine ve vilayetlerde Osmanlı devleti adına çalışan görevlilerin niteliklerine bağlıydı. Bazen gezginler imparatorluk, Avrupa, bilimler ve edebiyat konularında bilgili yerel görevlilerle karşılaştılar. Örneğin 1838'de Charles Fellows'u konuk eden Antalya valisi Necip Paşa'nın mineraller konusundaki geniş bilgisi ve kendi bölgesinde kömür bulma olasılığıyla derinden ilgilenmesi konuğunu etkilemişti. Necip Paşa topladığı mineral örneklerini metal vazolara koymuş ve Fellows'un bunları incelemesini istemişti.[104] Buna karşılık gezginlerin değil geniş anlamda bölgelerini ya da dünyayı, en yakın çevrelerini bile hiç bilmeyen görevlilerle karşılaşması da aynı derecede olasıydı.

Osmanlı devleti daha çok ve daha nitelikli bilgi toplama girişimi kapsamında imparatorluk topraklarında her türlü hareketliliğin izlenmesi amacıyla pek çok sayım yaptırdı. Osmanlı arşivlerinde bu sayımların sonuçlarını içeren 1831 ile 1914 arası dönemden kalma 2.000'i aşkın kitapçık vardır.[105] Sayımların değişik aralıklarla yapılmış olduğu anlaşılmakla birlikte, bunlar genelde altı aylık sayım sonuçlarını yansıtır. Bunların çoğunda "gelen, giden, ziyaretçi ve ölen" ya da "başka yerde ya da yurt dışında doğan" nüfus kaydedilmiş ve bir sayımdan izleyen sayıma ortaya çıkan değişiklikler belirtilmişti.[106] Yerel sayımlara ek olarak devlet imparatorluk ölçeğindeki nüfus akışlarıyla da ilgilenmeyi sürdürdü. İstanbul'da yaşayan insanlara tanınan özel ayrıcalıklar nedeniyle başkente geliş ve başkentten gidişlere özellikle önem verilirdi. İstanbul'daki medreseler, Sufi tekkeleri, bekâr odaları ve hanlar, meyhaneler ve kahvehaneler gibi yerlerde sayım yapılarak buralarda kalabilecek olan bekârlar ya da başıboş kişiler belirlenir-

104 Fellows, *Travels and Researches*, 136-37.
105 Bu koleksiyon İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'nde, Maliye Ceride ML-CRD (Maliye Nezareti Ceride Odası) katalogunda kayıtlıdır. Folyoların çoğu dört-beş sayfalıktır, ama bazılarında askerlik hizmeti ya da gecikmiş vergi borçlarıyla ilgili sorunların ayrıntılarına girildiğinden bunlar sekiz sayfayı bulmakta ya da aşmaktadır.
106 ML-CRD 270 (1838).

di. Bu tür süreli sayımların bazıları Yahudilerin, Rumların, Ermenilerin ve Çingenelerin hareketlerini izlemek için tasarlanmış, böylece bu grupların yer değiştirerek vergi yükümlülüklerinden (cizye) kaçmalarının önlenmesi amaçlanmıştı. Devlet bireylerin vergilerini taşınmadan önce ödediklerini mi, yoksa yeni yerlerinde değerlendirilerek vergilendirilmelerinin mi gerektiğini öğrenmeye özellikle önem verirdi.[107]

Bu sayımların sonuçlarına bakıldığında Osmanlı'nın pek çok bakımdan hâlâ hareket halinde bir imparatorluk olduğu izlenimi edinilir. İmparatorluğun dört bir yanında sürekli hareket halinde olan aşiretler, tekil işçiler, öğrenciler ve tacirler –kuşkusuz ayrıca yöneticiler– vardı. On dokuzuncu yüzyıldaki en önemli fark, bunların artık karşılarında hareketleriyle çok yakından ilgilenen filizlenme sürecinde bir devleti bulmalarıydı. Bu sayımlarda belirli aşiretlerin üyeleri de sayıldı; bu kapsamda vergilendirme ve çiftliklerde ya da kasabalarda istihdam konularına özellikle dikkat edildi.[108] Son zamanlarda Kırım'dan ve başka yerlerden mülteciler izlendi.[109] Başka yerlere yerleşmeye zorlanmış olan aşiretlerin güzergâhlarından gidildi.[110] Askere alınabilecek nüfus yazıldı ve yabancıların, özellikle de doğuda Rusların izi sürüldü.[111] Bu arada çeşitli kasabalarda ve kentlerde oturan gayrimüslimlerin ve başta doğu bölgelerinde olağan bir durum olarak aşiretlerle bir arada yaşayan gayrimüslimlerin sayıları ve konumlarıyla da ilgilenildi.[112]

Genel olarak, devletin bu sayımlarla bilgi toplamaya yönelik ilgisini biçimlendiren en önemli üç kaygının vergilendirme, güvenlik ve askere alma olduğu anlaşılmaktadır. Sayılan kişiler vergi yükümlülüklerine göre yazılır ve askere alınabilecek olanlar belirlenirdi. Dış saldırılara ya da iç karışıklıklara sahne olan Balkanlar, Karadeniz kıyıları ve bu gibi başka sınır bölgelerine özel dikkat gösterilirdi. Bütün sayımlarda göçerlere ilişkin olarak olabildiğince çok bilgi toplandı; göçerlerin yalnızca adları ve reislerinin nasıl tanındığı değil, dolaştıkları alanın sınırları ve onlardan sorumlu

107 ML-CRD 269 (1834); ML-CRD 388 (1833, 1839); ML-CRD 677 (1841).
108 ML-CRD 1496 (1850); ML-CRD 609 (1840); ML-CRD 1881 (1863); ML-CRD 2024 (tarihsiz).
109 ML-CRD 896 (1845).
110 ML-CRD 1494 (1845).
111 ML-CRD 179 (1255); ML-CRD 1146 (1846).
112 Örneğin 1838'de Koçgiri aşiretinde dokuz yetişkin Ermeni ve yaşları iki ile yirmi arasında değişen on altı oğul sayılmıştı (ML-CRD 217 [1838]).

olacak resmi görevlilerin adları da yazıldı.[113] On dokuzuncu yüzyılda gittikçe daha özgül ve sistemli biçimde derlenen bu bilgiler imparatorluğun artan ölçüde ayrıntılı ve doğru haritalarının, imparatorluk ölçeğinde nüfus sayımlarının ve vilayet salnamelerinin temelini oluşturdu.[114] Merkezden uzaklaşıldıkça bilginin toplanmasında daha dolaylı yöntemler kullanıldı. Arap ya da Kuzey Afrika vilayetlerinde yapılmış az sayıda sayımın bulunması, devletin bu bölgelere ilişkin bilgi edinmek için yerel temsilcilere güvenmeyi sürdürdüğünü gösterir.

Devlet yeni kurumlarını, yasalarını ve toplamakta olduğu bilgileri yalnızca yerleştirme buyruklarını uygulatmak değil, yerel ayan ile aşiretler arasındaki bağlantıları zayıflatmak ve gerek ayanın, gerek aşiret reislerinin otoritesini kırmak için de kullandı. Özellikle aşiretlerin ve aşiret üyelerinin kimliklerini belirlemenin ardında bu kişilerin birey olarak kabul edilmesi yatıyordu. Ardından da devlet aşiretin her üyesinin kendi ayrı konumu olduğu anlayışını sağlamlaştırmak için toprak bağışlarında bulundu ve çeşitli ödüller verdi. Merkezi devletin bakış açısından bunlar, Osmanlı devletinin uyruklarını birer birey olarak merkezi ve güçlü bir yönetim altında bütünleştirecek daha kapsamlı ve sistemli bir programın ilk adımlarıydı. Bu strateji, imparatorlukta yönetme görevinin hep topluluk ve ortak sorumluluk odaklı olarak alındığı eski yaklaşımdan önemli bir kopmanın işaretiydi.

İmparatorluğun bazı bölgelerinde reformlar, aşiret üyelerini ve köylüleri yerel ayanın ve aşiret reislerinin keyfi taleplerinden kurtarmayı vaat ettiğinden coşkuyla karşılandı. Daha tipik olarak ise yerel topluluklar bu reform girişimlerine kuşkuyla yaklaştılar ve bunları yerleşik yerel uygulamalara istenmeyen müdahaleler olarak gördüler.[115] Bazen yöredeki eski düzenlemelere alışık olan resmi görevliler bile yeni kuralları uygulamayı reddettiler; böylece kendi temsilcilerine karşın yönetmek zorunda kalan

113 Ahmet Refik, Cengiz Orhonlu, Peter Andrews ve Cevdet Türkay gibi çağdaş bilim insanları büyük ölçüde bu bilgilerin toplanmış olması nedeniyle Anadolu'da ve Arap vilayetlerinde binlerce aşiretin tarihini ve siyasal statüsünü uzun bir dönem boyunca izleyebilmişlerdir. Ahmet Refik, *Anadolu'da*; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*; Peter Andrews, *Etnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak*.

114 Bkz. Justin McCarthy ve Dennis Hyde, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames," *Middle East Studies Association Bulletin* 13, n. 1 (1978): 46-48.

115 Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Belleten* 28 (1964): 623-90.

devleti güç duruma düşürdüler. Denizli valisi reform buyruğunun koşullarına uygun davranmayı kabul etmeyip binlerce kişinin imzaladığı dilekçeyi de yırtıp attıktan sonra1840'ta kentten kaçmak zorunda kaldı.[116] Öte yandan Erzurum'da Kürtler, 1845'te yeni reform fermanını duyurmak için gelmiş olan devlet temsilcisinin kente girmesini engellediler. Van'dan bir heyet devletin temsilcisine reformların yapılmasına izin vermeyeceklerini bildirdi ve kendi aşiret reislerinden birinin vali olarak atanmasını talep ettiler. Ayrıca orduya asker göndermeyecek, Van'da Osmanlı birliklerinin kışlada kalmasına da izin vermeyeceklerdi. Osmanlı yönetiminin buna karşılık vermek için pek bir yapabileceği yoktu, çünkü fazla baskı yapılırsa sancak nüfusunun ağırlığını oluşturan Kürtler İran'a kaçacaklardı.[117] Diyarbakır'da Osmanlılar vilayetin sınırlarını yeniden çizdi ve bölgeyi yatıştırmak için 1847'de buraya kalıcı birlikler yerleştirdi.[118]

MÜLTECİLERİN YERLEŞTİRİLMESİ

Kırım Savaşı (1854-56) Osmanlıların imparatorluklarını yerleşikleştirme ve merkezileştirme çabalarında bir dönüm noktası oldu. Savaş Osmanlı ordusunun büyük bölümünü iki yıl meşgul etti; dolayısıyla yerel ayana ve onların yandaşı aşiretlere karşı seferlerin askıya alınması gerekti. Ama bu kez de bütün vilayet ayanının ve aşiret reislerinin dikkatin başka tarafa çekilmesinden yararlanıp hemen kendi iktidarlarını genişletmeye giriştiklerini varsaymak gene yanlış olur. Daha önce olduğu gibi bu örnekte de bazı aşiretler Osmanlı ordusunu destekledi ve yanında savaştı. Bunlardan biri olan Caf (Jaff) aşireti, yirminci yüzyıla girerken 10.000'i aşkın hanelik nüfusuyla güneydoğu Anadolu ve kuzey Irak'taki en büyük Kürt aşiretlerinden biriydi.[119] Bir başkası cepheye Kara Fatma adlı bir kadının önderliğinde giden Cerid aşiretiydi; dönüşünde bu kadına gümüş madalya verildi ve 100 kuruş aylık bağlandı.[120]

116 Fellows, *Travels and Researches*, 409.
117 FO 78/614, 13 Haziran 1845.
118 Aksan, *Ottoman Wars*, 386.
119 Sykes, "Kurdish Tribes," 456.
120 Gould, "Pashas and Brigands," 45. Kara Fatma konusunda bkz. Ayşe Hür, "Sizin Kahramanınız Hangi Kara Fatma?" *Taraf*, 8 Mart 2009.

Ama savaşın devletin yerleştirme programı üzerindeki belirleyici etkisi, yol açtığı mülteci dalgaları oldu. On sekizinci yüzyıl sonlarında bir nüfus akışı olarak başlamış ve 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı sırasında bir miktar hızlanmış olan hareket, Kırım Savaşı'nın ardından kabaran bir göç dalgasına dönüştü ve imparatorluğun son günlerine kadar sürdü.[121] Bazı tahminlere göre 900.000 kişiyi bulan büyük bir nüfus Kırım Savaşı'nı izleyen sekiz yıl içinde Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna göç etmek zorunda kaldı.[122] Bu insanların çok büyük bölümü Müslüman olmakla birlikte, Rusya'nın savaş koşullarından yararlanarak sınır bölgelerinden sürdüğü Yahudilerin çoğu da Osmanlı topraklarına sığındı.[123] Çok sayılardaki insanların ani gelişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun var olan kurumları ve uygulamalarına üç açıdan aykırı düştü. Birincisi, o günün koşullarında Osmanlı devletinin mültecileri toplumun içine katabilmesi olanaksız değilse bile çok zordu. Bununla bağlantılı olan ikincisi, devlet imparatorluğun kendi içindeki göçer aşiretler yerleştirmeye çalışılırken yeni gelenlerin yan sorunlar yaratarak bu planın uygulanmasını güçleştirmesiydi. İmparatorluğun çoğu kesiminde kullanılabilecek bol miktarda toprak bulunmakla birlikte, kimin önce geldiği ve hangi toprakta ne gibi hakları olduğu sorunu özellikle batı ve güney Anadolu'nun verimli topraklarında çekişme konusu haline geldi. Üçüncü ve son olarak da mülteci akınları artık Osmanlı devletinin kesin bir göçmen ve yurttaşlık politikası oluşturmadan nüfusunu idare edemeyeceğini ortaya koydu.

Osmanlı devleti yeni gelenleri ayrı bir sorun olarak ele almak yerine, yerleştirme programını desteklemenin bir aracı ve ülke nüfusunu denetim altında tutacak yeni ve güçlü kurumlar yaratmanın bahanesi olarak kullandı. Rusya'dan gelen mültecilerin çoğu kendi yurtlarında yerleşik çiftçi ya da kentli halktandı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda da benzer bir konum bekliyorlardı –bekledikleri gibi de oldu. Ayrıca mülteciler yerleşik aşiretler ya

121 Kemal Karpat, "Muslim Migration: Response to Aldeeb Abu-Sahlieh," Kemal Karpat, *Studies in Ottoman Social and Political History* (Leiden: E. J. Brill, 2002 [1996]) içinde, 321.

122 Alan Fisher, "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War," *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier* (İstanbul: İsis, 1999) içinde, 181.

123 Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 49-50.

da başka hiyerarşiler içinde yer almadığından devletin onlara ayrı haneler olarak davranması ve eşit büyüklükte parseller vermesi kolaydı, ama hane başına verilen toprak 1850'ler ile 1870'ler arasında önemli ölçüde küçüldü.[124] Aşiretlerin yerleştirilmesi işlemlerinde ise devlet çoğunlukla aşiret reislerini ve diğer liderleri kayırmak, işbirliği yapma karşılığında talep ettikleri en nitelikli topraklardan onlara daha büyük pay vermek zorunda kaldı. Bu etken devletin merkezileştirme ve bireyselleştirme seferberliğinin ortasında bile aşiret hiyerarşilerinin sürmesinde önemli rol oynadı. Mültecilerin gelişi yerleşik tarımı güçlendirmenin yanı sıra başkaldıran aşiretlerle mücadele ve reislerinin otoritesini kırmada devlete yeni bir olanak da sağladı. Orta Anadolu'da bazı göçmen (muhacir) köyleri dağların alçak kesimlerinde kuşaklar oluşturacak biçimde tasarlandı; böylece yerel aşiretlerin göç yollarının kapatılacak ve aşiretler göçebe yaşamlarını değiştirmek zorunda kalacaktı.[125]

Beklenebileceği gibi, bazı yerel topluluklar mültecilerin aralarına katılmasını gene merkezi devletin bir müdahalesi, bölgelerinin ahlaki ekonomisini bozan bir başka karışma olarak gördü. Birçok durumda merkezi devlet, göçerlerin bölgeden atmaya çalıştığı mültecileri korumak için silahlı muhafızlar göndermek zorunda kaldı. Aynı zamanda bazı aşiret önderleri de başıbozuk süvari birliklerinin reisliğine atandı ve kendilerine maaş ödendi; bu da gene aşiret otoritesini imparatorluk bürokrasisine katmaya yönelik –sonuçları kuşkulu– bir çabaydı.[126] Aslında bu tür müdahaleler bazen yerleştirme programında sağlanan kazanımların etkisini tersine döndürdü. Bunun bir örneğini Alevi Avşar aşiretleri oluşturdu. Yerleşik yaşama geçmekte ve gerek merkezi devletle, gerek yerel topluluklara karmaşık ilişkiler geliştirmekte, ama devletin baskıcı taktiklerine içerlemekte olan Avşarlar, devletin buyruklarına uymaktan vazgeçerek 1850'lerde Kayseri çevresindeki dağlarda göçebe yaşamlarına döndüler.

Gelen mültecilerin işlemlerini tamamlamak ve göndermelerini sağlamak için devlet başlangıçta yerel belediye yetkililerinden yararlandı.

124 Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası, 49; Hütteroth, "Influence of Social Structure," 36.
125 Hütteroth, "Influence of Social Structure," 23.
126 Lewis, *Nomads and Settlers*, 44.

Mülteci sayıları yerel yetkililerin baş edemeyeceği boyutlara varınca, duruma göre geçici adımlar attı; örneğin yerel görevlilerin ve askeri personel de katkıda bulunmasını gerektiren yardım kampanyaları düzenledi.[127] Ardından 1857'de ilk Osmanlı göçmen yasası (muhaceret kanunu) çıkarıldı ve bu yasa kapsamında başka konuların yanı sıra ilk kez Osmanlı yurttaşlık politikasının da düzenlenmesine çalışıldı. Yasanın bazı bölümleri var olan uygulamaları yasalaştırmaktan öteye geçmiyordu. Devlet sultanın uyruğu olmak isteyen herkesi, suç işlememiş olması koşuluyla imparatorluğa kabul etmeyi sürdürdü. Bunun dışındaki tek koşul her hanenin en az 60 mecidiye sermayeyle gelmesiydi, ama bu kuralın uygulanması, özellikle de doğrudan doğruya göçmen akınını yaratmış olan koşullar altında kolay değildi. Göçmenlere eldeki en iyi topraklar verilecek ve Rumeli'de (Balkanlar'ın genellikle Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'yı içine aldığı kabul edilen bölümü) altı yıl, Anadolu'da ise on iki yıl süreyle her türlü vergiden bağışıklık tanınacaktı. Ama yirmi yıl boyunca topraklarını satamayacak ve ülkeden ayrılmaya karar verirlerse toprağı da geri vereceklerdi.[128]

Devlet 1859'da bir adım daha atarak göçmenlerin ve mültecilerin sorunlarıyla ilgilenmek üzere Muhacirin Komisyonu adlı özel bir komisyon kurdu. Üyeleri kıdemli devlet görevlileri arasından seçilen bu komisyon yerleştirme işlemlerinin eşgüdümü ve düzenlenmesiyle görevlendirildi.[129] Komisyon Anadolu'yu yedi yerleştirme bölgesine ayırdı ve yeni gelenlerin yerleştirilmesine yardımcı olmak üzere her bölgeye memur ve çevirmenler gönderdi.[130] On dokuzuncu yüzyıl içinde ve yirminci yüzyılın başlarında bu komisyonun yetkileri ve sorumlulukları önemli ölçüde genişletildi. İmparatorluğun son yıllarında bu kurum artık yalnızca mülteci sorunlarına değil, imparatorlukla yurttaşlık ve dolayısıyla kimlik sorunlarına da bakan başlıca makam haline gelmişti. Böylelikle mültecilerin yerleştirilmesi, imparatorluğun hem reformunda, hem de merkezileşmesinde önemli rol

127 Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 70-74.
128 Ahmet Akgündüz, "Migration to and from Turkey, 1783-1960: Types, Numbers and Ethno-Religious Dimensions," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 24, no. 1 (1998): 101.
129 Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 55-58.
130 Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası, 58.

oynayacak bazı kilit kurumların ve uygulamaların oluşturulmasına ve güçlendirilmesine ortam sağladı.

Gene de mültecilerle ve ülke içinde yerlerinden çıkarılan insanlarla uğraşma yükünün önemli bir bölümü, on dokuzuncu yüzyılın geri kalan yılları boyunca kaynakları çok kıtlaşan yerel yöneticilere düşmeye devam etti. Mülteciler Menafi-i Umumiyye sandıkları gibi yerel denetim altındaki kamu kaynaklarında toplanan paralardan yararlandırılmadı, çünkü bu paralar bölgede yaşayanlar tarafından ve kendileri için toplanmaktaydı.[131] Mülteci alan belli başlı bölgelerde, örneğin Suriye'de valiler, yeni göçmen dalgalarıyla ilgilenmenin maliyetini karşılayabilmek için çareyi yerleşik nüfusa özel vergiler çıkarmakta buldular; dolayısıyla da büsbütün beğenilmez oldular. Yeni gelenlerden bazılarının, örneğin Çerkeslerin ve Çeçenlerin Arap olmayışı da Suriye gibi yerlerde yerleşik nüfus arasında ck bir hoşnutsuzluk yarattı.[132]

Osmanlılar mültecilerin topluma katılmasını daha iyi yönetebilmek amacıyla Osmanlı uyrukluğuna ve yurttaşlığına daha kesin bir tanım getirmeye çalıştılar. Yeni çıkarılan 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, bu konuda kendi yasalarını çıkarmakta olan komşu devletler karşısında Osmanlı vatandaşlarını koruma amacına da yönelikti. Aynı yasayla pasaport verme ve denetleme işlemleri de düzenlendi.[133] Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün yasaların ana çerçevesini oluşturmayı sürdüren Şeriat kaynaklı bazı kısıtlamaları yansıtmakla birlikte, 1869 tarihli yasa vatandaşlığın verilmesi ve tanınması açısından liberal bir yasaydı. Yasaya göre Osmanlı ülkesinde yaşayan herkes tersine iddia etmedikçe ya da kanıtlamadıkça Osmanlı uyruğundan sayılıyordu. Beş yıl süreyle imparatorlukta oturan herkes vatandaş olabiliyordu. Müslüman mülteciler gelir gelmez

131 Faruk Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları," İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 32 (Mart 1979): 422.

132 Rogan, *Frontiers of the State*, 73: Lewis, *Nomads and Settlers*, 99. Ayrıca bkz. Kemal Karpat, "The Status of Muslims under European Rule: The Eviction and Settlement of the Çerkes," Karpat, *Studies in Ottoman Social and Political History* içinde, 647-75.

133 Roderick Davison, *Reform in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963), 263; Carter Findley, *Bureacuratic Reform in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980), 188; Kemal Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era," Karpat, *Studies in Ottoman Social and Political History* içinde 639.

vatandaşlığa alınıyorlardı. Osmanlı devletine hizmette bulunan diğer kişiler kolayca Osmanlı vatandaşlığına geçebiliyor, başka ülkelerinden kaçan yabancılara da aynı kolaylık tanınıyordu. Öte yandan dönmemek üzere başka ülkelere göç eden ve yabancı bir ülkeye askeri ya da başka hizmetlerde bulunan Osmanlı vatandaşları, vatandaşlıklarını kaybediyorlardı. Yasanın bazı öğeleri kan bağına ağırlık verildiğini düşündürse de, 1869 yasası bir bütün olarak alındığında Osmanlı kimliğinin ülke toprakları ilkesi temelinde tanımladığı ve vatandaşlığın Osmanlı ülkesi sayılan topraklarda yaşamaktan türetildiği bir yasaydı. Kuşkusuz, ülke sınırlarının sürekli değişmekte olduğu bir dönemde bu ilkenin uygulanması kolay değildi.

Bununla birlikte 1869 yasasında benimsenen yaklaşım, önceki yasalardan önemli bir kopmayı temsil ediyordu. Daha önce Müslümanlar, gayrimüslimler ve yabancılar nerede oturduklarından bağımsız olarak ayrı Osmanlı yasalarına bağlıydılar. Yeni 1869 yasasının koşulları ise temelde kişinin grup ya da topluluk üyeliğine değil, bireylerin kendi konumlarına dayandırılmıştı. Bu yaklaşımın başlıca iki hedefi, her ikisi de grup üyeliği temelinde belirlenmiş özel hakları ve ayrıcalıkları olan aşiretler ve gayrimüslimlerdi. Aşiret reisleri artık aşiretlerin organik temsilcileri rolünde değil, aşiret üyeleri ile devlet arasında birer aracı rolünde görülüyor, başlıca görevleri devletin buyruklarını iletmek ve uygulamak olarak tanımlanıyordu. Gayrimüslim "millet" önderleri de on dokuzuncu yüzyıl reformları sonucunda benzer bir durumda kaldılar. Bu değişikliklerin bir başka önemli sonucu da aşiret üyelerinin yasaları çiğnemeleri ya da yerleştirme buyruklarına uymamaları durumunda bireysel olarak dava edilebilmelerinin ve gene bireysel olarak devlete başvurabilmelerinin yolunun açılmasıydı.[134]

Yeni yasanın bütün bu alanlarda önemli değişiklikler getirmesine ve hükümlerinin izleyen on yıllarda gittikçe özgülleşmesine karşın, Osmanlı vatandaşlık yasalarında çoğu Şeriat'tan gelme grup temelli bazı istisnalar ve kurallar kaldı. Bunların özellikle önem taşıdığı konular toplumsal cinsiyet ve dinle ilgiliydi. Örneğin Müslüman kadınların ister Osmanlı, ister yabancı olsun gayrimüslimlerle evlenmesi yasaktı. İranlılarla bile evlenmelerine izin verilmiyordu, çünkü Osmanlılar hâlâ

134 Nakash, *The Shi'is of Iraq*, 34-35.

Şiiliğe kuşkuyla bakıyor ve bir İranlıyla evlenen Osmanlı kadınının bu mezhebin yayılmasına aracılık etme tehlikesinden korkuluyordu.[135] 1876 anayasasının yürürlüğe girmesi Osmanlı devletinin uyruklarının belirlenmesinde ve vatandaşların devletle ilişkilerinin düzenlenmesinde bir dönüm noktası oldu; 1876 anayasasıyla vatandaş-devlet ilişkileri resmileştirildi, yasa koymanın kuralları belirlendi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda seçimlerin ve temsili yönetimin yolu açıldı.

On dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca Osmanlı görevlileri, farklı etnik ve dinsel kökenlerden gelen insanlara birbirleriyle etkileşim kurmaları ve işbirliği yapmaları için alan ve fırsat sağlanırsa bir Osmanlılık duygusunun gelişeceğini umdular. Örneğin gayrimüslimlerin askeri okullara yazılmak ve Osmanlı ordusunda hizmet vermek için artık Müslüman olmaları gerekmiyordu. Böylece farklı inançlardan insanların Osmanlı devletine hizmet etmek hatta ordusunda savaşmak üzere bir arada yetiştirilebileceği kurumsal bir ortam yaratıldı. Gayrimüslimlerin din değiştirmeden bazı yüksek devlet görevlerine de atanabilmesi de kabul edildi. İmparatorluğun yönetime yardımcı olmak üzere 1845 gibi erken bir tarihten başlayarak bir dizi temsilciler meclisi ve seçimle oluşturulmuş başka kurullar toplandı. Gayrimüslimler de bu denemelerde yer aldılar. Ama bu politikaları Osmanlı İmparatorluğu'nda çok kültürlü ya da federal bir yapının oluşturulması yönünde birer adım olduğunu düşünmek yanlış olur. İmparatorluğun sonuna kadar sürdürülen bu vatandaşlık politikalarının altında önce İslami, sonra da artan ölçüde etnik-milliyetçi bir topluluğa asimilasyona doğru güçlü bir baskı yatıyordu.[136]

Arap ve Kürt şeyh çocuklarının eğitim göreceği aşiret okullarının açılması, bu yaklaşımın uygulamadaki işleyişini gösteren iyi bir örnektir. Bu okulların kurulması, bazı reformcu bürokratların sultanın farklı uyruklarını topluluk haklarına değil, bireysel haklara sahip vatandaşlardan oluşan daha iyi bütünleşmiş bir topluma dönüştürecek adımlar atılmadıkça imparatorluğun çağdaş dünyada yaşama şansının pek bulunmadığını git-

135 Cihan Osmanağaoğlu, *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi* (İstanbul: Legal, 2004), 198-249; Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 58.
136 Selim Deringil, *The Well Protected Domains* (Londra: I. B. Tauris, 1998). Ayrıca bkz. Aksan, *Ottoman Wars*.

tikçe daha iyi kavramalarını yansıtıyordu. Aynı zamanda Askeri Akademi ve Mülkiye Mektebi'nde de Arap şeyhlerinin çocukları için özel dersler koyuldu.[137]

Bu asimilasyon yaklaşımı bürokratların göçerlerden ve aşiretlerden söz ederken kullanmaya başladıkları aşağılayıcı ve düşmanca dilde de görülüyor, bunlara artık "sapkınlık, vahşet ve cehalet" içinde yaşayan gruplar gözüyle bakılıyordu.[138] Önce Tuna vilayetinde, ardından Bağdat'ta valiliği sırasında aşiretlerin ve mültecilerin yerleştirilmesine özellikle önem veren Midhat Paşa, göçerliği ve aşiret yaşamını ilkel ve "hayvana yaraşır" olarak niteledi.[139] Norman Lewis'ın belirttiğine göre, genel olarak devlet görevlileri Suriye çölünün kıraç ve tarıma elverişsiz değil, göçerler ve hayvanları tarafından harap edilmiş olabileceğine inanıyorlardı. Lewis'a göre, "barbar göçerlerin bastırılması ve yeniden çöle sürülmesi gerektiği" görüşü Osmanlı sivil ve askeri devlet görevlileri arasında çok yaygındı.[140] Osmanlılar göçer aşiretlerini betimlemek için de ilkel, kabadayı, saldırgan ve vahşi gibi terimler kullandılar. Onların Osmanlıların yaratmakta olduğu yeni kurumlarla bağdaşmaları doğrudan doğruya olanaksız görüldü. Earl Percy Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gezileri sırasında aşiret okuluna ve askere gitmek üzere İstanbul'a getirilen Kürtlere "vahşiler" dendiğini duymuştu. Paşalardan biri kendisine, "Rusların Çerkesleri adam etmesi neredeyse yüz yıllarını aldı ve hâlâ pek bir işe yaramıyorlar," demişti.[141]

Osmanlı görevlilerinin aşiret toplulukları konusunda değişen söylemlerinde ve özellikle politikalarının imparatorluğun Arap vilayetleri açısından doğurduğu sonuçlarda imparatorluğu yalnızca yeniden işler duruma getirme değil, aynı zamandan on dokuzuncu yüzyılın Batı Avrupa imparatorlukları doğrultusunda yeniden tanımla çabası da görülebilmektedir. Bu yeni ayar koşullarında imparatorluğun merkezi çok daha güçlenecek, bütün imparatorluk katmanlarında fiziksel ve toplumsal hareketlilik

137 Hasan Kayalı, *Arabs and the Young Turks* (Berkeley: University of California Press, 1997), 49.
138 Deringil, *Well Protected Domains*, 19, 41; Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003): 311-42.
139 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 181.
140 Lewis, *Nomads and Settlers*, 24.
141 Earl Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, 132.

çok daha fazla kısıtlanacak ve merkezi devlet kendine çevresel geri halkları kendi uygarlaştırma görevini biçecekti.[142]

Osmanlılar on dokuzuncu yüzyılın geri kalan bölümünde imparatorluğun merkezi kurumlarını güçlendirmeyi, yerleşik yaşama geçişle ve mültecilerin yerleştirilmesiyle ilgili sorunlarla uğraşan daha uzmanlaşmış şubeler oluşturmayı sürdürdüler. Cevdet Paşa Fırka-i Islahhiye ve Halep'teki hizmetlerinden sonra aşiretlerin yerleştirilmesine yardımcı olmak üzere olağanüstü reform komiserliği görevine atandı.[143] 1860'larda kurulmuş olan mülteciler komisyonu genişletildi ve Mülteciler Komisyonu Umum Müdürlüğü adını alarak yeni yetkilerle donatıldı. Özel olarak oluşturulan bir daire bu kuruma bağlandı ve yeni mültecilerle ilgilenmek bu dairenin sorumluluğuna verildi.[144] Komisyon nerede verilmeye uygun boş arazi bulunduğunu, yeni gelenlere gerekecek tohum ve başka yardımların boyutlarını ve bu kaynakların nereden sağlanabileceğini belirleyecekti. Aşiretlerin yerleştirilmesi sırasında devlet onları silahsızlaştırma ve dağıtmaya çalıştı.[145]

Devlet artık buyrukların uygulamalarını izlemek için o zamana kadar görülmedik derecede gelişmiş ve etkili araçlar ediniyordu. Mülteciler belirli bir yere yönlendirildiğinde bütün sürecin planlandığı gibi işlediğinden emin olmak için merkezden heyetler gönderiliyordu.[146] Aşiretler uzun yollar aşarak yeni yerlere yerleştirildiğinde, hem çıktıkları hem de varacakları yerlerdeki subaylar emrin yerine getirilmesinde görevlendiriliyorlardı. Önceki uygulamalardan belirgin biçimde ayrılan bir başka değişiklik de eskiden köylülerin düzeltme istemek için devlete dilekçe vermesi yaygın kabul gören bir yöntemken artık köylülerin ya da aşiret üyelerinin yerleş-

142 Bkz. Usama Makdisi, "Ottoman Orientalism," *American Historical Review* 102, no. 3 (1997): 786-96; Deringil, "They Live in a State"; Thomas Kühn, "An Imperial Borderland as Colony: Knowledge Production and the Elaboration of Difference in Ottoman Yemen, 1872-1918," *MIT Electronic Journal of Middle East Studies* 3 (2003): 5-17; Isa Blumi, "Beyond the Margins of Empire: Issues concerning Ottoman Boundaries in Yemen and Albania," *MIT Electronic Journal of Middle East Studies* 3 (2003): 8-26. Bu konuda erken tarihli bir tartışma için bkz. Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics," *Daedalus* 102, no 1 (1973): 169-90.

143 Gould, "Pashas and Brigands," 156.

144 Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları," 419.

145 A.g.e., 423.

146 Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 89-90; Bela Howarth, *Anadolu 1913* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1996 [1929]).

tirme ya da yer değiştirmeye ilişkin şikâyetlerini merkezi devletin yanıtsız bırakması ya da dikkate almamasıydı. Adapazarı dolaylarına yeni yerleştirilen bir mülteci topluluğu Düyun-u Umumiye'nin tüfeklerine el koyması nedeniyle 1907'de dilekçe verdiğinde, merkezi devlet söz konusu soruna eğilmek yerine grup halinde devlete başvurabileceklerini sanan şikâyetçileri azarlayan sert bir yanıt verdi. Yanıtta daha sonra grup halinde hareket edebilmek için yasal bir kuruluş olmaları gerektiği anlatılıyor, ama devlet zaten onların temsilcisi olarak hareket ettiğinden çıkarlarını korumak için bir başka aracı kuruluş oluşturmalarına gereksinmeleri olmadığı ekleniyordu.[147] Aynı yıl Adana çevresindeki köylüler aralarına yeni mültecilerin katılmasına ve bu yüzden uğradıkları toprak kaybına itiraz ettiklerinde devlet kayıtsız kaldı. Dilekçe verenlere karşılık olarak mültecilere ayrılan toprakların uzun incelemelerden sonra belirlendiği ve bölgede bol miktarda ekilebilir toprak bulunduğu hatırlatıldı.[148]

Devlet aşiretlerin yeniden yerleştirmelerinden sonraki davranışları konusunda da rapor verilmesini talep etti. Aşiretler başına buyruk davranmayı sürdürmekteyse daha uzaklara gönderildi ve yeni cezalara çarptırıldı. Bu bölümün başında sözünü ettiğim Hemvendler, özellikle on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde devletin art arda buyruk çıkardığı ve sürekli dikkat gösterdiği topluluklardan biriydi. Bağdat, Musul ve İran sınırı arasındaki bölgede pek çok sorun çıkardıktan ve bazı liderleri hapiste tutuldukları Yemen'den kaçtıktan sonra Hemvendler gruplara bölündüler ve 1886'da bir grup Arnavutluk'ta İşkodra'ya göç ettirildi.[149] Bölgede kalan, ama Musul çevresindeki dolaşım alanlarının yakınlarına yerleşmeyi reddedenler Adana, Ankara, Sivas ve Konya'ya doğru sürüldüler.[150] Aynı zamanda da arkalarında dönecek bir şeyleri kalmaması amacıyla hayvanlarının haczedilerek satılması için emir çıkarıldı.[151] Hemvendlerin Musul ile Kerkük arasında saldırılar düzenlemeyi sürdüren bir başka grubu yöreden atılarak

147 Başbakanlık Arşivi, Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemi (bundan sonra DH MUI) 67/9 (1910).
148 DH MUI 13-3/2 (1907).
149 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 170-71; Başbakanlık Arşivi, Meclis-i Vükela Mazbataları (bundan sonra MV) 20/6 (1886).
150 MV 22/50 (1886), 24/48 (1887).
151 MV 22/75 (1886)

bir bölümü İşkodra'ya, bir bölümü de Libya'da Bingazi'ye yerleştirildi.[152] Bu emrin yerine getirilmesi sırasında devlet Hemvendlerin Musul çevresinden çıkarak Arnavutluk'a ve İzmir üzerinden Libya'ya gidişini yakından izledi.[153] Hemvendleri imparatorluğun çeşitli yerlerine göndermenin artan maliyeti nedeniyle 1887'de devlet aşiretin hayvanlarının bir bölümünün satılmasını ve paranın bazı giderlerin karşılanmasında kullanılmasını emretti.[154]

Çağdaş Irak tarihinde önemli roller oynayan başka Kürt konfederasyonları da on dokuzuncu yüzyılda Osmanlılar açısından endişe kaynağı oldu. Teftiş-i Askeri Komisyonu başkan yardımcısı İsmail Paşa'ya 1886'da özel yetkiler verildi; Berzenci ile Talabani aşiretlerinin birbirlerine yönelik saldırılarını durdurmaya zorlanması ve bölgede eşkıyalığın bastırılması için Musul savcısının da kendisiyle birlikte çalışması emredildi.[155] Birkaç ay sonra devlet bu iki konfederasyonun yeniden çatıştığı uyarısını aldı.[156] Bundan iki ay sonra da İsmail Paşa iki konfederasyonun liderlerinin mahkemesinin tamamlandığı raporunu verdi. Aşiretin silahlarına el koyulmuş, göçerliği ve eşkıyalığı bırakmaları emredilmişti.[157] Bu emrin uygulanmasında devlet zor kullanmayı sürdürdü. Bir tahmine göre 1868-1890 arasında 20.000 aşiret üyesi, imparatorluğun çeşitli yerlerinde yerleşmek üzere sürülürken öldü; bu olayın yol açtığı devlet eliyle acı çektirilme ve zulme uğrama vurgulu zengin bir halk kültürü, yerleşik yaşama geçmelerinden çok sonra bu aşiretlerin kültüründe ana temalardan biri haline geldi.[158]

Göçerliğin sonu, aşiret düzeninin ayakta kalması

Eldeki veriler, on dokuzuncu yüzyılda aşiret bölgelerinde ve belirli aşiretlerle ilişkili köylerde yerleşim sayısının düzenli olarak arttığına işaret etmektedir.[159] Aynı zamanda da devletin yerleşik yaşama geçerken aşiret

152 MV 22/53 (1887)
153 DH MUI 29/17 (1887); Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 170-71.
154 MV 35/51 (1887).
155 MV 14/24 (1886).
156 MV 15/56 (1886).
157 MV 22/49 (1886).
158 Gould, "Pashas and Brigands," 208-9.
159 A.g.e., 248-50; Yonca Köksal, "Coercion and Mediation: Centralization and Sedantarization of Tribes in the Ottoman Empire," *Middle Eastern Studies* 42, no.3 (2006): 469-91; Lewis, *Nomads and Settlers*, 36-37, 56-57.

bağlılıklarını kırmak için olabildiğince çok sayıda karma nüfuslu köy oluşturduğu anlaşılmaktadır.[160] Bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak veriler aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda göçer nüfusunun azaldığını da –1840 ile 1890 arasında Anadolu'da yüzde 26 oranında– ortaya koymaktadır.[161] Benzer bir gerileme Arap vilayetlerinde de yaşandı. Basra vilayeti çevresinde göçerlerin oranı 1867 ile 1905 arasında yüzde 50'den yüzde 19'a düştü. Bağdat çevresinde yüzde 23'ten yüzde 7'ye geriledi.[162]

Askeri operasyonların başarısı, kırsal kesimin yatıştırılması ve yeni kurumların gittikçe daha etkili hale gelmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda yer yer bazı dinginlik, hatta ekonomik genişleme dönemlerine yol açtı. Kırım Savaşı'nın sonu ile 1860'ların sonları arasındaki yıllar böyle bir dönemdi. Büyük araziler edinmiş olan eski aşiret reisleri ve ayandan kişilerin yanı sıra yeni yerleştirilmiş göçerler ve mülteciler de bu koşulların yaygınlaşmasına katkı ve gelişmeden kazanç sağladılar. Göçer aşiretleri pamuk ve tütün gibi bol kazanç getiren ürünlerin yetiştirilmesine ve ticaretine katılmaya yöneldikçe ekonomik fırsatlar "kendiliğinden yerleşmeyi" daha da özendirdi. Devlet aşiretleri orta ve güney Anadolu'nun buğday ve pamuk bölgeleri gibi belirli alanlarına iterek bu bakımdan genelde destekleyici bir rol oynadı.[163] Devletin müdahale etmediği durumlarda bile yerel koşullar yerleşik tarımın gezici, göçmen ve mülteci işçileri oldukça çabuk emmesine elverecek kadar esnekti. Arap bölgelerinde toprak mülkiyetindeki müşa sistemi, yeni gelenleri yerel topluluklarla bütünleştirmenin bir aracı olarak onlara araziden parsel tahsis edilmesine izin verdiğinden bu genişleme açısından özellikle elverişliydi.[164]

İmparatorluk 1870'lere gelindiğinde artık önceki yılların göreli başarısını sürdürmekte zorluklarla karşılaşıyordu. Pamukta dünya fiyatlarının düşmesiyle birlikte kolera olaylarının tekrarlaması ve sıtmanın yayılması, hem göçerlerin, hem de mültecilerin belli başlı yerleştirilme

160 Gould, "Pashas and Brigands," 181.
161 A.g.e., xv.
162 Nakash, *The Shi'is of Iraq*, 35.
163 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 117.
164 Hütteroth, "Influence of Social Structure," 20-39; Lewis, *Nomads and Settlers*, 41; Firestone, "Land Equalization."

bölgelerinden biri olan Adana çevresinde ağır bir etki yarattı. Tahminlere göre, buraya yerleştirilen göçerlerin yarısı 1869 sıtma salgınında öldü.[165] İmparatorluğun yeni kurumları Girit'ten, Sırbistan'dan, Bulgaristan'dan ve Kafkasya'dan akmayı sürdüren mültecilerden ötürü de zorlu bir sınavla karşılaştı. Bu akış 1870'lerde hızlanarak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından çok büyük boyutlara ulaştı. Bu savaşın sonrasında 2 milyonluk bir Müslüman nüfus Rusya'dan ve Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına göç etti.[166] Bu ani artış Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek kargaşa etkisi yarattı. Bu insanların çoğu için ilk durak İstanbul'du; kendilerine kalıcı bir yer bulunana kadar –yoksul, aç ve yaralı durumda– İstanbul'da beklemek zorunda kaldılar. Halit Ziya Uşaklıgil, İstanbul'da bu mültecileri yutan içler acısı soğuk ve yoksulluk sahnelerini şöyle anlattı: "Camiler, mescitler, tekkeler, yıkıntılar hep yavaş yavaş doluyor, bir yandan ölümün dalgaları bunlardan küme küme alıp götürdükçe boşalan yerler gene de yeterli gelmediğinden nerede bir kovuk, nerede bir delik varsa oraya kucakta çocuklarıyla, hasta yaşlılarıyla, annelerinin bacaklarını kavrayarak sızıldayan küçükleriyle bütün o savaşın ateşlerinden kaçarak sığınacak yer arayan Türk Müslüman göçmenler dolduruyordu."[167]

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı on dokuzuncu yüzyılın daha önceki yıllarında Rumeli'ye yerleştirilmiş Çerkeslerden ve Çeçenlerden oluşan ikincil bir göç dalgasına da yol açtı. Bu toplulukların sınır ötesi sorunlar ve olaylar yarattığını iddia eden Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun onları Balkanlar'dan çıkarması için diretti. Trakya'nın ve Makedonya'nın bütün Çerkes ve Çeçen nüfusu 1878'in Şubat ile Ağustos ayları arasında boşaltılarak Anadolu'ya ve Arap vilayetlerine dağıtıldı.[168] On binlerce Çerkes ve Çeçenin aralarına gelmesi yerel topluluklarda derin bir öfke uyandırdı, çünkü yerel halk mültecilerin aldığı devlet desteğinden rahatsız oluyor ve onları Babıali'nin ajanlarını olarak görüyordu.[169] Gerçekte ise imparatorluğun yerleştirme ve yerleşikleştirme politikalarının kapsamına giren pek çok

165 Gould, "Pashas and Brigands," 146-67.
166 Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları," 419.
167 Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (İstanbul: Varlık, 1987), 80.
168 Lewis, *Nomads and Settlers*, 99; Rogan, *Frontiers of the State*, 73.
169 Rogan, *Frontiers of the State*, 75-76.

topluluk gibi Çerkesler de daha çeşitli ve karmaşık bir görüntü veriyorlardı. Pek çoğu yeni yerlerini beğenmiyor, kendilerine verilen toprağı ve kaynakları yetersiz buluyordu. Zamanla bazı Çerkesler öfkeli bağımsızlıkları ve eşkıyalıklarıyla ünlenerek merkezi devletin sert tepkisini çekti.[170] 1877-78 savaşını izleyen karmaşa ortamının en önemli sonucu ise daha önceki yıllarda Balkanlar'a sürülmüş olan aşiret reislerinin yurtlarına ve mallarına dönmesi oldu. Yeniden önderliği üstlenen bu kişilerin bir bölümü ise hemen devlete karşı silaha sarıldı.[171]

Savaş on dokuzuncu yüzyılın daha önceki bölümünde kurulan düzene kesin bir darbe indirdi, ama merkezileşmeyi sarsan öteki önemli etken aşiret ilişkilerinin gücünü koruması ve yerel iktidar yoğunlaşmasına hizmet etmesiydi. Aşiret üyelerini bir arada tutan bağların epey esnek olduğu ve bu nedenle merkezileştirici devletin taleplerine uyarlanabileceği ortaya çıktı. Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyıl ortaları gibi dönemlerde sağlanan ekonomik büyüme, koşullar değiştiğinde ya da savaş gibi yeni durumlar ortaya çıktığında hızla çözüldü. Bu koşullarda aşiretler halklarını toplama, hatta göçer yaşamının bazı uygulamalarına geri dönme olanağını buldu; böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir bölgesinde göçerlikten yerleşik düzene doğrusal ya da kesin bir geçiş yaşanmadı. Daha tipik olarak göçerlik ile yerleşik yaşamın dönüşümlü olarak birbirini izlediği ve bazen tek bir toplulukla ilgili olduğu bir çevrim görüldü. Aşiret ilişkilerinin sağlamlığı bu örüntüleri ve geçişleri destekledi.[172]

Yerleşik düzenin kurulmasında görülen bu inişli çıkışlı örüntünün nedenleri, Osmanlı devletinin uygulamada hâlâ aşiret reislerine dayanan politikalarında yatıyordu. Temelde, Osmanlı görevlileri doğrudan doğruya gücünü kırmaya çalıştıkları unsurlarla pazarlık etmek zorundaydı. Örneğin, aşiretlerinin kendilerine gösterilen yerleşim yerinde kalmasını sağlamak hemen her zaman aşiret reislerine düşüyordu.[173] Kalmazlarsa, cezaya göğüs gerecek olanlar yine aşiret reisleriydi. Bunun karşılığında aşi-

170 Kocacık, "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları," 420; Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, 86.
171 Gould, "Pashas and Brigands," 155.
172 Lewis, *Nomads and Settlers*, 45.
173 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, 50 n. 87.

ret reislerine daha nitelikli topraklar veriliyor, üst düzey bürokrasiye erişim ayrıcalığı tanınıyor, makam, maaş, madalya ve toplu para ödülleri veriliyordu. Devletin aşiretlerle ilişkilerinde verdiği diğer ödünler, kışlık meralarının yakınında tanıdıkları araziye yerleşmelerine ve hayvancılık yapmayı sürdürmelerine izin vermekti. Bazı durumlarda bizzat yerleşme etkinliği aşiret örgütlenmesinin ve kimliğinin pekişmesine yaradı, çünkü aşiretin artık çıkabilecek yeni sorunlarla, örneğin suya erişebilmekle uğraşması gerekiyor, bu da ancak grup halinde, hatta başka aşiretlerin de işbirliğiyle başarılabiliyordu.[174]

Aşiretleri birbirine karşı kullanarak bastırma, cezalandırma ve yerleştirmeye yönelik Osmanlı politikasının iyi bilinen bir örneği Hamidiye alaylarının kurulması ve uygulamalarıdır. Bu alaylar 1892'de kuruldu; alaylara yalnızca Sünni Kürtler alınarak doğu Anadolu'da Alevi Kürtleri, Ermenileri ve başka gayrimüslim azınlıkları etkisizleştirmeleri için tam bir serbestlik ve büyük devlet desteği verildi. Hamidiye alaylarına alınan aşiretler aşiret halinde bir arada kaldılar ve kendi reislerinin komutasına verildiler. Bunların sayısı 1892'de yaklaşık kırk alaydan 1899'da altmış üç alaya çıktı.[175] On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Hamidiye alayları gaddarlıklarıyla tanındı. Rakip Kürt aşiretlerinin ve özellikle Ermenilerin malını mülkünü yağmaladılar ve onları topraklarından sürdüler.

Başka örneklerde olduğu gibi bu kez de aşiret reisleri hükümete hizmet ederken devletin merkezileştirici iktidarı altında kalmak yerine kendi konumlarını sağlamlaştırarak iyice güçlendiler ve vazgeçilmez oldular. Bazı aşiret reisleri imparatorluk kurumlarının kopyası gibi duran yerel yönetim ağları oluşturdular. Milan aşiretinden İbrahim Paşa Hamidiye komutanlıklarından birine getirildi ve "Kürdistan'ın taçsız kralı" olarak anılacak kadar büyük bir güç elde etti. Yağmacı saldırıları sırasında Diyarbakır kentini kuşattığında yöre halkı devleti İbrahim Paşa'nın birliklerini Hicaz'a gön-

174 Nakash, *The Shi'is of Iraq*, 35-45.

175 Van Bruinessen, *Agha Sheikh and State*, 186. Hamidiye alayları konusunda bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)," *Tarih Dergisi* 32 (Mart 1975): 427-80; Janet Klein, "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914 (Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2002).

dermeye zorlamak için postaneyi işgal etti ve gösteri düzenledi.[176] Hamidiye alayları o kadar güçlendi ki, vilayetlere sanki koşut bir iktidar yapısı eklenmiş, yetkisini doğrudan padişahtan alan ve yakın dönemde yenilenmiş sivil yargı yapılarının kazanımlarına zarar veren bir yapı ortaya çıkmıştı.

Dolayısıyla, aşiret düzenini bu kadar dayanıklı yapan etmenlerden biri, devlet tarafından yeni reform kurumları ile bazı aşiret reisleri arasında oluşturulan karşılıklı yardımlaşma ve işbirliği bağları oldu. Valiler Kürt ve Arap aşiret şeyhleri düzenli olarak vilayet merkezlerine davet ederek onurlarına düzenlenen özel törenlerle kendilerine armağanlar ve para verdiler. Aşiret reisleri devlet tarafından tanındıkları olgusunu kullanarak yandaşları üzerindeki otoritelerini artırdılar.[177] Bu tanıma uygulaması 1852'de resmen kaldırıldıysa da yöredeki valiler tarafından merkezi devletin de bilgisi içinde sürdürüldü.

Devlet reform gündeminde ilerlemekte aşiret reislerini müttefik olarak kullanmak için birçok başka yollardan da onların güçlerinin ve saygınlığının artmasına yardımcı oldu. Örneğin Sultan Abdülhamid, Süleymaniye çevresindeki arazinin büyük bir bölümünü, merkezi devlete çok sadık kalmış Kürt Caf aşiretinin önde gelen şeyhlerinden iki erkek kardeşe verdi. On dokuzuncu yüzyılda, özellikle de Abdülhamid'in uzun saltanat döneminde devlet, kalabalık yandaş toplulukları olan ve bölgelerinde eğitim etkinliklerinde ve toplumsal hizmetlerde bulunan Nakşibendi Kürt şeyhlerine çok iltifatkâr davrandı. Osmanlı yönetimi tarikatların aşiret kimliklerini aşacağını ve halkı birleştireceğini umuyordu. Tarikatlara destek olmak üzere devlet vakıflar kurdu, bu dinsel topluluklara yiyecek yardımında bulundu, hatta önderlerine maaş ödedi. Kerkük'teki Kadiri tarikatı şeyhi Abdülbaki Efendi'ye 1840'da tarikatı yararına on bir köyün geliri vakfedildi.[178] İran devleti benzer ikna yöntemleriyle bazı tarikatları ayartmaya çalışınca Osmanlılar kendi yardımlarını ve desteklerini artırdılar.[179] Suriye'deki Ravala aşiretinin önderi 1892'de İstanbul'da Abdülhamid'in huzuruna kabul edildi ve hizmetleri

176 Van Bruinessen, *Agha Sheikh and State*, 188.
177 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 172
178 A.g.e., 61.
179 A.g.e., 70.

karşılığında verilen bir nişan ve paşalık unvanıyla ödüllendirildi.[180] Devlete sorun çıkarmaktan hiç vazgeçmeyen Hemvendlerin bile gümrük ödemeden tarım makineleri ithal etmesi kabul edildi. Reislerine maaş ödendi ve silahlı muhafız olarak görev verildi.[181] Andrew Gordon Gould'a göre 1881'de aşiret reisi ve başka ileri gelenlerden 140 kişiye ayda toplam 34.775 kuruş maaş ödenmekteydi.[182]

Uzun dönemli olarak bakıldığında, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı devletinin resmi olarak daha merkezileşmiş ve güçlü duruma geldiği, Osmanlı ülkesinin daha düzenli ve yerleşik bir görünüm aldığı kuşku götürmez. Ama devlet kurumlarının resmi olarak güçlenmesi, yalnızca aşiretlerin ayakta kaldığı değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt, Arap, Türkmen ve diğer aşiret kimliklerinin de pekiştiği bir süreçle bir arada yürüdü.[183] Gerçekten de, büyük aşiret toplaşmaları ve konfederasyonları olan emirliklerin parçalanmasının imparatorlukta alt aşiret kimliklerinin yeniden ortaya çıkmasının ve güçlenmesinin yolunu açtığı savunulabilir. Bu düzeyde gruplaşmaların ve duyguların ilginç yönü, yerel odaklı olmalarıydı. Yirminci yüzyıl başlarında olabildiğince çok sayıda Kürt aşiretinin yaşamlarını ve çalışmalarını betimlemek amacıyla Kürt bölgelerini dolaşan Mark Sykes, geniş bir topluluklar yelpazesiyle karşılaştı. Anlattığı topluluklar arasında yerleşik, göçebe ve yarı yerleşik-göçebe aşiretler, Hıristiyan, Sünni ve Alevi olanlar vardı. Bazı Türkmen aşiretleri Kürtçe, bazı Kürt aşiretleri de Türkçe konuşuyordu. Farklı Kürt aşiretlerinde farklı lehçeler konuşuluyor, bunların bazıları birbirini anlamıyordu. Bazı aşiretler, özellikle de Ermeniler bölgede diğer gruplarla yakın ilişkiler ve etkileşim içindeydi; bazıları ise birbirinden ve dış dünyadan tümüyle kopuktu. Bazıları komşu ülkelerdeki insanlarla yakın bağlantılarını sürdürüyordu. Aşiretlerin çoğu iyi silahlanmıştı; kendilerini yalnızca merkezi devletin müdahalelerine karşı değil, diğer aşiretlere karşı da savunuyorlar-

180 Norman Lewis, "The Syrian Steppe during the Last Century of Ottoman Rule: Hawran and Palmyrena," *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East*, ed. Matha Mundy ve Basim Musallam (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) içinde, 37.
181 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 181-82.
182 Gould, "Pashas and Brigands," 201.
183 Karen Barkey, *Bandits and Bureacrats* adlı kitabında daha önceki bir dönemde Osmanlı hükümetinin yerel eşrafla ilişkileri bağlamında bu görüşü savunur.

dı. Hakkâri çevresindeki dağlarda yaşayan topluluklar içinde Süryani aşiretleri şiddet ve savaşçı özellikleriyle ünlüydü. Aynı zamanda da Süryaniler ve onlarla birlikte Keldaniler dış dünyayla en sağlam ilişkileri olan topluluklardandı.[184] Hatta Earl Percy'nin yazdığına göre, Süryani Celo aşireti reisinin oğlu Avrupa'ya gitmişti ve altı dil biliyordu.[185] Ayrıca farklı etnik gruplar arasında evlilikler sonucu oluşmuş "karma" aşiretler de vardı.[186] Bu tür geçişler ve iç içelikler Kürtler arasında yaygın olan Nakşibendi Sufi topluluklarında özellikle tipikti.

Belki de en çarpıcı olarak, Sykes'ın konuştuğu Kürt aşiret önderlerinin pek çoğu topraklarındaki haklarında ve çeşitli ayrıcalıklarında ısrar ederken bunları Sultan I. Selim'in on altıncı yüzyılda kendilerine tanımış olduğu bağışıklıklara dayandırmalarıydı. Yazılı geleneğin pek bulunmadığı bir kültürde bu tür bilgiler yalnızca aşiretlerin sözlü gelenekleriyle yüzyıldan yüzyıla aktarılıyordu; bu da yalnızca aşiretleri bir arada tutan bağları sağlamlaştırdı.[187] Bu kadar farklı gruplar arasında ittifak olasılıkları yok denecek ölçüde azdı. Olsa olsa onları birbirine düşüren şiddetli rekabetler vardı; bu rekabet ortamı biçimlendiren de Osmanlı devletinde reform ve merkezileşmenin sunduğu yeni fırsatlardı. Farklı aşiretler arasında ittifaklar yalnızca dinsel eksenlerde tarikatların yardımıyla oluştu ve bunlar Kürtlerin belirgin biçimde tanımlanmış ulusal nedenlerinden ötürü değil, daha özgül odaklı dinsel amaçlardan ötürü toplumsal hareketlere dönüştü. On dokuzuncu yüzyılın geri kalan yıllarında ve yirminci yüzyıl içinde yaşamayı sürdüren ve daha da berraklaşan açık ve tutarlı bir Kürtlük duygusu değil, Hemvendler, Talabaniler, Barzaniler ve Arap Şammarlar gibi aşiretler oldu; yirmi birinci yüzyılda bunlar hâlâ Amerika Birleşik Devletleri gibi güçlü ülkeleri kendileriyle iş görmeye ve görüşmeye zorluyorlardı. Osmanlıların Kürtleri her zaman silahsızlandırma, Kürdistan'ın geniş kesimlerini yerel aşiret reisleri aracılığıyla yönetmeyi tercih etme ve

184 Hıristiyan toplulukları arasındaki bölünme ve aralarındaki farklılıklar konusunda bkz. Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001), 45-47.
185 Earl Percy, *Highlands of Asiatic Turkey*, 192.
186 Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde*, 149.
187 Sykes, "Kurdish Tribes," 465.

Kürtleri aşiret alayları ya da kırsal muhafızlar olarak Osmanlı ordusuna alma politikaları bu birimlerin kalıcı olmasına katkıda bulundu. Buna ek olarak, alışılmışın güçlü çekimi de aşiret topluluklarını bir arada tuttu. Bu yakın ve güçlü topluluk duygusu Osmanlı devletinin en inatçı dağıtma girişimleri karşısında bile yok olmadı –örneğin Hemvendler gibi bir bölümü yirminci yüzyılın ilk yıllarında Bingazi'den Musul'a kadar olan uzun mesafeyi aşıp geri dönmeyi başarabiliyordu..[188]

188 MV 17/26 (1886).

BEŞİNCİ BÖLÜM

TAŞINMAZ DEVLET

Bundan önceki bölümlerde ele alınan tarih sürecinde hareketliliğe ilişkin Osmanlı devlet politikaları göçerleri, göçmenleri ve mültecileri destekleyip korumaktan kısıtlayıcılığa, hatta karşıtlığa varan bir değişim geçirdi. İmparatorluğun heterojen toplumsal yapısını kurumsal reform, seçici yerleşikleştirme ve Osmanlıcı bir dünya görüşü oluşturma yoluyla korumaya yönelik resmi politika, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok topluluğu saran ve bölen dar milliyetçi anlayışlara ters düştü. Bütün diğer çağdaş devletler gibi Osmanlı-Türk devletinin tercihi de kurumlarını sağlam toplumsal yapılara dayandırmaktı. Ulus devletlerden oluşan bir dünyada nüfus sayımı, askere alma, vergilendirme, savunma ve güvenliğin sağlanması işleri ancak kesin tanımlı ülke sınırları içinde kolayca belirlenebilen ve sınıflandırılabilen bir nüfusla çalışılması durumunda yürütülebilirdi. Genel bir düzeyde bakılacak olursa, imparatorluktan çağdaş devlete geçiş, çok hareketli ve açık bir toplumdan yerleşik, artan ölçüde parçalı ve kapalı bir topluma geçişti.

Bununla birlikte, imparatorluk ile çağdaş devlette kozmopolit imparatorlukçu ve etnik olarak saf milliyetçi duyguların ne derecede ağırlık taşıdığına ya da ne boyutlarda bir hareketliliğin görüldüğüne bakarak bu ikisi arasında keskin bir ayrımdan söz etmek doğru olmaz. İmparatorluk yönetimini merkezileştirmeyi ve güçlendirmeyi amaçlayan on dokuzuncu yüzyıl reformlarına farklı etnik kökenlerden ve dinsel inançlardan birçok kentli ayan, tüccar ve aydın katıldı. Bunlar 1876 ile 1919 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan altı meclis seçimlerine temsilci ya da seçici olarak katıldılar.[1] Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Araplar, Kürtler ve Arnavutlar 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde meclise giren temsilcilerin yüzde 30 ile yüzde 40 arasında değişen oranını oluşturdular.[2]

1 Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 27, no. 3 (1995): 265-86.

2 Fevzi Demir, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusanında Etnik Grubların Temsiline İlişkin Bazı Gözlem ve Veriler," *Tarih ve Milliyetçilik* (Mersin: Mersin Üniversitesi, 1999) içinde, 348-68.

Çeşitli toplulukların hareketliliği konusunda ise, önceki bölümlerde ortaya koyulduğu gibi, Osmanlı görevlileri hareketli nüfusları denetim altına almanın yeni yollarını geliştirdikçe bu grupların direnişiyle karşılaştılar. Reform politikalarını uygulayabilmek için çoğu zaman göçer aşiretlerin ve diğer göçebe toplulukların işbirliğine başvurmak zorunda kaldılar. Bu grupların yardımı olmadan Osmanlı devletinin yeni kurumlarının imparatorluğun uzak köşelerine kadar erişebilmesi olanaksızdı. Dolayısıyla Osmanlı yerleşikleştirme politikaları imparatorluğun çeşitli bölgelerinin bazı göçer aşiretlerin ve diğer göçebe toplulukların da daha fazla yetkilendirilmesi ve güçlendirilmesi sonucunu doğurdu. Bu grupların çıkarları geç Osmanlı ve Osmanlı sonrası dünyada çağdaş devletlerin kurumlarında ve uygulamalarında yatar duruma geldi; böylece bu toplumları göçebelik kalıplarına dönmeye ve egemen koşullardaki değişikliklere bağlı olarak bölgesel ve küresel akışlarla birleşmeye özellikle yatkın kıldı.

Hiçbir zaman tümüyle denetim altına alınamayan uzun dönemli iç göç örüntülerine ek olarak Osmanlı İmparatorluğu 1910'larda ve 1920'lerde Balkanlar'da ve Ortadoğu'da yeni devletlerin kurulması sırasında insanlık tarihinin en büyük insan hareketlerinden birine sahne oldu. Birinci Balkan Savaşı (1912) ile Türk-Yunan savaşının sona erdiği 1922 arasında savaştan etkilenen bölgelerde yaşayan 3,5 milyon Hıristiyan (Rum, Bulgar, Ermeni) ve Müslüman yurtlarından ayrılmak zorunda kaldı.[3] Bu göçlerle karışık nüfuslar ayrıştırıldı ya da "yeknesaklaştırıldı" ve böylece Osmanlı (onunla birlikte de Avusturya-Macaristan) İmparatorluğu'nun büyük bölümü ulus devletlere bölündü.[4] Aydınların ve bazı din adamlarının yüreklendirmesiyle siyasal liderler, bu yeni birimlerin her birinde etnik köken açısından olabildiğince "saf" insanların yaşamasını sağlayacak biçimde bu ülkeleri ve top-

3 Birinci Dünya Savaşı sonunda Avrupa'daki mülteci sayısının 9,5 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklara göre, Avrupa barbar istilalarından sonra bu ölçekte bir kitle hareketine sahne olmamıştı. Bkz. Michael Marrus, *The Unwanted European Refugees in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 1985), 51-121; ayrıca Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001), 17-56.

4 İlk kez Lord Curzon'un kullandığı "nüfusu yeknesaklaştırma" (*unmixing of peoples*") terimi Rogers Brubaker tarafından *Nationalism Reframed* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 148-78, adlı kitabında açılmıştır. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Balkanlar'ın toplumsal yapısı o kadar karmaşıktı ki, toplulukları ayrıştırma süreci 100 yıl sonra hâlâ tamamlanmamıştı ve 1990'larda gene bir Balkan savaşına yol açtı.

lumları yeniden yaratmaya çalıştılar. Bunun ne anlama geldiğini ve nasıl başarılacağını sürece katılanı hiç kimse tam bilmiyordu. Sonunda dünyanın bu köşesinde yaşayan insanlar büyük ölçüde keyfi önlemlerle, rastlantısal araçlarla ve arızi etkenlere bağlı olarak değişik uluslardan kişiler olarak tanımlandılar. Bu tür siyasal ve ideolojik sınırlar çizmek kaçınılmaz olarak bazı insanların dinleriyle, etnik kökenleriyle ya da ne açık, ne de tutarlı olan başka etkenlerle ilişkili nedenlerden ötürü dışta bırakılmalarına yol açtı.

Bu müdahalelerin sonuçları, kendilerini gerçek ya da hayali sınır çizgilerinin yanlış tarafında bulan insanlar açısından felaket oldu.[5] Bu insanlar ülkeden atıldılar, yok edildiler ya da baskın grupların önceliklerine boyun eğmek zorunda bırakıldılar. İmparatorluğun son döneminde yaşanan kitlesel nüfus hareketleri büyük ölçüde bu önlemlerin sonucunda ortaya çıktı. Daha önceki nüfus hareketlerinin açık bir etnik modele uymamasına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun örgütlenmesinin ve işleyişinin ayrılmaz parçası olmasına karşılık geç on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıldaki göçler neredeyse yalnızca söz konusu insanların kimliklerinin şu ya da bu yönüne dayanıyordu. Yeni göçler imparatorluğun sonunun habercisi oldu. Nüfustaki bu büyük yer değiştirme yeni Türkiye'nin ve bölgedeki diğer devletlerin halkı ve kurumları üzerinde silinmez bir iz bırakacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu parçalanma ve zorunlu göç sürecinden geçerken bile sınırları içinde nüfus dolaşımı devam etti. İşçiler, özellikle de Rumlar Anadolu'nun çeşitli bölgeleri arasında ve Batı Anadolu ile Ege Adaları, Yunanistan anakarası ve ötesindeki yerler arasında sürekli gidip gelmekteydiler. Göçerler ve kırsal kesimden başka kişiler hasat zamanı Güney Anadolu'da çalışmak üzere uzun yollar alır, eski ve yeni devletlerin hızla değişen sınırlarını sürekli aşan gezici tacirler işlerini sürdürürlerdi.[6] Yerleşik bir düzen kurmak için harcanan 200 yıllık çaba-

5 Konuyla ilgili makaleler için bkz. Joel Migdal, ed., *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggeşe to Shape Identities and Local Politics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004).

6 Reşat Kasaba, "Migrant Labor n Western Anatolia," *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany: State University of New York Press, 1991) içinde, 113-21; Reşat Kasaba, "A Time and a Place for the Nonstate: Social Change in the Ottoman Empire during the 'Long Nineteenth Century,'" *State Power and Social Forces*, ed. Joel Migdal, Atul Kohli ve Vivienne Shue (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) içinde; Kasaba, "Do States Always Favor Statis?" 27-48; Gerasimos Augustinos, *The Greeks of Asia Minor* (Kent, Ohio: Kent State University Press, 1992), 26-32.

ya karşın, yirminci yüzyıla girilirken Osmanlı İmparatorluğu'nda insanlar her zamankinden daha hareketli görünüyorlardı. Hatta bazı reformlar, örneğin angaryanın kaldırılması, bazı insanların göç etme olasılığını artırdı. Gerasimos Augustinos'un özetlediği gibi, "On dokuzuncu yüzyıl sonralarında Anadolu hem Müslümanlar, hem de gayrimüslimler bakımından sürekli gezinen insanlarla dolu bir ülke olmuştu."[7]

İzleyen sayfalarda yirminci yüzyılın ilk on yıllarında yaşanan üç büyük nüfus hareketi dalgası kısaca incelenmektedir; bunlar 1912-13 Balkan Savaşları sırasındaki ve sonrasındaki mülteci hareketleri, I. Dünya Savaşı'nın nüfus ihraçları ve mübadeleleri ve 1919-22 İkinci Türk-Yunan Savaşı sırasında ve sonrasında Rum Ortodoks ile Müslüman nüfusların mübadelesidir. Bu dalgaların her birinde devletlerin oynadığı rol ile bunların Balkanlar'da ve Ortadoğu'da yeni devletlerin yükselişi açısından doğurduğu sonuçlar tartışılmaktadır. İzleyen sayfalar bu göçlerin ayrıntılı bir açıklamasını değil, Osmanlı İmparatorluğu'nu yapan ve yıkan nüfus hareketleri arasındaki farklılıkları öne çıkaran genel bir bakışı içerir.

Savaşlar, katliamlar ve nüfus mübadeleleri

Balkan Savaşları Rumları, Bulgarları, Arnavutları, Sırpları ve Müslüman Türkleri ilgilendiren zulüm, cezalandırma ve kan dökme boyutlarıyla çok yönlü büyük bir yangındı. Balkanlar'da dehşete düşmüş yüz binlerce sivil halk 1912 ve 1913 yıllarında ülkelerini işgal etmekte ya da çekilmekte olan pek çok ordunun ve kendi yerel destekçileri ile etkinleştiricilerinin uyguladığı eşi görülmedik şiddete hedef oldu. Türdeş topluluklar yaratarak ulusal davalara hizmet etmesi amaçlanan sınır dışı etmeler ve kitlesel katliamlarla iç içe geçmiş olarak pek çok da günlük şiddet olayı yaşandı. Kadınlar, erkekler, çocuklar mallarını çalmak, eskinin hesaplarını görmek ya da başka insanları korkutup kaçırmak için öldürüldü. Bu şiddet dolaşıklığında hiçbir gruba ne yalnızca mağdur, ne de yalnızca fail denebilir. Müslümanlar, Bulgarlar ve Rumlar tıpatıp aynı taktikleri kullanarak birbirlerinin peşine düştüler. Ve hiçbir grup, hatta birbirine karşı savaşan

7 Augustinos, *The Greeks of Asia Minor*, 22.

ordular bile türdeş ya da "ulusal" değildi, çünkü her birinin devleti de kendi ayrıştırma ve saflaştırma sürecinin içindeydi. Çoğu kez aynı etnik kökenden insanlar kendilerini cephenin karşıt taraflarında, farklı ordularda birbirlerine karşı savaşır durumda buldular.[8]

Balkan Savaşlarının nihai sonucu, yüzyıllardır çoklu yerel ittifakların ve güçlü bir devletin gözetiminin yardımıyla bir arada durmakta olan bir toplumun tutkalını eritmek oldu. Bu çözülme birkaç adımda gerçekleşti. Önce Makedonya'nın Müslüman nüfusu 1912'de ilerleyen Yunan, Sırp ve Bulgar orduları tarafından Selanik'e doğru sürüldü. Bulgaristan ittifaktan ayrıldıktan, 1913'te bir zamanki dostlarına karşı savaştıktan ve savaşı kaybettikten sonra Bulgar nüfusun çekilen Bulgar ordusunu izlemekten başka seçeneği kalmadı. Ardından Rum nüfus, 1913 Bükreş Antlaşması'yla Bulgaristan'a bırakılan topraklardan çıkarıldı. Bir yıldan kısa bir süre içinde Balkanlar'da, o zamana kadar görülmemiş boyutlarda bir mülteci sorunu ortaya çıkmıştı. Carnegie Vakfı'nın topladığı özel bir komisyon 1914'te Selanik'te 135.000 Müslüman mülteci, Trakya ve Makedonya'da Yunan ordusundan kaçan 111.500 Bulgar ve Bulgar yönetiminden kaçan 100.000 Rum saydı. Komisyonun raporuna göre, "gerçek bir çıkış" (*exodus*) yaşanıyor, "Türkler Hıristiyanların önünden, Bulgarlar Rumların ve Türklerin önünden, Rumlar ve Türkler Bulgarların önünden, Arnavutlar Sırpların önünden kaçıyorlardı."[9]

Balkan Savaşları sırasında başlayan göçler I. Dünya Savaşı'nda daha da büyük boyutlara vardı. Osmanlı devleti 1914'te 100.000'den fazla Rumu Ege kıyılarından adalara ve Yunanistan'a sürdü. Geri kalan Rum nüfustan bazı erkekler yol inşaatında ve başka ağır işlerde çalıştırılmak üzere doğuya gönderildiler. Ertesi yıl Anadolu'nun her yanından bir milyon Ermeni Suriye'nin kuzey kesimlerine yerleştirilmek üzere zorla yerlerinden çıkarıldı. Çoğu Suriye'ye giderken Osmanlı düzenli ordusu ve başıbozuk birlikleri tarafından soyulup öldürüldü.

8 Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood* (Chicago: University of Chicago Press, 1997); Mark Mazower, *The Balkans: A Short History* (New York: Modern Library, 2000), 113-44. Ayrıca bkz. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rhinehart, 1958); Barbara Jelavich ve Charles Jelavich, *The Establishment of Balkan National States* (Seattle: University of Washington Press, 1977).

9 Carnegie Vakfı, *The Other Balkan Wars: A Carnegie Endowment Inquiry* (Washington, D.C., 1993), 148-207.

Anadolu'nun Ermeni nüfusunun yerlerinden koparılmasını Osmanlı yönetiminin tek taraflı olarak tasarladığı ve uyguladığı bir politika olarak görmek gerekiyor. Bu politika Anadolu'da I. Dünya Savaşı öncesinde bir milyonu aşan Ermeni nüfusunun tümüyle yok edilmesine yol açtı.[10] Ama 1915 olayları Anadolu'da Ermeni yaşamının sonunu getirdiyse de, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere zulmedilmesi daha önce, on dokuzuncu yüzyılda başlamıştı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında on binlerce Ermeninin yaşamına mal olan kitlesel öldürme dalgaları Osmanlı politikalarında Türk milliyetçiliğinden çok İslamcı bir yönelişle bağlantılıydı.[11] Bu ilk olaylar 1915'in kitlesel cinayetleriyle karşılaştırıldığında hem zamansal, hem de bölgesel olarak daha sınırlıydı. Bununla birlikte 1894-95 olayları sonraki zulüm ve katliamın yolunu açtı ve böylece Ermeniler, onların Osmanlı yöneticileri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman gruplar arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturdu.[12]

Bugün kullanılabilen farklı türlerden kaynaklar 1915'te olanların net bir resmini ortaya koymaktadır. Bu kaynaklardan bir bölümü Doğu Anadolu'da Ermeniler arasında etkinlik gösteren Amerikalı misyonerlerin raporlarından oluşur.[13] Yabancı hükümetlerin temsilcileri, özellikle bölgedeki Amerikalı konsoloslar ve ABD büyükelçisi Henry Morgenthau da Ermenilerin çektiği acıları duyurmaya ve onlar adına müdahalede bulunmaya çalışmışlardır. Özellikle Morgenthau Osmanlı görevlilerine ricada bulunma

10 Bkz. Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İstanbul: Su Yayınları, 2001); Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006); Fikret Adanır, "Armenian Deportations and Massacres in 1915," *Ethnopolitical Conflict*, ed. Daniel Chirot ve Martin Seligman (Washington, D.C.: American Psychological Association, 2001) içinde, 71-82; Ronald Suny, "Religion, Ethnicity and Nationalism: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire," *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, ed. Omer Bartov ve Phyllis Mack (New York: Berghahn Books, 2001) içinde, 23-61.

11 Deringil, *Well Protected Domains*, 84-91.

12 Arman Kirakossian, ed., *The Armenian Massacres, 1894-1896* (Detroit: Wayne State University Press, 2004); Stina Katchadourian, ed., *Great Need over the Water: The Letters of Theresa Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898-1905* (Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1999).

13 James Barton, ed., *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey: 1915-1917* (Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1998); Henry Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917* (Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1997).

ve ABD'de kamu desteği sağlama çalışmalarını yılmadan sürdürmüştür.[14] Resmi Osmanlı arşivlerine erişim hâlâ kısıtlı olmakla birlikte, bu yıllarda bazı Osmanlı görevlileri ve başka gözlemciler kendi deneyimlerini ve gözlemlerini yayınlamışlardır.[15] Gittikçe büyüyen bir grup yazıda da sağ kalanlarının deneyimleri doğrudan kendi ya da çocuklarının ve torunlarının ağzından aktarılır.[16] Son olarak da Müslüman olarak yetiştirilen Ermeni yetimlerin ve Türkiye'de kalan az sayıdaki Ermenilerin son yıllarda yayınlamaya başladığı anlatıları ve anılarıyla tarih kaydının önemli bir eksiği tamamlanmaktadır.[17]

Birbirinden çok farklı bu kaynakların çeşitli noktalarda birleşmesi Osmanlıların 1915'te uyguladığı Ermeni politikasının niteliği ve sonuçları konusunda pek kuşku bırakmamaktadır. Kaynakların ortak noktalarından biri, Ermeni ailelerin önceden pek ya da hiç uyarılmadan sürülmüş oldukları konusundadır. Hemen bütün aileler yanlarına neredeyse hiçbir eşya almadan evlerinden ayrılmak zorunda kalmış, taşımaya çalıştıkları eşyayı da yolda hırsızlara kaptırmışlardı. Ya yürüyerek gitmişler, ya da yük trenleriyle taşınmışlardı. O tarihte Eskişehir'de görevli olan Ahmet Refik gördüklerini "kucağında çocukları ağlayan kadınlar, perişan sakallarıyla cübbelerini toplayan yükünü sırtlarına vuran babalar, kan ter içerisinde eşyasını çıkarmaya uğraşan, hastalarını, kızlarını, çocuklarını taşıyan analar fakir, zengin, aç, sefil binlerce aile yük vagonlarından çıkmaya uğraşıyorlar," diye betimledi. Birkaç gün içinde tren istasyonunda 20.000 Ermeni ailesinin çadırlarda toplandığını yazdı.[18] Günler sonra bütün bu aileler Eskişehir'in çoğunlukla zengin Ermenileriyle birlikte yürüyerek kentten çıkarıldı. Bazı durumlarda Ermenilerin mallarını mülklerini satmalarına izin verildi, ama zamanları o kadar kısaydı ki satabilenler bile evlerinin,

14 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (New York: Doubleday, 1918); Leslie Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, ed. Susan Blair (New Rochelle, NY: Aristide Caratazas, 1989); Samantha Powers, *A Problem from Hell* (New York: Perennial, 2003).

15 Ahmet Refik, İki Komite, İki Kıtal (Ankara: Kebikeç, 1994); Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986).

16 Donald Miller ve Lorna Touryan Miller, ed., *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide* (Berkeley: University of California Press, 1993); Peter Balakian, *Black Dog of Fate* (New York: Basic Books, 1997).

17 Örneğin, Fethiye Çınar, *Anneannem* (İstanbul: Metis, 2005).

18 Refik, İki *Komite*, 30.

topraklarının ve mallarının gerçek sayılabilecek karşılığını alamadılar. Çoğu durumda da alıcı bulsalar bile paralarını devlet görevlilerine teslim etmek zorunda kaldılar.[19]

Yeni elde edilen belgeler, hükümetin boşaltma planının olabilecek en kapsamlı biçimde düşünüldüğü ve yürütüldüğü konusunda hemen hiç kuşku bırakmamaktadır. Her ne kadar İstanbul, İzmir ve Halep Ermenilerinin sınır dışı edilme emirlerinin dışında tutulacağı söylendiyse de 1915'te İstanbul'da birçok Ermeni aydını ve siyasal önderi tutuklanarak Doğu Anadolu'ya gönderildi. Morgenthau'ya göre, "tek bir Ermeni ailesinin yaşadığı yerler bile şimdi tarifsiz trajedilere sahne oluyordu. Eğitimi, serveti ya da toplumsal sınıfı her ne olursa olsun neredeyse tek bir Ermeni bile emrin dışında tutulmadı."[20] Ahmet Refik de şöyle yazıyordu: "Adil ve kendine güvenen bir hükümetin bu koşullarda yapacağı, yalnızca devlete karşı silahlı ayaklanmalara katılanları cezalandırmak olurdu. Ama İttihat ve Terakki hükümeti bütün Ermeni nüfusunu yok etmeye ve altı [Ermeni] vilayetin sorununu böyle çözmeye karar verdi."[21] O sırada Osmanlı meclis başkanı olan Halil Bey anılarında, genellikle Ermeni tehciri planının mimarı olarak bilinen içişleri bakanı Talat Bey'i ziyaretinden söz eder. Talat Bey'i çok endişeli gördüğünü söyler. Talat Bey Halil Bey'e Ermeniler konusunda Erzurum valisinden çok üzücü şeyler duyduğunu söylemiş, "ama ben onlara [Ermenilere] bunu yapmasaydım onlar aynı şeyi benim halkıma yapacaklardı –hatta yapmaya başlamışlardı. Bu ulusal bir yaşam mücadelesidir," demişti.[22] Günümüzde Türkiye'de eski Ermeni köylerinde yaşayan bazı köylüler, yörelerinin tarihinin farkında ve bildiklerini anlatmaya hazırdırlar. Eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni yaşamının belli başlı merkezlerinden olan Elazığ yakınlarından altmış yaşında bir kadın 2000 yılında konuştuğu bir muhabire "Ermenileri oraya yukarıya götürdüler ve öldürdüler ... cesetler için bir çukur kazdılar," demiş ve ninesinin bu olayları gördüğünü söylemiştir.[23]

19 A.g.e., 45.
20 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, 309.
21 Refik, İki *Komite*, 45.
22 Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi*, 216.
23 "Turkish Region Recalls Massacre of Armenians," *New York Times*, 10 Mayıs 2000.

Bütün bu kaynaklarda, özellikle de sağ kalanların öykülerinde sayısız sivilin tacizinde, tecavüze uğramasında ve öldürülmesinde Kürt, Çerkes, Bedevi ve başka aşiretlerden başıbozuk birliklerin oynadığı çarpıcı rol belirtilmektedir. Önceki bölümlerde sözünü ettiğim gibi, bu yardımcı kuvvetlerin oluşturulmasındaki amaç, aşiretleri hükümet tarafına çekerek yerleşik yaşama geçmeye kandırmaktı. Ahmet Refik'in anlattığına göre, hapisten çıkarılan "caniler ve hırsızlar" bu amaçla Anadolu'ya gönderildi.[24] Konuştuğu Ahmet adlı bir Çerkes reisi, bütün Van vilayetini temizlemekle övünmüş, "Bugün orada tek bir Ermeni bile bulamazsınız," demişti.[25] Düzenli asker ve jandarma da masum seyirciler olmak şöyle dursun, bu grupları yüreklendirmekte, bazen onlara silah ve koruma sağlamakta ve yardımcı kuvvet olarak kullanmaktaydı.

Kürtlerin ve Çerkeslerin bu olaylardaki rolü iyi bilinmekle birlikte, bazı metinlerde, özellikle de bu olaylara ilişkin geriye dönük incelemelerde bu gruplar ile Türklerden sanki türdeşmişler, her zaman ve her yerde uyum içinde davranmışlar gibi söz etme eğilimi görülür. Oysa her bir grup içinde derin bölünmeler vardı. Bunlar dil, din, sınıf ve bölge ayrımlarının yanı sıra siyasal eğilimler ve tercihlerle de ilgiliydi. On dokuzuncu yüzyılın en zor yıllarında bile bu ayrımlar Ermeniler arasında farklı siyasal projelerin gelişmesine olanak vermiş ve bazı Ermeniler ile İttihat ve Terakki arasında önemli iletişim ve işbirliği kanalları oluşmuştu.[26] Benzer biçimde, Kürtleri, Türkleri ve Ermenileri birbirine karşı hareket eden hep aynı türden oluşmuş gruplar biçiminde düşünmek de gerçekçi değildir. Misyoner Henry Riggs, Harput yakınlarında bazı Kürt aşiretlerinin genellikle Osmanlı hükümetiyle kendi anlaşmazlıklarından ötürü 1915'te Ermenilere yardım ettiğini ve onları koruduğunu yazmıştır.[27] Batı Anadolu'da köylüler Ermeni gençlerin 1919'da Müslüman köylüleri işgalci Yunan birliklerinden korumak için nasıl Müslüman evlerinin önünde nöbet tuttuklarını anlatmışlardır.[28]

24 Refik, İki *Komite*, 27.
25 A.g.e., 42.
26 Adanır, "Armenian Deportations and Massacres," 74.
27 Riggs, *Days of Tragedy*, 111.
28 Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele* (Bursa: Avrasya Etnografa Yayınları, 1999), 41. Bu kitaba dikkatimi çektiği için Ali İğmen'e çok teşekkür ederim.

Tarihçiler arasındaki tartışmanın bir kaynağı, gerçekten bir sınır dışı emrinin verilip verilmediği ve eğer verilmişse, devletin bu politikayı tasarlarken sivilleri korumaya yönelik herhangi bir hukuksal süreç izleyip izlemediği sorunudur.[29] Bu tartışma hiçbir zaman herkesi memnun edecek biçimde uzlaşmaya varmayacaktır, ama Osmanlı devletinin, eylemlerine hukuksal bir kılıf oluşturacak kararnameyi ancak Mayıs 1915'te, insanların zaten sınır dışı edilmekte olduğu sırada çıkardığı bilinmektedir. Bu kararnameyle orduya, sadakatinden kuşku duyulan ya da casus ya da başka biçimlerde hıyanet içinde olabileceğini düşündüren etkinliklerde bulunan herkesi sınır dışı etme yetkisi verildi.[30] Bu hükme dayanılarak imparatorluğun çeşitli bölgelerinden yalnızca Ermeniler değil, çok daha düşük sayılarda olmakla birlikte bazı Rumlar, Yahudiler, Keldaniler ve Nasturiler de sürüldü.[31] Osmanlı hükümeti 1916'dan başlayarak 5.000'den çok Arap ailesini de Arapçılık politikaları nedeniyle cezalandırmak üzere Suriye'den Edirne, Bursa ve İzmir gibi uzak yerlere gönderdi.[32] Bu arada gittikçe küçülen imparatorluğun on sekizinci yüzyıl sonlarından beri uğramakta olduğu mülteci akını da sürdü. Dört yüz bini aşkın Müslüman mülteci 1912 ile 1920 arasında Balkanlar'dan geldi ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yerleştirildi.[33] Rusya'da Bolşevik devriminden ve İran'da savaştan kaçan çoğu Kürt 200.000'den fazla mülteci de 1917'de doğuda Diyarbakır, Musul ve Urfa vilayetlerine sığındı.[34]

Savaş zamanının temizleme ve sınır dışı etme uygulamaları Balkanlar'da sürekli değişen sınır boylarında yoğunlaşan nüfusu şişirmeye devam etti. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Yunanistan, Bulgaristan ve

29 Ermeni soykırımı konusunda çok geniş bir literatür vardır. Kapsamlı literatür taraması da içeren yakın tarihli üç katkı için bkz. Akçam, *A Shameful Act*; Guenter Lewy, *The Armenian Massacre in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005) ve Donald Bloxhan, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005). Ayrıca bkz. Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* (İstanbul: Everest, 2008).

30 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, 63.

31 A.g.e., 65.

32 A.g.e., 104; Kayalı, *Arabs and Young Turks*, 194.

33 Stephen Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932); A. A. Pallis, "Racial Migrations in the Balkans during the Years 1912-1924," *Geographical Journal* 66 (Ekim 1925): 315-33; Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir, 1918-1922* (Ankara: Ayraç, 1997).

34 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin...*, 151; Kemal Arı, *Büyük Mübadele* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1995), 9.

Osmanlı İmparatorluğu sınır bölgelerindeki baskıyı hafifletmek için buralarda gönüllü nüfus mübadelesi yapılmasında anlaştı. Osmanlı hükümeti Bulgaristan'dan ve Yunanistan'dan özellikle belirli Müslüman grupları çekmekle ilgileniyor, böylece sınır boylarında güvenliği artırmayı ve bu grupların Hıristiyan toplumlarına asimilasyonunu önlemeyi amaçlıyordu.[35] İnsanları gönüllü ve planlı olarak yeniden yerleştirme düşüncesi, 1919'da Yunanistan ile Türkiye arasında savaşın başlamasıyla çabucak terk edildi. Savaş 1922'ye kadar sürdü ve Osmanlı hükümetinin 1914'te sınır dışı ettiği 300.000 Rum ve Ermeni bu üç yıl içinde Batı ve Güney Anadolu'da Yunan ve Fransız ordularının işgal yönetimi altındaki bölgelere geri döndüler. Yunan yönetimi Batı Anadolu nüfusunun etnik bileşimini değiştirmek amacıyla bölgeye bunlara ek olarak başka Rumları ve Ermenileri de yerleştirdi.[36] Bunun anlamı bazıları savaş mültecileri olarak gelmiş bulunan Müslüman nüfusun evlerini kaybetmesi ve yeni baştan mülteci durumuna düşmesiydi. Bu insanlar ancak Eylül 1992'de Yunan ordusunun yenilerek ülkeden atılmasından ve ertesi yıl Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra Batı Anadolu'ya dönebildiler.

Batı Anadolu'nun neredeyse bütün Rum ve Ermeni nüfusu 1922'de Yunan ordusuyla birlikte iç kesimlerden geriye çekildiler. Bu mülteciler İzmir'e geldiklerinde rıhtıma doğru sürüklendiler ve rıhtımda Türk milli kuvvetlerinin almakta olduğu yanan İzmir kenti ile İtilaf Devletleri gemilerinin demirlemiş olduğu, ama mültecileri almadığı deniz arasında sıkışıp kaldılar. Çok sayıda Rum, Ermeni ve Yahudi de İstanbul'a kaçarak hastanelerde, okullarda ve kiliselerde kaldılar. Bu arada Kuzey Anadolu'nun Rum nüfusu Trabzon ile Samsun arasındaki kıyı şeridine itildi; insanlar buralarda kendilerini Yunanistan'a götürecek gemileri beklediler. Kıyıya varmak için bulabildikleri her türlü ulaşım aracını kullandılar. Çoğu eşyasını hayvanların çektiği arabalara yükleyip yüzlerce kilometre yürüdü, çünkü tren taşımacılığı hem pek gelişmemişti, hem de istenen fiyatlar çok yüksekti. Yollarda ve kıyı kesimlerinde koşullar hızla kötüleşti. Bu yürüyüşlerden

35 Dündar, İttihat ve Terakki'nin, 71.
36 A.g.e., 91; Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç: Türk Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2007), 150-51.

sağ çıkanların anlatıları tecavüz, hırsızlık, hastalık ve ölüm öyküleriyle doludur.[37] Henüz kurumları tam oluşmamış olan yeni Türk devleti bu krizi denetim altına alacak durumda değildi. Aslında Türk devletinin bazı makamları kendi siyasal ve ideolojik amaçları nedeniyle süreci ilerletici bir rol oynadı ve bu sürece yakalanmış insanların daha da zor durumda kalmasına yol açtı.

Türk hükümeti ülkede denetimi sağlamanın ilk adımı olarak 1922 sonbaharında kıyı kesimlerindeki genç Hıristiyan erkekleri tutuklamaya ve yeniden inşa projelerinde çalıştırmak üzere iç kesimlere ve doğuya göndermeye başladı. Ayrıca Yunanistan'a ve diğer yabancı hükümetlere ültimatom vererek kıyı kentlerinde ve kasabalarında kalmış olan kendi insanlarını boşaltmalarını istedi.[38] Sonunda Türkiye ile Yunanistan Ocak 1924 zorunlu nüfus mübadelesi konusunda bir anlaşmaya vardılar. Anlaşma Anadolu'nun –salt bölgelerine göre belirlenmiş olarak– geri kalan Rum nüfusunu ve Batı Trakya'nın Müslüman nüfusunu kapsıyordu. Birinci Dünya Savaşı ile Türk-Yunan Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında bir milyondan fazla Rum Anadolu'dan ayrıldı ve yaklaşık 500.000 Müslüman "Türk" diğer yönde, Kuzey Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etti.[39]

Nüfus değişimi sözde düzenli bir biçimde yürütülecekti. Her iki ülkeden ayrılan insanların yeterli tazminat almalarını sağlamak üzere kimliklerini ve mal varlıklarını kaydedecek özel komisyonlar oluşturuldu. Mübadele anlaşmasının imzalanmasından kısa bir süre sonra Türkiye hükümeti yeni bir İmar ve İskân Bakanlığı kurdu; yeni bakanlığın kuruluşu, yapılacak işin önemini ve kapsamını yansıtıyordu. Uygulamada ise süreç kargaşa içinde ilerledi. Her şeyden önce, mübadeleye kimin konu olacağının hiçbir kesin tanımı yoktu. Örneğin din temelinde yapılan geniş anlamda Rum tanımına Antakya patrikhanesine bağlı olan ve Yunanistan'la hiçbir ilişkisi olmayan Ortodoks Hıristiyan Araplar da giri-

37 Theo Halo, *Not Even My Name* (New York: Picador, 2000); Küçük Asya Araştırmalar Merkezi, *Göç: Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı* (İstanbul: İletişim, 2001).
38 Bkz. Reşat Kasaba, "İzmir 1922: A Port City Unravels," *Modernity and Culture*, ed. Leila Tarazi ve C. A. Bayly (New York: Columbia University Press, 2002) içinde, 204-29; Arı, *Büyük Mübadele*, 7.
39 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin...*, 57; Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*; Arı, *Büyük Mübadele*, 7; Ladas, *Exchange of Minorities*, 420-42.

yordu. Bu insanlar sonunda anlaşma kapsamından çıkarıldıysa da izleyen yıllarda Türk hükümeti onları rahatsız etmeye ve ülkeden atmaya çalışmaya devam etti.[40] Anadolu'nun Türkçe konuşan Karamanlı Rumları farklı bir sorun oluşturuyordu. Bunlar başlangıçta anlaşma kapsamına alınmayacaklarını varsaydılar. Rumca bilmiyorlar, Anadolu'yla iyice bütünleşmiş olarak ve Anadolu'nun diğer topluluklarıyla iç içe yaşıyorlardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası düzeyde tanındığı Lozan Antlaşması'yla sonuçlanan konferansta Türk heyeti bile anlaşılan Karamanlı Rumların özel konumunu değerlendirmiş, onlardan "Ortodoks Türk vatandaşlarımız" diye söz etmişti. Karamanlı Rumlar bekleyebildikleri kadar uzun bir süre anlaşma kapsamının dışında tutulmayı beklediler, ama sonunda anlaşma kapsamına alınarak 1924'te sınır dışı edildiler.[41]

Yeni İmar ve İskân Bakanlığı'nın nüfus mübadelesine belirli bir açıklık ve eşgüdüm getirmesi bekleniyordu, ama uygulamada bütün Türk hükümetinin ilgilenmesini gerektirecek kadar karmaşık bir soruna yeni bir bürokrasi katmanı eklemekten pek öteye geçmedi. Ülke içinde sürgüne gönderilmiş olan insanlar iç kesimlerde gözetim altında tutuldular ve Yunanistan'a gitmeden önce evlerine dönerek işlerini yoluna koymalarına, mallarını elden çıkarmalarına izin verilmedi. Bu insanlar kendi olanaklarıyla belirlenen limanlardan birine gitmek zorundaydılar; orada zor koşullarda tutuluyor, sonunda kendilerini yeni yerlerine taşıyacak gemiler gelince gemilere bindiriliyorlardı.[42] Kadınlar ve çocuklar genellikle erkeklerden ayrı olarak sınır dışı ediliyorlardı; aileler Yunanistan'a gittikten sonra yeniden birleşecekti.[43] Sınır dışı edilenlerin tasarruflarına erişme ya da alacaklarını toplama umudu yoktu.[44] Gerek karada, gerek gemi ulaşımında kendilerinin ve hayvanlarının yol paralarını ödemek zorundaydılar. Aşırı yük altındaki devlet bürokrasisi yaklaşık bir milyon kişinin kimlik ve mal varlığı bilgile-

40 Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 190; Kasaba, "Diversity in Antakya."

41 Richard Clogg, "Anadolu Hıristiyan Karındaşlarımız: The Turkish-Speaking Greeks of Asia Minor," *Neohellenism*, ed. John Burke ve Stahis Gauntlett (Canberra: Australian National University, 1992) içinde, 65-91; Argiris Petronitis, *Hacıustalar: Akdağmadeni'nden Aridea'ya Bir Mübadele Öyküsü* (İstanbul: Kitap Yayınları, 2004).

42 Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 210-14.

43 Petronitis, *Hacıustalar*, 46.

44 Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 203-5.

rini izleyecek durumda değildi. Gidecek kişilerin pek çoğu ellerinde kalmış olabilecek son kaynakları da kaybetmiş olduğundan uzun yolları yalın ayak, hastalık ve saldırılara karşı büsbütün korumasız olarak yürüdüler. Mübadeleyi izleyen Milletler Cemiyeti'nin tahminlerine göre, Türk-Yunan Savaşı sırasında ve ertesinde Yunanistan'a gelen bir milyonu aşkın kişinin en çok 300.000 kadarı geçinmelerine yetecek kaynakları yanlarında getirmişlerdi.[45] O yıllarda *Toronto Star* gazetesi muhabirlerinden olan Ernest Hemingway, Meriç Irmağını geçmekte olan bazı Yunan mültecileri görmüştü: "Sessiz bir kafile. Kimse gıkını bile çıkarmıyor. Yola devam etmek için bütün yapabilecekleri bu. Göz alıcı köylü giysileri sırılsıklam, yırtık pırtık olmuş. Arabalardan ayaklarından asılmış tavuklar sarkıyor. ... Adamın biri arabaların birinde doğum yapmakta olan karısını şiddetli yağmurdan korumak için üzerine battaniye örtüyor. Sesi çıkan tek kişi bu kadın. Küçük kızı dehşet içinde annesine bakıyor ve ağlamaya başlıyor. Ve kafile yoluna devam ediyor.[46]

Anadolulu mülteciler Yunanistan'da Müslümanlardan boşalan topraklara yerleştirileceklerdi; ama geldiklerinde sınır dışı edilenlerden boşalan en iyi topraklara yöre halkının çoktan el koymuş olduğunu gördüler. Yunanlılar tarafından kuşkuyla, öfkeyle ve doğrudan doğruya düşmanlıkla karşılandılar. Bazı durumlarda yöre köylüleri mültecilerin yerleşmesini engellemek için zora bile başvurdular.[47] "Yunan" oldukları gerekçesiyle Anadolu'dan atılmış olmalarına karşın, bu insanların Yunanistan Rumlarından çok Anadolu'nun diğer insanlarıyla ortak noktaları vardı. Bazıları Rumca bile bilmiyordu. Bu durum yöre halkının ayrımcı ve düşmanca davranışlarını artırdı. Göçmenlere "Türk oğulları", "yoğurtla vaftiz edilmiş" ve doğrudan doğruya "Türkler" gibi adlar takıldı.[48] Bütün bunlar göçmenlerin kendi toplulukları içine çekilmelerine ve güvenliği diğer mülteciler arasında aramalarına, yalnızca anayurtlarına ilişkin anılarını değil, kendi ayrı kültürlerini ve Türkiye'yle gerçek ya da düşsel bağlarını da korumalarına yol açtı. Bu olayların yaşandığı 1920'lerden on yıllar sonra Yunan

45 League of Nations, *The Settlement of Greek Refugees* (Cenevre, 1924), 3.
46 Ernest Hemingway, *The Wild Years* (New York: Dell, 1962), 200.
47 Karaksidou, *Fields of Wheat*, 164-69;
48 Kontogiorgi, *Population Exchange*, 168.

kentlerinde hâlâ Anadolu kentlerinin adlarını taşıyan Nea Filadelfeia ve Nea Smyrni gibi göçmen mahalleleri vardı.[49]

Sayıları daha az olmakla birlikte Yunanistan'dan ayrılan Müslümanların yaşadıkları da daha kolay değildi. İç kesimlerden Yunanistan limanlarına ulaşım ve oradan Türkiye'ye geçme koşulları son derece zordu. Anadolu Rumları gibi Müslümanlar da ailelerinin yol paralarını ve eşya taşıma giderlerini kendileri ödemek zorundaydı. Onları Türkiye'ye getirmek üzere gönderilen gemilerin sahipleri ödemelerin Türk parasıyla yapılmasında diretti ve onların bu talepleri limanlarda kamp kuran vurguncululara fırsat yarattı. İki hükümetin de süreci olabildiğince çabuk tamamlamak istemesi nedeniyle değişimin büyük bölümü kışın en soğuk aylarında, insan taşımaya elverişsiz araçlarla yapıldı.[50] Süreç o kadar sıkıştırıldı ki, Bursa'ya yerleştirilen bir göçmenin anlattığına göre, ailesi Yunanistan'dan ayrılmadan önce evini Türkiye'den atılmış bir aileyle paylaşmak zorunda kalmıştı. Müslüman aile Türkiye'ye gitmek üzere yola çıkana kadar iki aile altı ay boyunca kıt kaynaklarını paylaşarak bir arada yaşamıştı.[51]

Gelen mültecilerin bütün Yunanistan nüfusunun dörtte birini oluşturması, nüfus mübadelesini Yunanistan açısından çok zorlu bir soruna dönüştürdü. Ama Türkiye'ye gelen Müslüman sayısının çok daha az ve Türkiye topraklarının çok daha geniş olmasına karşın, Türk hükümeti de I. Dünya Savaşı'nın sonunda kazanan ülkelerin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle zorlandı.[52] Ayrıca Yunanistan'ın Milletler Cemiyeti'nden borç almasına ve uluslararası bir komisyondan yardım görmesine karşılık Türkiye hükümeti tek başınaydı.

Türkiye'de yeni bakanlık ülkeyi belli başlı on yerleştirme bölgesine ayırdı; bunlar sınır dışı edilen Rumların ve Ermenilerin eskiden yaşadığı bölgelere denk düşüyordu. Türk hükümeti, Rumlardan ve Ermenilerden kalan toprak ve malların gelen Müslümanların niteliklerine göre dağıtılabil-

49 Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe* (New York: Berghahn, 1998). Ayrıca bkz. Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz* (İstanbul: Doğan Kitap, 1998) ve Peter Loizos, "Ottoman Half-Lives: Long-Term Perspectives on Particular Forced Migrations," *Journal Of Refugee Studies* 12, no. 3 (1999): 237-63.
50 Arı, *Büyük Mübadele*, 83-84.
51 Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele*, 47.
52 Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 154-56.

mesi için gelenleri mesleklerine göre de sınıflandırdı. Ama bu malın mülkün büyük bölümü hemen yöre halkı, özellikle de görevliler –onların içinde iskân komisyonun bazı üyeleri– tarafından kendi özel kullanımları için ya da satmak amacıyla sahiplenilmişti.[53] İlk İmar ve İskân vekili Mustafa Necati Bey raporunda, Rumların terk ettiği 100.000'den fazla evin ancak yüzde 25'inin hükümetin elinde olduğunu bildirdi.[54] Ayrıca kayıtlar her zaman gerçeklerle uyuşmuyor, dolayısıyla insanlar kullanmasını bilmedikleri yerlerle ve kaynaklarla karşı karşıya kalıyorlardı.[55] Bu durum insanların kendilerine gösterilen yerleri terk ettiği ikincil bir göç dalgasına yol açtı. Bunun üzerine hükümet 1928'de bir yasa çıkararak göçmenlerin kendilerine gösterilen yerlerde en az beş yıl kalmasını zorunlu hale getirdi.[56] Bütün bunların sonucunda Osmanlı-Türk tarımı geçiş döneminde ciddi üretim kayıplarına uğradı. Özellikle batıda bağlar bakımsız kaldı, hasat toplanmadı ve Anadolu'nun en zengin, en ticarileşmiş bölgelerinden biri on dokuzuncu yüzyılda eriştiği ekonomik gelişme düzeyinin çok gerisine düştü.

Bu acıklı öykünün bir başka yönü de vardı: Tanzimat ve Tanzimat sonrası dönemin uzmanlaşmış kurumları amaçlanan işlevlerini yerine getirdi. Osmanlı hükümeti tarafından toplanmış olan bilgiler 1915 ile 1923 arasında Anadolu'nun neredeyse bütün Rum ve Ermeni nüfusunun belirlenerek sınır dışı edilmesinde vazgeçilmez bir yer tuttu. Osmanlı İmparatorluğu'nun daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan bölgelerinde 1906-1907 tarihinde 1.540.359 kişilik bir Rum nüfus yaşıyordu. Yeni devletin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de bu sayı 119.822'ye düşmüştü. Ermeni nüfus açısından bu sayılar sırasıyla 1.031.708 ve 64.745 olarak saptandı.[57]

Hiç kuşkusuz Anadolu'dan görece kısa bir sürede bu kadar büyük bir nüfusun zorla göç ettirilmesi, on yıldır sürekli savaş, işgal ve yıkım altında yaşamış bir toplumu daha da derinden yaraladı ve felce uğrattı.

53 Arı, *Büyük Mübadele*, 52-53: Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 159-60.
54 Arı, *Büyük Mübadele*, 12.
55 Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 244.
56 Arı, *Büyük Mübadele*, 155.
57 Kemal Karpat, *Ottoman Population* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 168; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996), 56; *Umumi Nüfus Tahriri, 28 Teşrinievvel 1927* (Ankara: Hüsnütabiat Matbaası, 1929), 31; Bardakçı, *Talat Paşa'nın*.

Her şeyden önce, Anadolu'dan gönderilen Rum ve Ermeni nüfusun önemli bir bölümü kentli olup zanaatkâr ve tüccar kökenliydi. Geç Osmanlı toplumunun böylesine yaşamsal bir kesiminin kaybedilmesi Türkiye'nin ekonomisi üzerinde ancak ağır bir olumsuz etki yaratabilirdi. Türkiye'de ekonomik büyüme hızının Osmanlı ekonomisinin I. Dünya Savaşı öncesinde erişmiş olduğu düzeye ulaşması yirmi yıldan uzun zaman alacaktı.[58]

Neden ve sonuç olarak milliyetçilik

Gerek Yunanistan'la nüfus mübadelesinde, gerek Ermenilere yönelik cezalandırma önlemlerinde yaş, cinsiyet, gelir, hukuksal statü ya da insanların işlemiş olabileceği suçlar temelinde ayrım yapılmaksızın bu etnik gruplar bir bütün olarak hedef alındı. Osmanlı meclis başkanı, Balkan Savaşları sırasında bazı Rumların ve Bulgarların göstermiş olduğu düşünülen sadakatsizliğe misilleme olarak bu grupların sınır bölgelerinden topluca ihraç edilmekte olduğunu açıkça dile getirdi.[59] Bugün olduğu gibi o zamanlarda da imparatorluğun Ermenilere karşı yürüttüğü politikaya ilişkin bütün açıklamalar ve gerekçeler milliyetçi Ermeni grupların ayaklanmasına ya da bazılarının Rusya'nın yanında savaşmayı kabul etmesine dayandırıldı. Benzer görüşler Anadolu'nun Rum nüfusunun boşaltılması için de ileri sürüldü; bütün Ermeniler milliyetçi hareketlere katılmış ve bütün Rumlar işgalci Yunan ordusuna yardım etmiş gibi kabul edildi. Etnik gruplar konusunda gittikçe katılaşan ve totaliterleşen bu yaklaşım Osmanlı yönetiminin geç on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllarda uyruklarına yaklaşım biçiminin önemli bir değişikliğe uğradığını gösteriyordu. Bu nedenle önceki yüzyıllarda Osmanlı hükümetinin körüklediği nüfus hareketleri ile yirminci yüzyıl başlarında imparatorluğun Hıristiyan topluluklarını etkileyen nüfus hareketleri arasındaki somut farklılıkları burada vurgulamak istiyorum. İnsanları tanımlamanın ve politika oluşturmanın bu yeni biçimi o kadar olağandışıydı ki, İttihat ve Terakki üyesi

58 Roger Owen ve Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998).
59 Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi*, 166.

Ahmet Rıza bile liberal görüşleriyle tanınan biri olmamasına karşın partisinin 1916'da Türkçülüğü benimsemesini eleştirmişti.[60]

Yirminci yüzyılın ilk yirmi yılında Anadolu Rumlarını ve Ermenilerini hedef alan politikaların oluşturulmasında ve uygulanmasında yeni gelişen Türk milliyetçiliğinin oynadığı belirleyici rolü göz ardı etmek zordur. Ama bu yıllarda Türk milliyetçiği, güçlü milliyetçi politikalara yol açan tam anlamıyla oluşmuş bir ideolojik çerçeve durumunda değil, henüz biçimlenme aşamasındaydı. Gerçekte bu ideolojinin güçlenmesine yardım eden, bunu benimseyen görevlilerin ve halkın özgüvenini tazeleyen gelişme, Anadolu'nun bu kadar hızlı ve etkili biçimde yeniden yaratılması oldu. Gerçekle herhangi bir bağlantısı olup olmadığına bakılmaksızın, bir düzeyde ulusal türdeşliğin sağlanması bazı ideologlar ve politikacılar tarafından Osmanlı ve daha sonra Türk bağımsızlığının korunması için gerekli görülmeye başladı.

Ama Osmanlı imparatorluk kaleydoskopundan katı tanımlı ulus devletler dünyasına giden yol hatalı çıkışlarla, geri dönüşlerle ve bilinmeyen seçeneklerle doluydu. Başlangıçta Türk milliyetçiliği düşüncesi Osmanlı yönetiminin hâlâ imparatorluk yapılarını ve önceliklerini yansıtan politikalarının yanında kullanıldı. İslamiyet, Balkan halklarının milliyetçiliklerine karşı kullanılabilecek akla yakın bir araç olarak görüldü.[61] Örneğin, on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru Osmanlı hükümeti gayrimüslim mülteci kabul etmeyi neredeyse durdurdu ve Müslümanların ülke dışına göç etmesini yasakladı.[62] Ama zamanla, özellikle Arnavut milliyetçiliği ve Arap ayaklanmasıyla karşı karşıya kalınca hükümet gittikçe artan ölçüde etnik tanımlı Türk milliyetçiliğine odaklandı.[63] Bütün şirket yazışmalarında ve belgelerinde Türkçenin kullanılması 1916'da çıkarılan bir yasayla zorunlu

60 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, 72.

61 Bkz. Deringil, *Well Protected Domains*.

62 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, 53. Kemal Karpat, *Studies in Ottoman Social and Political History* (Leiden: E. J. Brill, 2002) adlı kitabında yeniden yayınlanan bir dizi makalesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılda değişen göç politikasının çeşitli yönlerini anlatır. Bkz. kitabın "Muslim Migration," 311-23; "Ottoman Migration, Ethnopolitics, and the Formation of Nation States in South East Europe and Israel," 752-82; "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine," 783-99; "The Ottoman Emigration to America, 1862-1914," 90-131; "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire, 1862-1914," 146-68, başlıklı bölümleri.

63 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, 108-23.

hale getirildi.[64] Aynı yıl bazı köylerin ve kasabaların Kürtçe ve Ermenice adları değiştirilerek buralara Türkçe adlar verildi.[65] Sonunda, önceki yüzyılın kurumsal reformları ve yerleştirme politikalarıyla yaratılmış olan geniş tablo parçalandı ve ulusal kimlik düşünceleri ve ideolojileri ile bunlardan esinlenen toplumsal hareketlerin ortaya çıkıp güçlenmesiyle yeni bir içeriğe ve öze büründürüldü.

Daha dar bir kimlik tanımına geçişin zeminini hazırlayan belirleyici etken uluslararası konjonktürdü. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda varılan sınır anlaşmaları, tarihlerin iki farklı olasılık doğrultusunda biçimlenmekte olduğu alanı parçaladı ve milliyetçi ideolojilerin güçlenmesine olanak verdi. Benzer bir değişiklik, başta Yunanistan olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılı olan diğer devletlerde de görüldü.[66] Yunan hükümeti konumunu sağlamlaştırmak ve Kuzey Yunanistan ile Makedonya nüfusu içinde Rum oranını artırmak için Anadolu'dan gelen göçmenleri kullandı. Her iki bölgedeki geçiş sürecinde de kimlik artan ölçüde özcü bir anlayışla tanımlandı.

Ulusal türdeşlik düşüncesiyle bağdaşmayan, ama Türkiye içinde kalan Kürtler geç Osmanlı ve yeni Türk devleti açısından önemli bir sorun haline geldi. Bazı Kürt aşiretlerinin Kurtuluş Savaşı'nda Kuva-yı Milliye saflarında savaşmış olmasına karşın, Kürt aşiretlerinin pek çok kez yerleri değiştirildi; üyeleri ve önderleri baskı altında tutuldu.[67] Aşiretler ve Mülteciler (Aşairin ve Muhacirin) Umum Müdürlüğü'nün kuruluş kararında (1916) "aşiretleri uygarlaştırmak" ve dolaşımlarını engellemek yeni kurumun başlıca sorumlulukları arasında belirtilmişti.[68] Geç Osmanlı ve erken Türk hükümetlerinin Kürtlerin yerlerini değiştirme kararlarının etnik ve dinsel sonuçlarına ilişkin bilinçleri eski kararlarında olduğundan

64 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, 194.
65 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, 83.
66 Etnik ayrıştırmanın Selanik'teki etkileri konusunda bkz. Mark Mazower, *Salonica: City of Ghosts* (New York: Knopf, 2005). Yunan milliyetçiliğinin (yeniden-)oluşumu konusunda bkz. Michael Herzfeld, *Ours Once More* (New York: Pella, 1986) ve Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998 [1973]). Bu süreçlerin Makedonya odaklı olarak incelendiği bir çalışma için bkz. Karakasidou, *Fields of Wheat*.
67 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, 139-40; Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 158.
68 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, 60.

çok daha yüksekti. Aşiret reisleri yandaşlarından ayrıldı ve subaylar Kürt unsurunu dağıtma, böylece yerleştirildikleri yerlerde büyük yoğunlaşmaların oluşmasını önleme konusunda uyarıldı.[69] On dokuzuncu yüzyılın önceki yıllarında başlatılmış olan bireyselleşmeyi özendirme politikasının devamı olarak, hükümetin I. Dünya Savaşı sırasındaki yerleştirme emirlerinde "aşiretlerin göçebe alışkanlıklarını zayıflatma" ve "kendilerine özgü alışkanlıklarını ve dillerini yok etme" gereği vurgulandı.[70] Kürtlerin yerlerinin değiştirilmesi 1920'lerden başlayarak ve yirmi birinci yüzyıla kadar uzanarak yeni devletin doğu politikasının değişmez bir öğesini oluşturdu.

Ama Türklüğün etnik köken ve ırk temelinde tanımlanması asıl Ermenilerin tehcir ve katledilmesi ile Anadolu Rumlarının Batı Trakya Müslümanlarıyla zorunlu mübadelesinde geriye dönüşsüz bir biçimde önem kazandı. Nüfus mübadelesinin zorunlu olmasında ısrar eden ve olabildiğince geniş kapsamlı biçimde planlayan taraf Türk tarafıydı. Türk hükümeti, Yunanistan'dan göçmenleri taşımak için bazı yabancı şirketlerin ihale almış olmalarına karşın taşımanın Türk gemileriyle yapılmasında ısrar etti, çünkü Türk göçmenleri yurda getirmek gibi önemli bir işte yabancılara güvenilmesi kabul edilemezdi.[71] İki taraftan da hiç kimseye değişim yasasının dışında tutulmak için gerekçe gösterme hakkı tanınmadı. Türk hükümeti Rumların Müslümanlığı kabul etmesini ya da Rum kadınların Türk erkeklerle evlenmesini tanımayı bile kabul etmedi; dolayısıyla onların vatandaşlığa alınmasına karşı çıktı. Yunan hükümeti de bu tür değişikliklere aynı ölçüde kuşkuyla yaklaştı ve sonunda iki taraf da hükümetlerinin anlaşmanın imzalanmasından sonraki din değiştirmeleri kabul etmeyeceği konusunda anlaşmaya vardı.[72] Ağır engelli ve hasta kişilerin kalmasına ancak iki yıl sonra izin verildi.[73] Türk hükümeti başlangıçta Ermenilerin din değiştirerek kalmasına izin verdiyse de daha sonra aynı yasağı onlara da uyguladı. Bu yasanın çıkarılmasından sonra devlet din değiştiren Ermenileri kaydını tutmayı sürdürdü ve gerek onların, gerek Türkiye'deki

69 A.g.e., 137-55, 167.
70 A.g.e., 142.
71 Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 217.
72 Ladas, *Exchange of Minorities*, 390.
73 Yıldırım, *Diplomasi ve Göç*, 177-78.

diğer gayrimüslim azınlık ve Türk grupların hareketlerini ve etkinliklerini izledi. Türk hükümeti İstanbul Rumlarını mübadele kapsamı dışında tutmayı istemeyerek kabul etti, ama 1940'lar, 1950'ler ve 1960'lar boyunca gitmeleri için onlara baskı yapmayı sürdürdü. Türkiye'de ve Yunanistan'da milliyetçilik sertleşmesiydi, hiç kuşkusuz nüfus mübadelesi de hiçbir zaman bir politikaya dönüşemez ve uygulanamazdı. Bu arada gözden kaçırılmaması gereken bir nokta olarak, başta Milletler Cemiyeti olmak üzere uluslararası örgütler de mübadeleye konu olan insanların büyük çoğunluğunun isteklerine ve tercihlerine karşın bu önlemlerin uygulanmasını sağlamakta önemli rol oynadı.[74]

Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitliliği birçok farklı kökenlerden halkların dolaşımına dayanıyordu; oysa yeni ulusal oluşumların öncelikli çabası bu devinime son vermeye yönelikti. Osmanlı hükümeti 1915'te getirdiği bir kuralla vatandaşlarının imparatorluk içinde seyahat etmesini bile izin almaya bağladı.[75] 1920'lerin sonlarına gelindiğinde hem Türkiye'de, hem de Balkanlar'daki yeni devletlerde belirli bir durağanlık düzeyine ulaşılmıştı. Ama yeni kurallar ve koşullar hızla gözden geçirildiğinde bile görüldüğü gibi bu durağanlık yalnızca yüzeydeydi. Öncesindeki on yıllık çatışma ve hareketlilik döneminin ardından geçici bir soluklanma gibiydi. Yüzeydeki bu sakin denetimlilik görünüşünün altında insanları çeşitli yönlere iten ve çeken kuvvetler hâlâ güçlüydü. Ülkede göçebe yaylacılık gene yaygın olarak sürdürülüyordu. İçişleri Bakanlığı'nın 1940 tarihli bir araştırmasında Türkiye topraklarının yüzde 63'ünün yalnızca ya da başka etkinliklerle birlikte hayvancılıkta kullanıldığı belirlenmişti.[76] Araştırma birçok aşiretin dolaşımı sürdürdüğünü de ortaya koydu; aşiretler daha kısa mesafeler içinde hareket ediyor, ama bu arada Türkiye sınırlarının ötesine, özellikle Suriye'ye, Irak'a ve İran'a geçiyordu. Yirminci yüzyılın başlarındaki büyük karışıklıkta aileler yakın ve uzak akrabalarından ayrılmış, ailenin bir bölümü artık yabancı olarak tanımlanan topraklarda kalmıştı. Bu bağlantılar ilerideki göçlerin bir başka kanalını oluşturdu. Benzer biçim-

74 Mazower, *The Balkans*, 119-20.
75 Dündar, İttihat *ve Terakki'nin*, 65.
76 Marcel Clerget, *La Turquie passé et présent* (Paris: A. Colin, 1947), 89.

de, yeni oluşan diaspora toplulukları da eskiden Osmanlı İmparatorluğu topraklarında toplanan göç ağlarını Amerika kıtasına, Afrika'ya, Güney Asya'ya ve Büyük Okyanus'a uzattı.

Geç on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllarda dev boyutlara varan insan kalabalıklarının kitlesel nüfus değişimi seline kapılması, göçü Türkiye'de ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılı olan diğer devletlerde hanelerin büyük çoğunluğunun en olağan deneyimi haline getirdi. Taşınma deneyimi Balkanlar'da ve Ortadoğu'da yaratılan bütün ulusal toplulukların dokusuna kazındı. Yirminci yüzyılda göçmen işçileri Balkanlar'ın ve Ortadoğu'nun son derece belirgin özelliği haline getiren etkenlerin çoğu, kökleri bölgenin tarihinde yatan bu ağlarla bağlantılıydı.

Kaynakça

Arşivler

Türkiye

Başbakanlık Arşivi
Dahiliye Nezareti, Muhaberat-i Umumiye İdare Kalemi (DH MUİ)
Maliye Nezaret Ceride Odası (ML-CRD)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Birleşik Krallık

Public Records Office, Foreign Office, FO/78 Consular Correspondence.

Yayınlanmış kaynaklar

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. Albany: State University of New York Press, 1991.

—, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz." *Journal of the American Oriental Society* 87, no. 4 (1967): 498-512.

—, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over Morality." *Melanges Robert Mantran, Revue Histoire Maghrebine* 47-48 (1987): 17-30.

Adanır, Fikret. "Armenian Deportations and Massacres in 1915." *Ethnopolitical Conflict*, ed. Daniel Chirot ve Martin Seligman, 71-82. Washington, D.C.: American Psychological Association, 2001.

—, "The Ottoman Peasantries, c. 1360-1860." In *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to Eighteenth Centuries*, ed. Tom Scott, 269-310. Londra: Longman, 1998.

—, "Semi-Autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia." *The Cambridge History of Turkey* içinde cilt 3, *The Later Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, 157-85. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Agoston, Gabor. "A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers." *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 1-2 (2003): 15-31.

Ahmet Ağa. *Viyana Kuşatması Günlüğü*. Çev. Esat Nermi. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.

Ahmet Refik. *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

—, *İki Komite, İki Kıtal*. Ankara: Kebikeç, 1994.

—, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.

—, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

Ainsworth, William Francis. *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*. 2 cilt. Londra, 1888.

Akçam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006.

—, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*. İstanbul: Su Yayınları, 2001.

Akgündüz, Ahmet. "Migration to and from Turkey, 1783-1960: Types, Numbers and Ethno-Religious Dimensions." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 24, no. 1 (1998): 97-120.

Aksan, Virginia. "Ottoman Political Writing, 1768-1808." *International Journal of Middle East Studies* 25 (1993): 53-69.

—, "Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century." *Archivum Ottomanicum* 11 (1986): 5-16.

—, *Ottoman Wars, 1700-1870*. Harlow, B.K.: Pearson, 2007.

—, "War and Peace." *The Cambridge History of Turkey*, cilt. 3, *The Later Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, 81-117. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Aktepe, Münir. "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair." *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951-53): 299-312.

Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State*. Londra: Verso, 1974.

Andrews, Peter. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Reichert, 1989.

Arı, Kemal. *Büyük Mübadele*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1995.

Augustinos, Gerasimos. *The Greeks of Asia Minor*. Kent, Ohio: Kent State University Press, 1992.

Babinger, F. *Mehmed the Conqueror and His Time*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978.

Baer, Marc. *Bound by the Glory of Islam*. New York: Oxford University Press, 2008.

Balakian, Peter. *Black Dog of Fate*. New York: Basic Books, 1997.

Bardakçı, Murat. *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi: Sadrazam Talat Paşa'nın özel Arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususi yazışmalar*. İstanbul: Everest, 2008.

Barfield, Thomas. *The Nomadic Alternative*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1993.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, bölüm 1, cilt 11 (1949-50): 524-569; bölüm 2, cilt 13 (1952): 56-79; bölüm 3, cilt 14 (1953-54): 209-36.

—, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I. İstila Devirlerinin Kolonizator Turk Dervişleri ve Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, 2 (1942). 297-304, 354-365.

—, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys." *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook. Londra: Oxford University Press, 1970.

—, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi." *Türkiye'de Toprak Meselesi*, 281-375. İstanbul: Gözlem, 1980.

Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994.

—, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Barnes, John Robert. "The Dervish Orders in the Ottoman Empire." *The Dervish Lodge*, ed. Raymond Lifchez, 33-48. Berkeley: University of California Press, 1992.

Barton, James, ed. *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey: 1915-1917*. Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1998.

Bates, Daniel. "The Role of the State in Peasant-Nomad Mutualism." *Anthropological Quarterly* 44, no. 3 (1971): 109-32.

Behar, Cem. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.

Berber, Engin. *Sancılı Yıllar: İzmir, 1918-1922*. Ankara: Ayraç, 1997.
Berktay, Halil. *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*. İstanbul: Kaynak, 1983.
Beşe, Enver. "Anadolu'da Göçebe Türkler." *Türk Folklor Araştırmaları* 31 (1952).
Birnbaum, Eleazar. "The Questing Mind: Kâtib Chelebi, 1609-1657. A Chapter in Ottoman Intellectual History." *Corolla Torontonensis: Studies in Honour of Ronald Morton Smith*, ed. Emmet Robbins ve Stella Sandahl, 133-59. Toronto: TSAR, 1994.
Black, Jeremy. *Maps in History*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1997.
—, "Warfare, Crisis, and Absolutism." *Early Modern Europe*, ed. Euan Cameron, 206-30. Oxford: Oxford University Press, 1999.
Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
Blumi, Isa. "Beyond the Margins of Empire: Issues Concerning Ottoman Boundaries in Yemen and Albania." *MIT Electronic Journal of Middle East Studies* 3 (2003): 18-26.
Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, cilt 1. Londra: Fontana, 1972.
Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
Brummett, Palmira. "Visions of the Mediterranean: A Classification." *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 37, no. 1 (2007): 9-55.
Bryer, Anthony. "The Last Laz Risings and the Downfall of the Pontic Derebeys, 1812-1840." *People and Settlement in Anatolia and the Caucasus*, 191-200. Londra: Variorum, 1988.
Buchanan, Harvey. "Luther and the Turks." *Archiv fur Reformationgeschichte* 47, no. 2 (1956): 145-60.
Cahen, Claude. *Pre-Ottoman Turkey*. New York: Taplinger, 1968.
Carnegie Endowment. *The Other Balkan Wars: A Carnegie Endowment Inquiry*. Washington, DC, 1993.
Çetintürk, Salahaddin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük Sınıfı ve Hukuki Statüleri." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Cografya Fakültesi Dergisi* 2 (1943): 107-16.
Cevdet Paşa. *Tezâkir, 21-39*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.
Ceyhun, Demirtaş. *Ah Su Biz Kara Bıyıklı Türkler*. İstanbul: E Yayınları, 1992.
Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: Çelikcilt, 1965.
Çınar, Fethiye. *Anneannem*. İstanbul: Metis, 2005.
Clerget, Marcel. *La Turquie passé et présent*. Paris: A. Colin, 1947.
Clogg, Richard. "Anadolu Hıristiyan Karındaşlarımız: The Turkish-Speaking Greeks of Asia Minor." *Neohellenism*, ed. John Burke ve Stahis Gauntlett, 65-91. Canberra: Australian National University, 1992.
Cook, M. A. *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
—, ed. *A History of the Ottoman Empire to 1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
Curzon, Robert. *Armenia: A Year at Erzurum and the Frontier of Russia, Turkey and Persia*. New York, 1854.
Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi in Bitlis*. Leiden: E. J. Brill, 1990.
Davis, Leslie. *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*. Ed. Susan Blair. New Rochelle, N.Y.: Aristide Caratazas, 1989.
Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.

Demir, Fevzi. "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusanında Etnik Grubların Temsiline İlişkin Bazı Gözlem ve Veriler." *Tarih ve Milliyetçilik*, 348-68. Mersin: Mersin Üniversitesi, 1999.

Deringil, Selim. "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate." *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003): 311-42.

—, *The Well Protected Domains*. Londra: I. B. Tauris, 1998.

Doğruel, Fulya. *"İnsaniyetleri Benzer...": Hatay'da Çoketnili Ortak Yaşam Kültürü*. İstanbul: İletişim, 2005.

Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*. Berkeley: University of California Press, 1995.

Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*. İstanbul: İletişim, 2001.

Dunn, Ross. *The Adventures of Ibn Battuta, a Muslim Traveler of the Fourteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1985.

Durkheim, Emile. *Selected Writings*. Ed. Anthony Giddens. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Eberhard, Wolfram. "Nomads and Farmers in Southeastern Turkey: Problems of Settlement." *Oriens* 6 (1953): 2-49.

Eldem, Edhem, Daniel Goffman ve Bruce Masters. *Ottoman City between East and West*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Elliott, J. H. *The Old World and the New*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

—, "The History of an Early Sixteenth-Century Migration: Sirem Exiles in Gallipoli." *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Suleyman the Magnificent*, ed. Geza David ve Pal Fodor, 77-91. Budapeşte: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1994.

Eren, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*. İstanbul: Nurgök, 1966.

Evin, Ahmet. "Tulip Age and Definitions of Westernization." *Social and Economic History of Turkey*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, 131-45. Ankara: Meteksan, 1980.

Fahmy, Khaled. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Faroqhi, Suraiya. *Coping with the State: Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire, 1520-1750*. İstanbul: Isis, 1995.

—, "Crisis and Change." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert ile, 411-636. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

—, "Introduction." *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya Faroqhi, 3-17. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

—, "Rural Life." *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya Faroqhi, 376-90. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Fellows, Charles. *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in Lycia*. Londra, 1852.

Findley, Carter. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, 1789-1922*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980.

Finkel, Caroline. *Osman's Dream*. New York: Basic Books, 2005.

Firestone, Ya'akov. "Land Equalization and Factor Scarcities: Holding Size and the Burden of Impositions in Imperial Russia and the Late Ottoman Levant." *Journal of Economic History* 41 (December 1981): 813-33.

Fisher, Alan. "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years after the Crimean War." Alan Fisher, *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, 171-91. İstanbul: Isis, 1999.

Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1541-1600*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1983.

—, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and 'Ibn Khaldunism' in Sixteenth-Century Ottoman Letters." *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, ed. Bruce Lawrence, 46-68. Leiden: E. J. Brill, 1984.

Fonseca, Isabel. *Bury Me Standing: The Gypsies and Their Journey*. New York: Knopf, 1995.

Forell, George. "Luther and the War against the Turks." *Church History* 14, no. 4 (1945): 256-71.

Forster, Charles Thornton ve F. H. Blackburne Daniell, ed. *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. Londra, 1881.

Frangakis-Syrett, Elena. *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century*. Atina: Centre for Asia Minor Studies, 1992.

Fraser, James Baillie. *Constantinople to Tehran*, cilt 1. Londra, 1838.

Freely, John. *Istanbul, the Imperial City*. Londra: Penguin, 1998.

Gellner, Ernest. *Muslim Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Genç, Mehmet. "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş." *Yapıt* 49, no. 4 (1984): 52-56 ve 50, no. 5 (1984): 86-93.

—, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi." *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, 231-96. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975.

—, "Ottoman Industry in the 18th Century: General Framework, Characteristics and Main Trends." *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert, 59-86. Albany: State University of New York Press, 1994.

Goffman, Daniel. *İzmir and the Levantine World*. Seattle: University of Washington Press, 1990.

Gökalp, Ziya. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Sosyal, 1992 [1924].

Gökbilgin, Tayyib. *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957.

Gökçen, İbrahim. *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*. İstanbul: Marifet Basımevi, 1946.

Goodrich, Thomas. *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-Century Americana*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1990.

Gould, Andrew Gordon. "Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia." Doktora tezi., University of California at Los Angeles, 1973.

Güçer, Lütfü. *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: Semet, 1964.

Gülsoy, Ufuk. *Osmanlı Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya, 1828-1829*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.

Gündüz, Tufan. *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*. Ankara: Bilge Yayınları, 1997.

Güngör, Kemal. *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etno-Antroplojik Tetkiki*. Ankara: İdeal, 1941.

Hallaçoğlu, Yusuf. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Halo, Theo. *Not Even My Name*. New York: Picador, 2000.

Hemingway, Ernest. *The Wild Years*. New York: Dell, 1962.

Herzfeld, Michael. *Ours Once More*. New York: Pella, 1986.
Heywood, Colin. "Boundless Dreams of the Levant: Paul Wittek, the George-Kreis, and the Writing of Ottoman History." *Journal of the Royal Asiatic Society* 1 (1988): 7-25.
—, "The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths." *Writing Ottoman History*, 228-50. Londra: Variorum, 2002.
—, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century." *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, 179-86. Ankara: Meteksan, 1980.
Hirsch, Eva. *Poverty and Plenty on the Turkish Farm*. New York: Middle East Institute of Columbia University, 1970.
Hirschon, Renée. *Heirs of the Greek Catastrophe*. New York: Berghahn Books, 1998.
Howarth, Bela. *Anadolu 1913*. İstanbul: Tarih Vakfı, 1996 (1929).
Hür, Ayşe. "Sizin Kahramanınız Hangi Kara Fatma?" *Taraf*, March 8, 2009; http:// www.taraf.com.tr/ makale/4405.htm.
Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Middle East: A Documentary Record*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1956.
Hütteroth, Wolf-Dieter. "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia." *Turkey: Geographic and Social Perspectives*, ed. P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur, 19-47. Leiden: E. J. Brill, 1974.
Ibn Khaldun. *The Muqaddimah*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1958.
Imber, Colin. "Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*," kitap tanıtımı. *Turkish Studies Association Journal* 27, no. 1-2 (2003): 108-16.
—, "The Ottoman Dynastic Myth." *Turcica* 19 (1987): 7-27.
—, "The Persecution of Ottoman Shi'ites according to the Muhimme Defterleri." *Der Islam* 56 (1979): 245-73.
İnalcık, Halil. "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century." *Revue d'Histoire Maghrebine* 10, no. 31-32 (1983): 247-70.
—, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.
—, "Introduction: Empire and Population." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert ile 11-43. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
—, "İstanbul." *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, cilt 4, 224-48. Leiden: E. J. Brill, 1978.
—, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.
—, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle." *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 139-86. İstanbul: Eren, 1993.
—, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu." *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 31-66. İstanbul: Eren, 1993.
—, "The Rise of the Ottoman Empire." *A History of the Ottoman Empire to 1730*, ed. M. A. Cook, 10-53. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
—, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Belleten* 28 (1964): 623-90.

—, "The Yürüks." *Oriental Carpet and Textile Studies*, ed. R. Pinner ve H. İnalcık, 39-65. Londra: HALI, 1986.

İnalcık, Halil, Donald Quataert ile, ed. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Irmak, Sadi. *Yürüklerin Kan Grupları*. İstanbul: Devlet, 1937.

İslamoğlu-İnan, Huri. *State and Peasant in the Ottoman Empire.* Leiden: E. J. Brill, 1984.

Jardine, Lisa. *Worldly Goods: A New History of the Renaissance.* New York: Doubleday, 1996.

Jelavich, Barbara ve Charles Jelavich. *The Establishment of Balkan National States.* Seattle: University of Washington Press, 1977.

Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State.* Berkeley: University of California Press, 1995.

—, "A Death in Venice: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima." *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 191-218.

—, "A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum." *Muqarnas* 24 (2007): 7-25.

Kaplanoğlu, Raif. *Bursa da Mübadele.* Bursa: Avrasya Etnografi Yayınları, 1999.

Karakasidou, Anastasia. *Fields of Wheat, Hills of Blood.* Chicago: University of Chicago Press, 1997.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı, 1831.* Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943.

Karamustafa, Ahmet. *God's Unruly Friends.* Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.

—, "Introduction to Ottoman Cartography." *The History of Cartography*, cilt 2, kitap 1, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J. B. Harley ve David Woodward, 206-8. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

—, "Military, Administrative and Scholarly Maps and Plans." *The History of Cartography*, cilt 2, kitap 1, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J. B. Harley ve David Woodward, 209-27. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Karpat, Kemal. "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire, 1862-1914." Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, 146-68.

—, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era." Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, 611-46.

—, "Muslim Migration: Response to Aldeeb Abu-Sahlieh." Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, 311-23.

—, "The Ottoman Emigration to America, 1862-1914." Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, 90-131.

—, "Ottoman Immigration Policies and Settlement in Palestine." Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, 783-99.

—, "Ottoman Migration, Ethnopolitics, and the Formation of Nation States in South-East Europe and Israel." Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, 752-82.

—, *Ottoman Population.* Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

—, "The Status of the Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Çerkes." Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, 646-75.

—, *Studies on Ottoman Social and Political History*. Leiden: E. J. Brill, 2002.

Kasaba, Reşat. "Diversity in Antakya: A Historical Perspective." *The Mediterranean World: The Idea, The Past and Present*, ed. Eyüp Özveren vd., 207-22. İstanbul: İletişim, 2006.

—, "Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire." *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices*, ed. Joel Migdal, 27-48. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

—, "İzmir 1922: A Port City Unravels." *Modernity and Culture*, ed. Leila Tarazi Fawaz ve C. A. Bayly, 204-29. New York: Columbia University Press, 2002.

—, "Migrant Labor in Western Anatolia." *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, 113-21. Albany: State University of New York Press, 1991.

—, "A Time and a Place for the Nonstate: Social Change in the Ottoman Empire during the 'Long Nineteenth Century.'" *State Power and Social Forces*, ed. Joel Migdal, Atul Kohli ve Vivienne Shue, 207-30. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Katchadourian, Stina, ed. *Great Need over the Water: The Letters of Theresa Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898-1905*. Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1999.

Kayalı, Hasan. *Arabs and the Young Turks*. Berkeley: University of California Press, 1997-

—, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire." *International Journal of Middle East Studies* 27, no. 3 (1995): 265-86.

Keyder, Çağlar. "A Brief History of Modern İstanbul." *Cambridge History of Modern Turkey*, cilt 4, ed. Reşat Kasaba, 504-23. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

—, "Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Türkey." *Journal of Peasant Studies* 10, no. 2-3 (1983): 131-45.

Khoury, Dina Rizk. "The Ottoman Centre versus Provincial Power Holders: An Analysis of the Historiography." *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, 135-56. Cambridge: Cambridge University Press.

—, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Khoury, Philip ve Joseph Kostiner, ed. *Tribes and State Formation in the Middle East*. Berkeley: University of California Press, 1990.

Kirakossian, Arman, ed. *The Armenian Massacres, 1894-1896*. Detroit, Mich.: Wayne State University Press, 2004.

Klein, Janet. "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914." Doktora tezi, Princeton Universitesi, 2002.

Kocacık, Faruk. "XIX. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 32 (Mart 1979): 415-26.

Koçu, Reşat Ekrem. *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1300-1920 —ve Lozan Muahedesi, 24 Temmuz 1923*. İstanbul: Muallim Ahmet Halim Kütüphanesi, 1934.

Kodaman, Bayram. "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)." *Tarih Dergisi* 32 (Mart 1975): 427-80.

Köksal, Yonca. "Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire." *Middle Eastern Studies* 42, no. 3 (2006): 469-91.

Koliopoulos, John. *Brigands with a Cause.* Oxford: Clarendon Press, 1987.

Kontogiorgi, Elisabeth. *Population Exchange in Greek Macedonia.* Oxford: Oxford University Press, 2006.

Köprülü, Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi.* İstanbul: Ötüken, 1981.

—, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu.* İstanbul: Ötüken, 1981.

Krokar, James P. *The Ottoman Presence in Southeastern Europe, 16th-19th Centuries: A View in Maps.* Açıklayıcı metinler içeren harita derlemesi. Chicago, 1997.

Küçük Asya Araştırmalar Merkezi. *Göç: Rumlar'in Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı.* İstanbul: İletişim, 2001.

Kühn, Thomas. "An Imperial Borderland as Colony: Knowledge Production and the Elaboration of Difference in Ottoman Yemen, 1872-1918." *MIT Electronic Journal of Middle East Studies* 3 (2003): 5-17.

Kunt, Metin. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650.* New York: Columbia University Press, 1983.

Kurat, A. N. ve J. S. Bromley. "The Retreat of the Turks, 1683-1730." *A History of the Ottoman Empire to 1730,* ed. M. A. Cook. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Kütükoğlu, Mübahat. *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı.* İzmir: Büyükşehir Belediyesi, 2000.

Ladas, Stephen. *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey.* New York: Macmillan, 1932.

Lapidus, Ira. *A History of Islamic Societies.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

—, "Sufism and Ottoman Islamic Society." *The Dervish Lodge,* ed. Raymond Lifchez, 15-32. Berkeley: University of California Press, 1992.

League of Nations. *The Settlement of Greek Refugees.* Cenevre, 1924.

Lewis, Norman. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

—, "The Syrian Steppe during the Last Century of Ottoman Rule: Hawran and the Palmyrena." *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East,* ed. Matha Mundy ve Basim Musallam, 33-43. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide.* Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.

Lifchez, Raymond, ed. *The Dervish Lodge.* Berkeley: University of California Press, 1992.

Lindner, Rudi. *Nomads in Medieval Ottoman Anatolia.* Bloomington: Indiana University Press, 1983.

—, "What Was the Nomadic Tribe?" *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982): 689-711.

Loizos, Peter. "Ottoman Half-Lives: Long-Term Perspectives on Particular Forced Migrations." *Journal of Refugee Studies* 12, no. 3 (1999): 237-63.

Lowry, Heath. *The Nature of the Early Ottoman State.* Albany: State University of New York Press, 2003.

Makdisi, Ussama. "Ottoman Orientalism." *American Historical Review* 102, no. 3 (1997): 786-96.

Mardin, Şerif. "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics." *Daedalus* 102, no. 1 (1973): 169-90.

Marnis, Michael. *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century,* New York: Oxford University Press, 1985.

Marufoğlu, Sinan. *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak.* İstanbul: Eren, 1998.

Marushiakova, Elena, and Vesselin Popov. *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans.* Hatfield, B.K.: University of Hertfordshire Press, 2001.

Marx, Karl. "The Future Results of the British Rule in India." Karl Marx, *Surveys from Exile,* 319-24. Londra: Penguin, 1973.

Masters, Bruce. *Christians and Jews in the Ottoman Arab World.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

—, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750.* New York: New York University Press, 1988.

—, "Semi-Autonomous Forces in the the Arab Provinces." *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire*, ed. Suraiya Faroqhi, 186-206. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Mazower, Mark. *The Balkans: A Short History.* New York: Modern Library, 2000.

—, *Salonica: City of Ghosts.* New York: Knopf, 2005.

McCarthy, Justin ve Dennis Hyde. "Ottoman Imperial and Provincial Salnames." *Middle East Studies Association Bulletin* 13, no. 1 (1978): 46-48.

McGowan, Bruce. "Population and Migration." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert ile. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Meeker, Michael. A *Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity.* Berkeley: University of California Press, 2002.

Melikoff, Irene. "Bektaşilik/Kızılbaşlık Tarihsel Bölünme ve Sonuçları." *Alevi Kimliği*, ed. T. Olsson, E. Ozdalga ve C. Raudvere. İstanbul: Tarih Vakfı, 1999.

Menemencioğlu Ahmet Bey. *Menemencioğlu Tarihi.* Ed. Yılmaz Kurt. Ankara: Akçağ, 1997.

Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları.* İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Migdal, Joel, ed. *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Politics.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Miller, Donald ve Lorna Touryan Miller, ed. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide.* Berkeley: University of California Press, 1993.

Möltke, H. Von. *Türkiye Mektupları.* İstanbul: Varlık, 1982.

Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story.* New York: Doubleday, 1918.

Murphey, Rhoads. *Ottoman Warfare, 1500-1700.* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1999.

—, "Some Features of Nomadism in the Ottoman Empire: A Survey Based on Tribal Census and Judicial Appeal Documentation from Archives in İstanbul and Damascus." *Journal of Turkish Studies* 8 (1984).

—, ed. *Kanuname-i Sultâani Li Aziz Efendi.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985.

Naimark, Norman. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.

Nakash, Yitzhak. *The Shi'is of Iraq.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler.* İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.

Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı.* İstanbul: Eren, 1987.

—, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı.* İstanbul: Eren, 1990.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğunda Aile.* İstanbul: Pan, 2000.

Osmanağaoğlu, Cihan. *Tanzimat Donemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi.* İstanbul: Legal, 2004.

Outram, Dorinda. *The Enlightenment.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Owen, Roger ve Şevket Pamuk. *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998.

Öz, Baki. *Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları*. İstanbul: Ant, 1992.

Özdeğer, Hüseyin. "Haleb Bölgesi Türkmenleri." *Türk İktisat Tarihi Yıllığı: Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmalar Merkezi* 1 (1987): 177-224.

Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları*. Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1983.

——, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi* 28, no. 3-4 (1970): 339-68.

Özoğlu, Hakan. *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*. Albany: State University of New York Press, 2004.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2 cilt. İstanbul: M. E. B. Devlet Basımevi, 1971.

Pallis, A. A. "Racial Migrations in the Balkans during the Years 1912-1924." *Geographical Journal* 66 (Ekim 1925): 315-33.

Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Panatie, Viorel. *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers*. Boulder, Colo.: East European Monographs, 2000.

Parry, V. J. "The Reigns of Bayezid II and Selim I,1481-1520." *A History of the Ottoman Empire to 1730*, ed. M. A. Cook, 54-78. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Peirce, Leslie. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 1993.

Percy, Earl Henry A. G. *Highlands of Asiatic Turkey*. Londra, 1901.

Petronotis, Argiris. *Hacıustalar: Akdağmadeni'nden Aridea'ya Bir Mübadele Öyküsü*. İstanbul: Kitap Yayınları, 2004.

Philipp, Thomas. *Acre: The Rise and Fall of a Palestinian City*. New York: Columbia University Press, 2001.

Planhol, Xavier de. "Geography, Politics and Nomadism in Anatolia." *International Social Science Journal* 11, no. 4 (1959): 525-31.

Powers, Samantha. *A Problem from Hell*. New York: Perennial, 2003.

Pushkin, Alexander Sergeevich. *A Journey to Arzrum*. Ann Arbor, Mich.: Ardis, 1974.

Riggs, Henry. *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*. Ann Arbor, Mich.: Gomidas Institute, 1997.

Rogan, Eugene. *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Rogers, J. M. "Itineraries and Town Views in Ottoman Histories." *The History of Cartography*, cilt 2, kitap 1, *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, eds. J. B. Harley ve David Woodward, 228-51. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Runciman, Steven. *The Fall of Constantinople*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

Salzmann, Ariel. "The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture." *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction*, ed. D. Quataert, 83-106. Albany: State University of New York Press, 2000.

Schama, Simon. *The Embarrassment of Riches*. New York: Knopf, 1987.
Schlitberger, Johannes. *Türkler ve Tatarlar Arasında*. İstanbul: İletişim, 1995.
Scott, James C. "La montagne et la liberté, ou Pourquoi les civilisations ne savent pas grimper." *Critique Internationale* 3 (2001): 85-104.
—, *Seeing Like a State*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1998.
Seroussi, Edwin. "The Pesrev as a Vocal Genre in Ottoman Hebrew Sources." *Turkish Music Quarter*, Yaz 1991:1-9.
Setton, Kenneth. "Lutheranism and the Turkish Peril." *Balkan Studies* 3 (1962): 133-68.
Shaw, Stanford ve Ezel Kuran Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
Shay, Mary Lucille. *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Dispatches of the Venetian Baili*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1978.
Sinclair, Tom. "The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Region of the Sixteenth Century." *International Journal of Turkish Studies* 9, no. 2-3 (2003): 119-43.
Singer, Amy. *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
Smith, Michael Llewellyn. *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998 [1973].
Söylemez, Faruk. *Osmanlı Devletinde Aşiret Yonetimi*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007.
Stavrianos, L. S. *The Balkans since 1453*. New York: Rinehart, 1958.
Subrahmanyam, Sanjay. "A Tale of Three Empires: Mughals, Ottomans, and Habsburgs in a Comparative Context." *Common Knowledge* 12, no. 1 (2006): 66-92.
Sümer, Faruk. "Anadolu, Suriye, ve Irak'ta yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakultesi Mecmuası* 11 (1949-50): 509-23.
—, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri -Boy Teşkilatı- Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1980.
Suny, Ronald. "Religion, Ethnicity and Nationalism: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire." *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, ed. Omer Bartov ve Phyllis Mack, 23-61. New York: Berghahn Books, 2001.
Sykes, Mark. "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire." *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (1908): 451-86.
Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550-18/0*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 2008.
Tapper, Richard. *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of Shahsevan*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
Toledano, Ehud. *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1982.
Türkay, Cevdet. *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret, ve Cemaatler*. İstanbul: İşaret, 2001.
Uluçay, Çağatay. 18. *ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: Berksoy, 1955.
Umumi Nüfus Tahriri. *28 Teşrinievvel 1927*. Ankara: Hüsnütabiat Matbaası, 1929.
Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.

Uşaklıgil, Halit Ziya. *Kırk Yıl.* İstanbul: Varlık, 1987.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, cilt 4, bölüm 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947.
Valensi, Lucette. *The Birth of the Despot.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1993.
van Bruinessen, Martin. *Agha, Sheikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan.* Londra: Zed, 1992.
—, ed. *Evliya Celebi in Diyarbekir.* Leiden: E. J. Brill, 1988.
Vryonis, Speros. *Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor.* Berkeley: University of California Press, 1971.
Wilson, Bronwen. "Foggie diverse di vestire de'Turchi: Turkish Costume Illustration and Cultural Translation." *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 37, no. 1 (2007): 97-139.
Wittek, Paul. *The Rise of the Ottoman Empire.* Londra: Royal Asiatic Society, 1938.
Wright, Walter L., ed. *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Vezirs and Governors of Sarı Mehmed Pasha, the Defterdar.* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1935.
Yalçın, Kemal. *Emanet Çeyiz.* İstanbul: Doğan Kitap, 1998.
Yetkin, Sabri. *Ege'de Eşkıyalar.* İstanbul: Tarih Vakfı, 1996.
Yıldırım, Onur. *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2007.
Yörükan, Yavuz Ziya. *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar.* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.
Zarinebaf-Shahr, Fariba. "Qızılbash 'Heresy' and Rebellion in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century." *Anatolia Moderna* 7 (1997): 1-15.
Ze'evi, Dror. *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s.* Albany: State University of New York Press, 1996.
Zilfi, Madeline. "The Kadızadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century İstanbul." *Journal of Near Eastern Studies* 45 (1986): 251-74.

Dizin

Ab

Ba

2010 M. Fuat Köprülü En İyi Kitap Ödülü!

Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı İmparatorluğu tarihine yeni bir mercekle bakıyor ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan göçer gruplara ve onların merkezi devletle değişen ilişkilerine odaklanıyor. Bu kitapta daha önceki çalışmalardan farklı olarak göçer grupların Osmanlı kurumlarını ve sonuçta modern Türkiye'nin cumhuriyetçi yapılarını biçimlendirmekte önemli bir rol oynadığı savunuluyor. Uzun imparatorluk tarihinin büyük bölümü boyunca Osmanlı devlet yetkililerinin bölgedeki çeşitli göçer grupları saflarına katmaya ve memnun etmeye çalışmalarına bağlı olarak yerel çıkarlar Osmanlı devletinin gelişimini etkiledi. İmparatorluğun erken döneminde, özellikle sınır bölgelerinde göçebelerin var olması devlet için önemli bir güç kaynağıydı. İmparatorluğun merkezi ile aşiret reisleri arasındaki işbirliği, merkezi devlete imparatorluğun uzak kesimlerine etkili bir erişim biçimi sağlarken, aşiret reislerinin de kendi otoritelerini pekiştirmelerine ve aşiretlerin, ayrı kültür ve kimliklerin taşıyıcıları olarak varlıklarını sürdürmelerine olanak verdi. 18. ve 19. yüzyıllarda yerel toplulukların mahalli, bölgesel ve hatta küresel fırsatları değerlendirerek ekonomik ve siyasal güçlerini merkezi devletten bağımsız olarak genişletecek yeni olanakları keşfetmesiyle bu ilişki değişti. Osmanlı merkezi devleti ile göçebe topluluklar arasındaki esnek ilişki bu değişen koşullarda bir zaafa dönüştü ve Osmanlı devleti aşiretleri yerleştirmeye ve göçü denetim altı na almaya yönelik ilk adımlarını attı. Sonunda, 20. yüzyıl başlarında hareketlilik tümüyle farklı bir biçime büründü ve etnik temelli milliyet anlayışları zorunlu göçlere yol açtı. Reşat Kasaba'nın Osmanlı tarihine getirdiği yeni yorum, yalnızca bu bölgeyi konu alan öğrencileri ve araştırmacıları değil, daha genel anlamda imparatorluklarla, göçle ve devlet-toplum ilişkileriyle ilgilenen okurları da ilgilendiriyor. Reşat Kasaba Washington Üniversitesi'nde Henry M. Jackson Uluslararası İncelemeler Okulu'nda profesör. *The Ottoman Empire and the World Economy* (*Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*) ve *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (*Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*) gibi kitapları vardır. Kasaba'nın *Dünya, İmparatorluk ve Toplum* başlığı altında topladığı bazı makaleleriyle, dört ciltlik *Cambridge Türkiye Tarihi* adlı eserin editörlüğünü yaptığı 4. cildi, *Modern Dünyada Türkiye* Kitap Yayınevi tarafından yayınlandı.

Tarih ve Coğrafya Dizisi

Kitap Yayınevi

ISBN 978-605-105-096-6

₺20,-